

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या संस्कृत विद्याशाखेअंतर्गत
संस्कृत विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.) पदवीसाठी
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठास सादर केलेला प्रबंध

संशोधन विषय

श्राद्ध या धार्मिक विधीमधील दान संकल्पनेचा अभ्यास आणि
सामाजिक व पर्यावरणीय प्रश्न सोडविण्यासाठी त्याचे उपयोजन

अभ्यासक

सौ. आर्या आशुतोष जोशी

संशोधन मार्गदर्शक

वाच. नारायण रा. देसाई

(सदस्य, ज्ञान प्रबोधिनी संशोधन संस्था, पुणे.)

वर्ष - २०१४

प्रतिज्ञापत्र

मी प्रतिज्ञापूर्वक नमूद करते की ' श्राद्ध या धार्मिक विधीमधील दान संकल्पनेचा अभ्यास आणि सामाजिक व पर्यावरणीय प्रश्न सोडविण्यासाठी त्याचे उपयोजन ' हा प्रबंध मी स्वतः लिहून पूर्ण केला आहे. यापूर्वी कोणत्याही पुरस्कारासाठी अथवा कोणत्याही पदवीसाठी वा त्या समकक्ष उपक्रमासाठी कोणत्याही अन्य विद्यापीठाच्या परीक्षा मंडळाला हा प्रबंध सादर केला गेलेला नाही.

स्थळ : पुणे

अभ्यासकाची स्वाक्षरी

दिनांक :

(आर्या आशुतोष जोशी)

प्रतिज्ञापत्र

येथे असे प्रमाणित करण्यात येते की, 'श्राद्ध या धार्मिक विधीमधील दान संकल्पनेचा अभ्यास आणि सामाजिक व पर्यावरणीय प्रश्न सोडविण्यासाठी त्याचे उपयोजन ' हा संशोधन प्रबंध विद्यावाचस्पती (Ph.D.) पदवीसाठी संस्कृत विद्याशाखेअंतर्गत टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे यांना सादर करण्यात येत आहे.

या प्रबंधासाठीचे संपूर्ण संशोधन सौ. आर्या आशुतोष जोशी यांनी माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केले आहे. माझ्या माहितीनुसार, यापूर्वी कोणत्याही पुरस्कारासाठी अथवा कोणत्याही पदवीसाठी वा त्या समकक्ष उपक्रमासाठी कोणत्याही विद्यापीठाच्या परीक्षा मंडळाला हा प्रबंध सादर केला गेलेला नाही.

स्थळ : पुणे

दिनांक :

संशोधक मार्गदर्शकांची स्वाक्षरी

(वाच. नारायण राघवेंद्र देसाई)

ऋणनिर्देश

सदर प्रबंधाच्या संदर्भात ज्या विविध संस्था, व्यक्ती यांचे मार्गदर्शन, साहाय्य मिळाले त्यांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करित आहे. या अभ्यासात या सर्वांचा मनःपूर्वक सहभाग मला प्रोत्साहन देणारा ठरला. त्याबद्दल या सर्वांची मी आभारी आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाने सदर संशोधनाला परवानगी दिली. तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या संस्कृत विभागाचे प्रमुख वाच. श्रीपाद भट यांनी वेळोवेळी मोलाचे मार्गदर्शन केले त्याबद्दल त्यांचे विशेष आभार.

वाच. नारायण राघवेंद्र देसाई यांनी मला या अभ्यासासाठी जे मार्गदर्शन केले त्याबद्दल मी त्यांची आभारी आहे.

ज्ञान प्रबोधिनी संस्थेत काम करित असल्याने तेथील सर्वांनीच मला या अभ्यासासाठी प्रोत्साहन दिले आहे. या अभ्यासासाठी संस्थेने मला शिष्यवृत्तीही दिली. येथील सर्वांशीच माझे जिवाळ्याचे नाते असल्याने त्यांच्या ऋणात राहणे मला जास्त आवडेल. संस्कृत संस्कृति संशोधिकेतील सर्व सदस्य, पुरोहित वर्ग या सर्वांनीच या अभ्यासाबद्दल वारंवार सहकार्य करून माझा अभ्यास सोपा करण्यास मदत केली आहे. त्या सर्वांचा उल्लेख येथे आवश्यक असाच आहे.

भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्था, वैदिक संशोधन मंडळ, दक्षिणा महाविद्यालय, संस्कृत संस्कृति संशोधिका या संस्थांच्या ग्रंथालयाचे सर्व ग्रंथपाल, ज्येष्ठ सदस्यांचे विशेष आभार. विविध ग्रंथ, Scriptorium मधील संदर्भ या सदस्यांनी मला उपलब्ध करून दिले आहेत.

ज्ञान प्रबोधिनी प्रज्ञा मानस संशोधिकेतील वाच. सुजला वाटवे, वाच. सुचरिता गद्रे, वाच. अनघा लवळेकर यांनी मला सर्वेक्षणासंदर्भात विशेष मार्गदर्शन केले. प्रणीता जगताप यांनी सर्वेक्षणासाठी उपयुक्त प्रश्नावली तयार करून दिली तसेच सर्वेक्षण मूल्यमापनासाठी मार्गदर्शन केले. या अभ्यासात या सर्वेक्षणाचे महत्त्व विशेष असल्याने या सर्व सदस्यांचे मार्गदर्शन उपयुक्त ठरले.

वाच. सरोजा भाटे, वाच. शंकरराव तळघडी, श्री. प्रकाश गोळे आणि वाच. स्वाती गोळे, डॉ. संदीप महिंद, अनुजा दाते तसेच ज्ञान प्रबोधिनी संस्थेतील सर्व वरिष्ठ सदस्यांची मी विशेष आभारी आहे. वाच.

भाग्यलता पाटसकर, वाच. सुरुचि पांडे, वाच. मंजिरी भालेराव, वाच. श्रीनंद बापट यांचेही विशेष आभार.

सदर अभ्यास विषयाला सर्वेक्षणाची जोड दिलेली आहे. या सर्वेक्षणासाठी मला अपरिचित असलेल्या व्यक्तींनी अतिशय मोकळेपणाने सर्वेक्षण प्रश्नावली भरून दिली आहे. त्यांच्याशी केलेल्या श्राद्ध व दानविषयक चर्चेतून विविध मुद्दे मला समजून घेता आले. या सर्वांच्या ऋणात राहणे मला आवडेल.

सदर अभ्यासविषयासाठी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे माझ्या जिवलगाने आणि सुहृदांचे मला वेळोवेळी साहाय्य झालेले आहेच. हा अभ्यास विषय त्यांच्यामुळेच पूर्ण होऊ शकला आहे.

सदर प्रबंधाचे टंकलेखन सौ. श्रद्धा पटवे यांनी केले आहे. त्यांचेही विशेष आभार.

संक्षेपसूची संदर्भात

प्रबंधामध्ये जे ग्रंथिक संदर्भ नोंदविले आहेत त्यांची संक्षेप सूची नोंदविणे अपेक्षित आहे. तथापि सदर प्रबंधात अशी संक्षेप सूची न नोंदविता त्याऐवजी सर्व प्रकरणांमध्ये ग्रंथांची पूर्ण नावे जाणीवपूर्वक नोंदविली आहेत.

सदर प्रबंधाचा वाचकवर्ग केवळ अभ्यासकांपुरता मर्यादित असावा असे प्रयोजन नाही. समाजाच्या सर्व स्तरातील लोकांनी श्राद्धविधीशी संबंधित दानाचे उपयोजन करावे असा या अभ्यासामागे हेतू आहे. त्यामुळे सदर प्रबंधाचे वाचन करून समाजातील लोकांनी विषय समजून घ्यावा अशी अपेक्षा आहे.

सर्वेक्षणासाठी भेटलेल्या प्रत्येक सदस्याने 'सदर प्रबंध सामान्य वाचकालाही उपलब्ध व्हावा' असे आवर्जून सुचविले आहे. ज्या व्यक्तींना संस्कृत ग्रंथसंपदेचा पूर्वपरिचय नाही त्यांना प्रबंध वाचताना ग्रंथांच्या नावाचे संक्षेप रूप अडचणीचे, गैरसोयीचे ठरू शकेल. त्यामुळे आवर्जून संक्षेपाने ग्रंथनामे नोंदविली नाहीत हे नोंदवीत आहे.

अनुक्रमणिका

			प्रतिज्ञापत्र	I
			प्रतिज्ञापत्र	II
			ऋणनिर्देश	III
			संक्षेपसूची संदर्भात	V
			प्रबंधातील प्रमुख संकल्पनांचे स्पष्टीकरण अ ते औ	
प्रकरण	१	-	प्रस्तावना	१ ते १७
प्रकरण	२	-	श्राद्धविधीचा आढावा	१८ ते ४८
प्रकरण	३	-	दान संकल्पना	४९ ते ८४
प्रकरण	४	-	सर्वेक्षण-मूल्यमापन	८५ ते ९७
प्रकरण	५	-	अंतिम निष्कर्ष, भावी संशोधनाची दिशा	९८ ते १४५
			संदर्भ ग्रंथ सूची	१४६ ते १५६
परिशिष्ट - १			सर्वे तक्ते	१५७ ते १६१
परिशिष्ट - २			सर्वेक्षणातील प्रातिनिधिक प्रश्नावली	१६२ ते १६४
परिशिष्ट - ३			छायाचित्रे	१६५ ते १६८

प्रबंधातील प्रमुख संकल्पनांचे स्पष्टीकरण

सदर प्रबंधाच्या शीर्षकामध्ये 'श्राद्ध', पितर, धार्मिक विधी आणि 'दान' अशा चार महत्त्वाच्या संकल्पनांचा समावेश केलेला आहे. सदर प्रबंधात या संकल्पना समाविष्ट करताना त्यांचा जो आशय स्वीकारला आहे त्याचे प्रबंधाच्या प्रारंभीच स्पष्टीकरण नोंदविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातून या संकल्पनांचा कोणता अर्थ या प्रबंधासाठी स्वीकारला आहे हे सुद्धा स्पष्ट होऊ शकेल.

१) श्राद्ध -

- * श्राद्ध या शब्दामध्ये 'श्रद्धा' असा मूळ शब्द आहे. श्रद्धा = श्रत् + धा - (३ उ. प.) यानुसार धारण करणे, ठेवणे असा अर्थ होतो.
- * श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहाः । श्रद्धानाम् पूर्ववत् । श्रद्धादरे च काङ्क्षायाम् । संप्रत्यय आदरः ॥
अमरकोष, नानार्थवर्गः ३.१०२
- * पाणिनीच्या सिद्धान्त कौमुदी ग्रंथानुसार -
श्रद्धा प्रयोजनमस्य इति श्राद्धम् । श्रद्धया यत्क्रियते तच्छ्राद्धम् । सिद्धान्त कौमुदी -५.१.१०९
प्रयोजनम् । या सूत्रानुसार, श्राद्धिन् एवं श्राद्धिकः ॥ सिद्धान्त कौमुदी ५.२.८५/५.१.१०९
- * श्रोत्रियः - श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी ५.२.८५
श्राद्धी श्राद्धिकः ॥ वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी ५.२.८६ (तद्धितेषु मत्वर्थीयप्रकरणम्)
श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ॥ सपिण्डादूर्ध्वं पित्रुद्देशेन दानस्य । तेषां पितृणां कर्म ।
श्राद्धकर्मणः ॥ अमरकोष ब्रह्मवर्ग १०२
- * Zalkikar Bhimacharya, 1893, Nyayakosha, Edition Second, The Dept of Public Instruction, Bombay, या कोशाच्या पृ. ८१३ नुसार -
श्रद्धा - फलावश्यंभावनिश्चयः । विश्वास्यत्वेन ज्ञानम् ।
'आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा' इति पौराणिका वदन्ति ।
श्राद्धम् = अदनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः ।
पृ. ८१४ नुसार पित्र्याद्युद्देश्यको यागः ।

- * राजवाडे वैजनाथ काशिनाथ, २५-१०-१९३५, निघंटुवरील यास्कृत निरुक्ताचे मराठी भाषांतर, इचलकरंजी ग्रंथमाला ग्रंथांक ९ च्या पृ. ७०३ नुसार -
- श्रद्धा (२५) श्रद्धानात् । तस्य एषा भवति ।
- श्रद्धा = श्रत् + धा, श्रद्धा हा शब्द धा (= ठेवणे) या धातूच्या पाठीमागे श्रत् लावून झाला आहे. श्रत् सत्यम् । तत् सत्यम् अस्यां धीयते इति सा श्रद्धा ॥ जिच्यात सत्य ठेविले असते ती श्रद्धा.
- निरुक्त ९.१०.२५
- * महाराष्ट्र शब्दकोश, १९३८, महाराष्ट्र शब्दकोश मंडळ, पुणे, विभाग सातवा (वे-ज्ञ), पृ. २९७२ नुसार -
- श्रद्ध = मृत पितरांस उद्देशून पुत्रादिकांनी करावयाचे ब्राह्मणभोजन, पिंडदान वगैरे कर्म.
- श्रद्ध = (वि) - श्रद्धा ठेवणारा, विश्वासी, भाविक
- * Gode P. K., Karve C. G. (Editor) 1958, Prin. Vaman Shivram Apte's The Practical Sanskrit - English Dictionary, Part III (य ते ह) - या कोशाच्या पृ. १५७३ नुसार -
- श्रद्धा = श्रत् + धा = A prefix used with the root - To confide, believe, put faith in असा अर्थ दिला आहे.
- श्रद्ध = Believing, Trusting.
- श्रद्धा = Respect, reverence, strong desire, trust, faith, belief, confidence, belief in divine revelation, religious faith असे अर्थ नोंदविले आहेत.
- याच कोशाच्या पृ. १५७४ नुसार -
- श्रद्ध (श्रद्धा हेतुत्वेनास्तस्य अण्) faithful, believeing असे म्हटले आहे.
- श्रद्धम् = A funeral rite or ceremony performed in honour of the departed spirits of the dead relatives.
- श्रद्ध देवता = Deity presiding over funeral rites, An epithet of Yama असे नोंदविले आहे.

- * ओक जनार्दन विनायक (संपादक), १९६०, गीर्वाण लघुकोश (संस्कृत-मराठी),
प्रकाशक- ओक द्वारकाबाई या कोशाच्या - पृ. ४८३ नुसार -
श्रद्धा = विश्वास, धर्मश्रद्धा, आस्तिक्य बुद्धी, सन्मान, आदर, आशा, समजूत.
श्राद्धिक (वि) = श्राद्धिन् = श्राद्धान्न.
श्राद्धेय = श्राद्धास योग्य.
श्राद्ध (वि) = श्रद्धालु, श्राद्धातील दान
श्राद्धदेव = यम, विश्वेदेव, पितर
श्राद्धमित्र = श्राद्धास बोलावून मित्रत्व संपादणारा.
श्राद्धिन् = श्राद्धातील दान घेणारा.
असे अर्थ नोंदविले आहेत.
- * Abhyankar Kashinath Vasudev, Shukla J. M., Kantwala S. G. (महामहोपाध्याय), 1961,
A Dictionary of Sanskrit Grammar, Third Edition - 1986 (Reprint), Gaekwad's Oriental
Series, Oriental Institute, Baroda, या कोशाच्या पृ. ३९५ नुसार -
श्रद्धा = A technical term for non-stems ending in feminine gender.
- * डॉ. पुल्लेल श्रीरामचन्द्रः, २००२, संस्कृतवचोविच्छितिः प्रत्ययार्थवैचित्री च, राष्ट्रीय संस्कृत
विद्यापीठ ग्रंथमाला ८७, राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ प्रकाशन, तिरुपती, या कोशाच्या पृ. १४४
नुसार -
श्राद्धिकः, श्राद्धी = श्राद्धम् अनेन भुक्तम्। One who has eaten the food given at श्राद्ध the
rite connected with the manner.
- * जोशी महादेवशास्त्री, होडारकर पद्मजा (संपादक), २००९, भारतीय संस्कृती कोश, पुनर्मुद्रण,
भारतीय संस्कृति कोश मंडळ प्रकाशन या कोशाच्या खंड-९ (बिहार ते सिंधी लोक)
पृ. ४५३ नुसार -
श्राद्ध = पितरांना संतुष्ट करण्यासाठी केला जाणारा विधी असा अर्थ नोंदविला आहे.

- * श्राद्ध या शब्दाचा अर्थ प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी पुढीलप्रमाणे नोंदविला आहे—
दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।
पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ मनुस्मृती ३.८२
पाणी, कंदमुळे, फळे, अन्न यांनी श्राद्ध करून पितरांचे समाधान करावे असे येथे सांगितले आहे.
त्यानुसार दिवंगत पितरांसाठी विविध पदार्थ वापरून करावयाचे धार्मिक कृत्य असा 'श्राद्ध'
शब्दाचा अर्थ होतो.
देशे काले च पात्रे श्रद्धया विधिना च यत्।
पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥ याज्ञवल्क्य स्मृती १.२१७
देश, काल आणि सत्पात्र व्यक्ती यानुसार पितरांना उद्देशून ब्राह्मणाला दान देणे याला श्राद्ध
म्हणतात. या ठिकाणी धार्मिक कृत्याचा भाग म्हणून 'ब्राह्मणाला दान देणे' असाही श्राद्ध शब्दाचा
अर्थ नोंदविला आहे.
सदर प्रबंधानुसार श्राद्ध म्हणजे दिवंगत पितरांसाठी श्रद्धेने केले जाणारे धार्मिक कृत्य असा अर्थ
अभिप्रेत आहे.

२) पितर -

- * पितर या शब्दाचा अर्थ - पितृ (ऋकारान्त पुलिंगी) शब्द मूळ आहे.
- * Zalkikar Bhimacharya, 1893, Nyayakosha, Edition Second, The Dept of Public
Instruction, Bombay, या कोशाच्या पृ. ४६० नुसार -
पितृत्वम् = श्राद्धोद्देश्यत्वम् - सपिण्डीकरणोत्तर श्राद्धजन्यफलभागित्वम्।
- * राजवाडे वैजनाथ काशिनाथ, २५-१०-१९३५, निघंटुवरील यास्कृत निरुक्ताचे मराठी भाषांतर,
इचलकरंजी ग्रंथमाला ग्रंथांक ९ च्या पृ. ८८७ नुसार -
पितर = पितर : (१२) व्याख्याताः। (निरुक्त ४.२१) तेषाम् एषा भवति। निरुक्त ११.१८
पिता = पाता वा पालयिता वा। पितृ शब्द पा किंवा पालय् (रक्षण) ह्या पासून झाला
आहे. निरुक्त ४.२१
- * Gode P. K., Karve C. G. (Editor) 1958, Prin. Vaman Shivram Apte's The Practical
Sanskrit - English Dictionary, Part II (ख ते म) पृ. १०२१ नुसार -

पितृ = (पाति-रक्षति) A father.

पितृकर्मन्/कार्यम्/कृत्यम्/क्रिया = oblations or sacrifice offered to deceased ancestor.

पितृकल्प = performance of the ceremony in honour of the manes

पितृश्राद्धम् = obsequial rites in honour of a father or deceased ancestor.

* ओक जनार्दन विनायक (संपादक), १९६०, गीर्वाण लघुकोश (संस्कृत-मराठी),

प्रकाशक- ओक द्वारकाबाई या कोशानुसार -

पितर = पितृलोकवासी सोमप इ.

पितृकर्मन् = श्राद्ध, तर्पण

पितृदानं = पितृकार्य

असे अर्थ नोंदविले आहेत.

* डॉ. पुल्ले श्रीरामचन्द्रः, २००२, संस्कृतवचोविच्छिन्तिः प्रत्ययार्थवैचित्री च, राष्ट्रीयसंस्कृत

विद्यापीठ ग्रंथमाला ८७, राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ प्रकाशन, तिरुपती या कोशाच्या पृ. ९८ नुसार-

पितृभ्यः स्वधा । offer to the manes.

* जोशी महादेवशास्त्री, होडारकर पद्मजा (संपादक), २००९, भारतीय संस्कृती कोश,

पुनर्मुद्रण, भारतीय संस्कृति कोश मंडळ प्रकाशन या कोशाच्या खंड ५ (नाणी ते बंगाल)

- पृ. ५६३ नुसार -

पितर = एक देवसदृश योनी.

पिता = (पृ. ५६६) नुसार - पति रक्षति अपत्यं यः । - जो अपत्यांचे रक्षण करतो, तो पिता होय.

पितृपूजा = पृ. ५६७ नुसार - मृत पितरांची पूजा करणे हा धर्माचाच एक भाग मानला

गेला आहे.

* जोशी लक्ष्मणशास्त्री, १९७९, मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, या

कोशाच्या खंड - ९ (पउमचरिउ ते पेहलवी साहित्य) या कोशाच्या पृ. ६८९ नुसार -

पितर = मृत्यू पावल्यानंतर परलोकात गेलेले आणि तेथे वास करणारे पूर्वज म्हणजे पितर. अशा पितरांचे स्मरण, पूजन करणे हे मानवधर्माचे एक मूलभूत व प्रमुख असे अंग बनले.

सदर प्रबंधामध्ये दिवंगत पूर्वज अशा अर्थी पितर शब्द स्वीकारलेला आहे.

३) धार्मिक विधी -

प्राचीन काळापासून हिंदू धर्मांमध्ये विविध प्रकारच्या उपासना पद्धती रूढ आहेत असे दिसून येते. येथे 'धर्म' या शब्दाचा विचार पुढील पद्धतीने मांडला आहे-

- * धृ (१ उ. प.) - पहिल्या गणाचा हा धातू असून 'धारण करणे' असा त्याचा अर्थ मानला जातो. धर्म शब्दाचे मूळ या धातूमध्ये आहे असे मानले जाते.
- * जैमिनीय सूत्रामध्ये चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः । (१.१२) असे सांगितले आहे. याचा अर्थ-उपदेश, आज्ञा, विधीने ज्ञात होणारा श्रेयस्कर अर्थ म्हणजे धर्म असा सांगितला आहे. धर्म इति । तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः ।
- * एतेन वेदविहितत्वं धर्मत्वम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मः ॥
अमरकोष शब्दादिवर्गः कांड १ (पृ. ६४)
- * धारणात् धर्ममित्याहुः धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यः स्यात् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ महाभारत शांतिपर्व १०९.११
जो समाजाची धारणा करतो तो धर्म अशी धर्माची व्याख्या महाभारतकारांनी केलेली दिसते.
- * Zalkikar Bhimacharya, 1893, Nyayakosha, Edition Second, The Dept of Public Instruction, Bombay, या कोशाच्या पृ. ३५० नुसार -
धर्म = यतोऽभ्युदय- निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ।
- * महाराष्ट्र शब्दकोश, १९३८, महाराष्ट्र शब्दकोश मंडळ, पुणे, विभाग चौथा (ड ते न) या कोशाच्या पृ. १७२६ नुसार-
धर्म = धार्मिक विधियुक्त कर्म, परमेश्वरासंबंधीचे कर्तव्य, शास्त्रांनी घालून दिलेला आचार, कर्तव्यकर्म

- * Gode P. K., Karve C. G. (Editor) 1958, Prin. Vaman Shivram Apte's. The Practical Sanskrit - English Dictionary, Part II, ध्रियतेऽनेन धरति लोकं वा ।
Religion = The Customary observance of caste, sect, law, usage, practice, custom, ordinance, religious or moral merit, virtue, good works असे अर्थ नोंदविलेले दिसतात.
याच कोशाच्या पृ. ८५६ नुसार -
धर्मविधि: = A legal precept or injunction
एव धर्मविधि: कृत्स्नंश्चातुर्वर्णस्य कीर्तितः । असे सांगितले आहे.
पृ. ८५६ नुसार - धर्मशास्त्रम् या शब्दाचा अर्थ A code of law असा नोंदविला आहे.
- * ओक जनार्दन विनायक (संपादक), १९६०, गीर्वाण लघुकोश (संस्कृत-मराठी), प्रकाशक-
ओक द्वारकाबाई या कोशाच्या पृ. २५१ नुसार-
धर्म : (र्म) = पुण्यकर्म, चाल, संप्रदाय, प्रावीण्य, आचार, शास्त्रोक्त कर्तव्य, कायदा, न्याय, नीति, योग्यता, वेदरहस्य असे अर्थ नोंदविले आहेत.
- * डॉ. पुल्ले ल श्रीरामचन्द्रः, २००२, संस्कृतवचोविच्छितिः प्रत्ययार्थवैचित्री च, राष्ट्रीयसंस्कृत विद्यापीठ ग्रंथमाला ८७, राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ प्रकाशन, तिरुपती या कोशाच्या पृ.८४ नुसार-
धर्म्य (वि) = धर्मेण प्राप्यम्। Which can be got by Dharma.
- * जोशी महादेवशास्त्री, होडारकर पद्मजा (संपादक), २००९, भारतीय संस्कृती कोश (खंड ४) - (तंत्रशास्त्र ते नाणी), पुनर्मुद्रण, भारतीय संस्कृति कोश मंडळ प्रकाशन या कोशाच्या पृ. ५५८ नुसार -
धर्म = धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिः इति वा ॥ असा 'धर्म' शब्दाचा अर्थ दिला आहे.
सर्वसामान्यांपासून थोरांपर्यंत सर्वांची धारणा करणारा तो धर्म होय.
- * जोशी लक्ष्मणशास्त्री, १९७९, मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, या कोशाच्या खंड - ८ (धरणे व बंधारे) पृ. ५५८ नुसार -

धर्म = समाजाने, व्यक्तीने दैनंदिन जीवनात पाळावयाचे नीतिनियम असा अर्थ स्वीकारला आहे. निसर्गातील, अत्यंत पवित्र, संपूर्ण मानवी भवितव्याशी संबद्ध, जीवन व विश्व अथवा निसर्ग यांची नियंत्रक अशा अलौकिक शक्तीवर माणसाची श्रद्धा असते. त्या शक्तीचा अनुकूल, पवित्र व घनिष्ठ संबंध स्थापित करणारी वैयक्तिक अथवा सामाजिक मनःप्रवृत्ती व त्यातून निघणारी आचरणाची पद्धती म्हणजे धर्म (रिलिजन) होय.

‘धार्मिक विधी’ या शब्दातील विधी शब्दाचा अर्थ –

* Zalkikar Bhimacharya, 1893, Nyayakosha, Edition Second, The Dept of Public Instruction, Bombay या कोशाच्या पृ. ६९० नुसार –

विधिः = प्रवृत्तिपरं वाक्यम् । यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ।

सदर प्रबंधात ‘धार्मिक विधी’ असे म्हणत असताना ‘‘दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या विविध टप्प्यांवर केले जाणारे विशिष्ट आचरण’ असा अर्थ अभिप्रेत आहे. या आचरणात विविध कृती, मंत्रपठण यांचा समावेश होतो.

उदा. – अध्ययनासाठी गुरुगृही जाण्यापूर्वी केले जाणारे ‘उपनयन’, दिवंगत पूर्वजांसाठी केले जाणारे विशिष्ट पूजन म्हणजे ‘श्राद्ध’ यांना धार्मिक विधी संबोधले आहे. विधी म्हणजे विशिष्ट नियम पाळून, प्राचीन धार्मिक ग्रंथात सांगितल्यानुसार केले जाणारे कृत्य’ असा अर्थ स्वीकारला आहे. उदा. मनुस्मृती या ग्रंथात दुसऱ्या अध्यायात श्राद्धविधीबद्दल तपशीलवार माहिती सांगण्यात आली आहे. गरूड पुराणाच्या उत्तरार्धात, प्रेतकल्पात व्यक्तीच्या निधनानंतर करावयाच्या विविध कृत्यांची माहिती नोंदविण्यात आली आहे. त्यांच्या आधारे श्राद्धविधी संपन्न केले जातात.

समाजातील लोकांनी समाजामध्ये सुसूत्रता नांदण्यासाठी जे नियम पाळावयाचे असतात त्यांना धर्म म्हणतात. त्या नियमांचे पालन करताना ज्या विशिष्ट आचरणाची जोड दिली जाते त्यांना ‘विधी’ म्हणतात. एखादी कृती, तिच्यासाठी आवश्यक नियम, त्या कृतीला दिलेली विविध धर्मशास्त्रीय ग्रंथांमधील मंत्रोच्चारणाची साथ यांना एकत्रितपणे ‘धार्मिक विधी’ म्हटले जाते आणि सदर प्रबंधात हाच अर्थ अपेक्षित आहे.

४) दान -

- * दान या शब्दामध्ये - दा-यच्छ (१ प./३ उ. प.) हा मूळ धातू आहे.
- * दान = नेति । द्यति ॥ दीयते वा अनेन वा । अमरकोष वैश्यवर्ग द्वितीय काण्ड श्लोक ७३
- * Zalkikar Bhimacharya, 1893, Nyayakosha, Edition Second, The Dept of Public Instruction, Bombay, या कोशाच्या पृ. ३१९ नुसार -
दान = दानम् स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूलेच्छा ।
यथा- ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यादौ ददात्यर्थः ॥
मूल्यग्रहणं विना, स्वस्वत्वध्वंस परस्वजनकल्याण इति संप्रदायः ।
यथा-विप्राय गां ददातीत्यादौ ददात्यर्थः । पृ. ३१९
- * महाराष्ट्र शब्दकोश, १९३८, महाराष्ट्र शब्दकोश मंडळ, पुणे,
विभाग चौथा (ड ते न), या कोशाच्या पृ. १६३९ नुसार-
दान = देणे, देण्याची क्रिया, स्वतःच्या मालकीची वस्तू दुसऱ्यास निरपेक्ष बुद्धीने देणे, देणगी,
बक्षीस, माजलेल्या हत्तीच्या गंडस्थळातून वाहणारा मद.
दानधर्म (व्यापक) = परोपकारार्थ केलेला द्रव्यव्यय. ब्राह्मण भोजन, विहीरी खणणे इ.
परोपकाराची धार्मिककृत्ये.
- * Gode P. K., Karve C. G. (Editor) 1958, Prin. Vaman Shivram Apte's The Practical Sanskrit - English Dictionary, Part II - (ख ते म) या कोशाच्या पृ. ८०८ नुसार -
दानम् = (दा-ल्यट्) - giving, granting, teaching असे अर्थ नोंदविले आहेत.
दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे। भगवद्गीता १.२० नुसार gift, donation, present
असे अर्थ नोंदविले आहेत.
दानधर्म = alms giving, charity असे अर्थ सांगितले आहेत.
- * ओक जनार्दन विनायक (संपादक), १९६०, गीर्वाण लघुकोश (संस्कृत-मराठी),
प्रकाशक - ओक द्वारकाबाई या कोशाच्या - पृ. २३६ नुसार -
दानं = देणे, शिकविणे, देणगी, औदार्य, नजराणा, हत्तीचा मद असे अर्थ दिले आहेत.

(ओ)

- * डॉ. पुल्लेल श्रीरामचन्द्रः, २००२, संस्कृतवचोविच्छितिः प्रत्ययार्थवैचित्री च, राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ ग्रंथमाला ८७, राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ प्रकाशन, तिरुपती, या कोशाच्या पृ. ७७ नुसार –
दानीयः। दातुं योग्यः। = A person to whom something is given (A person who deserves dana)
- * जोशी महादेवशास्त्री, होडारकर पद्मजा (संपादक), २००९, भारतीय संस्कृती कोश, पुनर्मुद्रण, भारतीय संस्कृति कोश मंडळ प्रकाशन या कोशाच्या – खंड ४ (तंत्रशास्त्र ते नाणी)पृ. ३३९ नुसार–
दान = अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनं। दानमित्यभिर्निर्दिष्टं = सत्पात्र व्यक्तीला श्रद्धेने द्रव्यादी वस्तू देणे.
दानं नाम न्यायार्जितस्य धनधान्यादेः श्रद्धया अर्थिभ्यः। शांडिल्योपनिषद् १२१
न्यायाने मिळविलेल्या धनधान्यादी वस्तू श्रद्धापूर्वक गरजवंताला देणे म्हणजे दान.
- * जोशी लक्ष्मणशास्त्री, १९७९, मराठी विश्वकोश खंड ८ (धरणे व बंधारे ते न्वाकशॉट), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, या कोशाच्या पृ. ७०१ नुसार –
दान = गिफ्ट (gift) असा अर्थ नोंदविला आहे.
सदर प्रबंधामध्ये दान या शब्दाचा अर्थ – श्राद्ध या धार्मिक विधीमध्ये दिवंगत पितरांच्या स्मरणार्थ सत्पात्र ब्राह्मणाला किंवा गरजूला द्रव्यादी वस्तू देणे असा अर्थ अभिप्रेत आहे.
सदर प्रबंधानुसार –
– श्राद्ध म्हणजे दिवंगत पितरांसाठी श्रद्धेने केले जाणारे धार्मिक कृत्य असा अर्थ अभिप्रेत आहे.
– पितर शब्द दिवंगत पूर्वज अशा अर्थी स्वीकारलेला आहे.
– ‘धार्मिक विधी’ असे म्हणत असताना एखादी कृती, तिच्यासाठी आवश्यक नियम, त्या कृतीला दिलेली विविध धर्मशास्त्रीय ग्रंथांमधील मंत्रोच्चारणाची साथ यांना एकत्रितपणे ‘धार्मिक विधी’ म्हटले जाते असा अर्थ अभिप्रेत आहे.
– दान या शब्दाचा अर्थ – श्राद्ध या धार्मिक विधीमध्ये दिवंगत पितरांच्या स्मरणार्थ सत्पात्र ब्राह्मणाला किंवा गरजूला द्रव्यादी वस्तू देणे असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

(औ)

प्रकरण १

१.१) प्रस्तावना -

श्राद्ध हा एक धार्मिक विधी आहे -

देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥ याज्ञवल्क्य स्मृती १.२१७

देश, काल, सत्पात्र व्यक्ती यांना अनुसरून, पितरांना उद्देशून विधीपूर्वक ब्राह्मणांना (दान) देणे म्हणजे श्राद्ध होय.

व्यक्तीच्या निधनानंतर केल्या जाणाऱ्या श्राद्धविधीमागे रुढीच्या जोडीने काहीशी गूढ भावना, उत्सुकता अनुभवास येते. याविषयी समाजमनात संभ्रम आहे, साशंकता आहेच. त्याच जोडीने श्राद्धाच्या रुढी, रितीरिवाज याबद्दलही प्रश्न आहेत. समाजातील काहीजण याचा शास्त्रीय दृष्टीकोणही समजून घेण्याची इच्छा व्यक्त करतात असा अनुभव आहे. या निमित्ताने समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातून काही प्रश्न विचारले जातात. या प्रश्नांचा आशय पुढीलप्रमाणे -

- १) श्राद्धविधी, त्याची संकल्पना, श्राद्धाचा अर्थ
- २) श्राद्धविधीचे दिवंगताला व श्राद्धकर्त्याला मिळणारे फल
- ३) श्राद्धाच्या विविध आचार पद्धती
- ४) श्राद्धाचे महत्त्व व उपयुक्तता
- ५) श्राद्धाची अधिकृतता
- ६) श्राद्धाचे अधिकारी
- ७) श्राद्धाच्या धार्मिक उपविधींचा आशय
- ८) श्राद्ध आणि पुरोगामी विचार
- ९) श्राद्धाची दान संकल्पना व त्याची उपयुक्तता

या आशयांशी संबंधित प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी सखोल अभ्यास करणे शक्य आहे. तथापि सदर प्रबंधात वर नमूद केलेल्या प्रश्नांपैकी प्रामुख्याने नवव्या आशयावर केंद्रित अभ्यास केला आहे;

म्हणजेच केवळ श्राद्धविधीच्या दान संकल्पनेवर आधारित विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अनुषंगिक अभ्यासामध्ये श्राद्धाचे महत्त्व स्पष्ट झाले आहेच.

ज्ञानप्रबोधिनी संस्थेच्या पौरोहित्य विभागात काम करीत असल्याने गेली १०-१२ वर्षे अशा आशयाचे विविध प्रश्न लोकांकडून पुरोहितांना विचारले जातात तसेच ई-मेल, दूरभाष, पत्राद्वारेही विचारले जातात असा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. अन्य संस्कार, पूजा, शांती याबाबतही समाजमनात शंका असतातच असाही अनुभव आहे. तथापि दाहकर्म व श्राद्धाबाबत येणाऱ्या शंकांचे प्रमाण अधिक आहे. त्यांची उत्तरे शोधण्याच्या निमित्तानेच सदर प्रबंधाचा विषय सुचलेला आहे; आणि आपल्या संशोधनाचा, अभ्यासाचा उपयोग समाजाला व्हावा, तो अभ्यास केवळ प्रबंधात अडकून राहू नये असा विचारही त्यामागे असल्याने या अभ्यासाला 'उपयोजन मूल्य' असेल अशी मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.२) संशोधनामागील तत्त्वज्ञान व संकल्पना (Research Philosophy and Concept.)

प्रस्तावना १.१ मध्ये नमूद केलेल्या विविध आशयांवरून असे जाणवते की एकूणच समाजाच्या विविध स्तरात श्राद्धविधी व त्या अनुषंगिक विषयांबाबत शंका आहेत. यामध्येही तीन प्रकारची स्वीकारशीलता दिसते - १) केवळ रूढी, परंपरा म्हणून श्राद्धविधी करणे. या विचाराने श्राद्ध करणारा समाजगट अश्मा, सूतक, पिंडदान, तिलांजली या शब्दांकडेही गूढ भावनेने पाहतो असा अनुभव आहे.

२) श्राद्धविधी करण्यामागील आशय, कारणमीमांसा जाणून घेऊन मगच श्राद्धविधी करणे. केवळ परंपरेचे अंधानुकरण करणे अशा गटातील सदस्यांना उचित वाटत नाही.

३) श्राद्धविधीवर विश्वास नसणे. मृत्यू हा अटळ आहे त्यामुळे सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने दहन केले म्हणजे योग्य झाले असे या गटातील सदस्यांना वाटते. त्यानंतरचे श्राद्धासारखे कोणतेही विधी करण्याकडे या समाजगटाचा कल नसतो असे अनुभवास येते. वर उल्लेख केलेल्या पहिल्या दोन मुद्द्यांचा विचार करता जाणवते की व्यक्तीच्या निधनानंतर श्राद्धविधी करण्याकडे समाजातील सदस्यांचा कल आहे; पिंडदान पूर्वक श्राद्धविधी संपन्न करण्याचीही या सदस्यांची इच्छा आहे.

आधुनिक काळात सातत्याने बदलत्या गतिमान जीवनशैलीचा अनुभव आपण घेत आहोत. अनेक प्रश्नांची उकल करण्यासाठी विविध अभ्यासपद्धतींचा स्वीकार आणि वापर करीत आहोत. याच वेळी

धर्माच्या क्षेत्रातही बदलत्या काळानुसार नवे प्रश्न उपस्थित होत आहेत. उपनयन, विवाह, वास्तुशांती, नामकरण यांसारख्या विधींनाही अलीकडे सोहळ्याचे स्वरूप आलेले आहे. त्यांच्या नियोजनासाठी प्रशिक्षित लोकांची मदत घेऊन ते सोहळे अधिक आकर्षक केले जात आहेत. असे असताना श्राद्ध असा शब्द जरी उच्चारला तरी अशुभ, अपवित्रतेची भावना समाजमनात आजही अनुभवाला येते.

या सर्व मुद्द्यांचा विचार करताना जाणवले की समाजमनात असलेला श्राद्धविषयक माहितीचा अभाव हे याचे मुख्य कारण असावे. शतकानुशतके परंपरेने समाजामध्ये दिवंगत व्यक्तीच्या संतोषासाठी श्राद्धविधी केला जात आहे. मृत्यू, श्राद्ध या संकल्पनांकडे गूढयुक्त भावनेने पाहिले जात आहे, असा अनुभव आहे. त्यामुळे श्राद्धाचे पौरोहित्य करणाऱ्या पुरोहितांकडूनही श्राद्धाचा आशय जाणून घ्यावा असा प्रयत्नही समाजात अनेक वर्षात झालेला दिसत नाही. श्राद्ध व तदनुषंगिक विषयांबाबत मोकळेपणाने प्रश्न विचारणे, त्यांची उत्तरे जाणून घेणे या गोष्टींचा अभाव पूर्वीच्या काळापासून दिसून येतो. आधुनिक काळातही समाजातील बऱ्याच सदस्यांची हीच मानसिकता दिसते त्यामुळे श्राद्धाचा खराखुरा अर्थ समजून घेतला गेला नाही असे दिसते आणि त्यामुळेच या विषयासंबंधी समाजाचे प्रबोधन होणे आवश्यक आहे असे वाटते.

भारतीय समाजामध्ये सश्राद्ध सदस्यांचा कल; कोणताही धार्मिक विधी आत्मीयतेने करण्याकडे असतो असे दिसून येते. त्यामुळे परंपरेने चालत आलेले संस्कार पुरोहितांच्या मार्गदर्शनाने अत्यंत आस्थेने केले जातात. त्यामधील प्रतीकवाद जाणून घेण्याचाही विचार लोकांच्या मनात येतोच असे नाही. पौरोहित्य करणाऱ्या सदस्यांपैकी अभावानेच काही सदस्य स्वतः धार्मिक क्रियाकलापांमागील आशय समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात. या संदर्भात Staal Frits यांनी आपल्या *The meaninglessness of ritual, Numen, Vol 26, Fasc 1 (June 1979) P. 2-22* या निबंधात नोंदविले आहे. "When we ask a Brahmin explicitly why the rituals are performed, we never receive an answer which refers to symbolic activity. There are numerous different answers, such as : we do it because our ancestors did it; because we are eligible to do it; because it is good for society; because it is good, because it is our duty, because it is said to lead to immortality, because it leads to immortality." (P. 3)

या जोडीने श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मणांना दिल्या जाणाऱ्या विविध दानांसंबंधीही विचार होणे आवश्यक आहे कारण –

शयनं रत्नसंपूर्णं सशय्याभोजनं बुधः ।

श्राद्धे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥ ब्रह्मांड पुराण उपोद्घातपाद २.३.१२

ब्राह्मणांना दाने दिल्याने किंवा संन्यासी, यती यांना दाने दिल्याने श्राद्धप्रसंगी पितर संतोष पावतात तसेच देणाऱ्यालाही त्याचे फळ मिळते असे ब्रह्मांड पुराणकार सांगतात.

गोभूहिरण्यवासांसि भव्यानि शयनानि च ।

दद्याद्यदिष्टं विप्राणाम् आत्मनः पितुरेव च ॥ मत्स्य पुराण १८.५१

असिपत्रवने घोरे शर्कराकण्टकैर्युते ।

अश्वरूढाश्च ते यान्ति ददति ये ह्युपानहौ ॥ गरूड पुराण उत्तरार्ध २१.२

श्राद्धप्रसंगी पितरांच्या संतोषासाठी ब्राह्मणाला पाण्याने भरलेला घडा, चपला, काठी, पलंग, टोपी, कपडे, आसन, भांडी, छत्री, सोने, चांदी, पैसेही दान म्हणून द्यावेत असे गरूड पुराण सांगते.

आजही अशाप्रकारची दाने श्राद्धप्रसंगी पुरोहित घेत असतात. ती वस्तुरूपात असतात, किंवा त्या सर्व वस्तूंची एकत्रित रक्कम योजून पैशाच्या रूपात ती घेतली जाते. ही दाने श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मणांना देण्यामागे 'दिवंगताचा संतोष' हा महत्त्वाचा हेतू असतो असे समाजातील सदस्यांच्या मानसिकतेतून अनुभवला येते. त्यामुळे श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मणांना दिल्या जाणाऱ्या विविध दानांसंबंधीही विचार होणे आवश्यक आहे.

१.३) समस्येचा शोध – (संशोधन प्रश्न) (Problem Identification)

श्राद्ध हा एक धार्मिक विधी आहे –

देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृनुद्विश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥ याज्ञवल्क्य स्मृती १.२१७

देश, काल, सत्पात्र व्यक्ती यांना अनुसरून, पितरांना उद्देशून विधीपूर्वक ब्राह्मणांना काहीतरी (दान) देणे म्हणजे श्राद्ध होय.

व्यक्तीच्या निधनानंतर हा श्राद्धाचा विधी केला जातो. श्राद्धाच्या विविध अंगांपैकी एक महत्त्वाचे अंग म्हणजे दान. भारतीय धर्म – संस्कृतीत प्राचीन काळापासून दानाचे महत्त्व मानले जाते. व्यक्तीच्या निधनानंतरची नऊ ते बारा दिवसातील श्राद्धे, वर्षश्राद्धे, तीर्थश्राद्ध, तसेच ग्रहण इ. काळी ब्राह्मणांना दाने दिली जातात.

प्रचलित असलेली श्राद्धप्रसंगी दिली जाणारी छत्री, चपला, बिछाना, टोपी, काठी, सोने इ. ठराविक दानेच समाजमनात प्रसिद्ध आहेत असे अनुभवाला येते.

- १) ही दाने दिल्याने दिवंगताला पुढील प्रवासात खरेच सुख लाभते का?
- २) या मागील मानसिक भाव काय असावा?
- ३) पुराणग्रंथांनी श्राद्धप्रसंगी देण्यास अन्य काही दानेही सांगितली आहेत. ती दाने समाजाला परिचित का नाहीत?
- ४) या दानांमध्ये काही वेगळेपणा आहे का की जो प्रचलित दानांमध्ये नाही?
- ५) ही अन्य दाने नोंदविण्यामागे पुराणकारांचा काय उद्देश असावा? ही दाने घेणाऱ्याला त्याचा उपयोग आहे की केवळ रूढी म्हणून ती देण्यास सुचविले आहे?
- ६) ही प्राचीन काळी सांगितलेली दाने आधुनिक काळातही देण्यास उपयुक्त आहेत अथवा नाहीत? श्राद्धप्रसंगी दिल्या जाणाऱ्या दानांचा विचार करित असता असे विविध प्रश्न उपस्थित झाले व त्यांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न सदर प्रबंधाच्या निमित्ताने केला आहे.

१.४) समस्येचा अभ्यास, इतिहास व निष्कर्ष – (Whether problem has ever been addressed before and what was outcome?)

श्राद्धाच्या दान संकल्पनेचा अभ्यास करायचे निश्चित झाल्यावर, यापूर्वी या विषयावर काय काम झाले आहे याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे तपशील Literature Review मध्ये आलेले आहेतच.

१) यापूर्वी श्राद्धासंदर्भात जे प्रबंध लिहिले गेले आहेत त्यामध्ये संस्कृत ग्रंथांतील संदर्भ आहेत त्यावर अभ्यासकांचे विवेचक भाष्यही आहे. श्राद्धाचा इतिहास, समाजावरील त्याचा प्रभाव यावरही विचार मांडलेले आहेत. तथापि त्या प्रबंधांमधील श्राद्धविषयक व दानविषयक विचार थेट समाजापर्यंत पोहोचून त्यावर प्रत्यक्ष काही कृती करता येईल अशा स्वरूपाचे मात्र नाहीत असे जाणवले.

२) श्राद्धप्रसंगी दिल्या जाणाऱ्या प्रचलित दानांचे उल्लेख पूर्वीच्या प्रबंधांमध्ये आले आहेत. मात्र पुराणांनी श्राद्धप्रसंगी देण्यायोग्य जी अन्य दाने सुचविली आहेत त्यावर या प्रबंधांमध्ये सविस्तर विचार झालेला नाही असे आढळले.

त्यामुळे सदर प्रबंधात श्राद्धाच्या दान संकल्पनेवर प्रामुख्याने विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे; तथापि तो केवळ ग्रंथिक संदर्भापुरता मर्यादित राहणार नाही; तर त्यातील विचारांना 'उपयोजन मूल्य' असेल, आणि समाजाच्या विविध घटकांसाठी ते विचार प्रत्यक्ष कृतीतून मांडलेही जातील असा प्रयत्न केला आहे.

१.५) सदर अभ्यासाचे साध्य – (What is your theory of change or what you hoping to achieve in the larger term)

प्राचीन काळापासून आजपर्यंत श्राद्धविधी परंपरेनुसार केला जातो. मात्र सद्यःस्थितीत या विधीकडे केवळ कर्मकांड म्हणून पाहू नये असा नवा विचार समाजापुढे मांडण्याचा प्रयत्न आहे. श्राद्धविधी केवळ पितरांसाठी केलेला विधी नसून दिवंगत पितरांचे त्यानिमित्ताने पुढील पिढीने श्रद्धेने स्मरण करावे असा आशय त्यामागे आहे. श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मणांना दिले जाणारे दान हे पितरांच्या संतोषासाठी आहे असे मानले जाते. पण प्राचीन ग्रंथकारांनी श्राद्धप्रसंगी देण्यासाठी अन्य काही दानेही सुचविली आहेत की जी आधुनिक काळातही समाज व पर्यावरणाच्या कल्याणासाठी वापरता येऊ शकतील.

१) अशा दानांचा प्रसार समाजापर्यंत होणे व त्यायोगे श्राद्धप्रसंगी समाज व पर्यावरण यांच्या हितासाठी दाने देण्याचा विचार समाजमनात रुजविणे हा या अभ्यासामागे प्रयत्न असेल.

२) श्राद्धासारखा प्राचीन धार्मिक विधी व त्याची दान संकल्पना; सामाजिक व पर्यावरणीय प्रश्न सोडविण्यास आधुनिक काळातही मदत करू शकते हा नवा दृष्टीकोण समाजात प्रस्थापित करायचा प्रयत्न आहे.

३) हा नवा दृष्टीकोण ठराविक काळापुरता मर्यादित न राहता पुढील प्रत्येक पिढीने त्याचा स्वीकार करावा अशी अपेक्षा आहे.

त्यामुळे समाजमनावर हा विषय ठसविण्यासाठी उपयुक्त संशोधन आवश्यक वाटते.

१.६) संशोधनाचे महत्त्व – (Significance of Research)

सदर संशोधन हे समाजाला केंद्रस्थानी ठेवून केले गेले आहे. ते कोणाही एका व्यक्तीपुरते मर्यादित नसून समाजातील विविध घटकांना व पर्यावरण रक्षणाला त्याचा फायदा होणे अपेक्षित आहे. भारतीय धर्म – संस्कृतीत विविध विधी, पूजा संपन्न होत असतात.

- १) त्यांपैकी दिवंगताप्रीत्यर्थ केल्या जाणाऱ्या श्राद्धाचा व दानाचा समाजोपयोगी पैलू मांडला गेला आहे.
- २) सदर संशोधनाद्वारे प्राचीन धर्मशास्त्राच्या चौकटीत येणाऱ्या या विधीचे आधुनिक आयाम मांडले गेले आहेत.
- ३) प्राचीन परंपरा आधुनिक काळाच्या निकषांवर तपासून पाहण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.
- ४) श्राद्ध व दानाच्या परंपरा, रूढी यांच्यातील आशय समाजापुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. त्यांचे सामाजिक महत्त्व विचारात घेतले जाणार आहे.
- ५) आधुनिक काळातील सामाजिक व पर्यावरणीय प्रश्न सोडविण्यासाठी श्राद्धाची दान परंपरा कशी उपयुक्त ठरू शकेल याचा विचार या प्रबंधात केला आहे हे या संशोधनाचे महत्त्व म्हणून सांगता येऊ शकेल.

सारांश, प्राचीन धर्म व संस्कृती यांचा आशय समजून घेणे आणि समाज व पर्यावरण विकासाचे प्रकल्प राबविणे असा दुहेरी हेतू या संशोधनातून साध्य करण्याचा मानस आहे. लोकशिक्षण, लोकजागृती, लोकसहभाग या माध्यमांचा वापर करून श्राद्ध व दानासंबंधी नवीन विचार समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे.

१.७) संशोधन लाभार्थी गट – (Target Population)

श्राद्ध व दान यांसदर्भात जो नवा विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यामुळे समाजातील पुढील घटकांचा लाभ होणे शक्य होईल –

- १) गरीब गरजू विद्यार्थी.
- २) आदिवासी आश्रमशाळातील विद्यार्थी, अनाथ गरजू विद्यार्थी, गरजू वृद्ध.
- ३) रूढीवादी सश्रद्धतेमुळे; श्राद्धप्रसंगी ज्या निरक्षर समाजाची आर्थिक बाबतीत पिळवणूक होते (असे दिसून येते) असा समाजगट.

४) सुशिक्षित समाजही केवळ कर्मकांड म्हणून बरेचदा श्राद्ध व दान यांकडे पाहतो, त्यांना या अभ्यासामुळे या दोन्हीचा आशय समजेल व ते समजल्यावर या वर्गाचा श्राद्धाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण बदलेल अशी अपेक्षा आहे. श्राद्धप्रसंगी दिवंगताच्या स्मृत्यर्थ वृक्षारोपण करणे, पर्यावरण प्रकल्पास मदत करण्याचा संकल्प करणे यामुळे निसर्गाच्या संतुलनास मदत होऊ शकेल, प्राणी-पक्षी यांना संरक्षण मिळेल.

१.७.१) समस्यांचा प्रभाव – (Impact of problem to target population)

१) परंपरेने प्राचीन काळापासून केल्या जाणाऱ्या श्राद्धविधीचा समाजमनावर मोठा प्रभाव आहे. व्यक्तीच्या निधनानंतर केला जाणारा हा विधी असल्याने रूढीप्रियतेपोटी श्राद्धविधी टाळण्याची मानसिकता क्वचित्च अनुभवाला येते. बहुतांश ठिकाणी श्राद्धविधी संपन्न करण्याकडे कल दिसतो त्यामुळेच वर्षानुवर्षे समाजमनावर ठसलेल्या या विधीचे व दानाचे महत्त्व आणि उपयोजन यावर विचार होणे आवश्यक आहे असे वाटते. श्राद्धविधी करणारा यजमान, त्याचे आप्त, विधीचे पौरोहित्य करणारी व्यक्ती, या सर्वांवरच हा प्रभाव कमी-अधिक प्रमाणात आहे; व या प्रभावाला काळाशी सुसंगत उपयोजनाची जोड देणे हे या अभ्यासातून साध्य करायचा प्रयत्न आहे.

२) समाजात प्रसंगी कर्ज काढून देखील श्राद्धविधी करण्याकडे कल दिसतो. ब्राह्मणभोजन, ब्राह्मणांना दाने देणे, इष्ट-मित्रांना भोजनासाठी बोलविणे या सर्वांसाठी मुख्यतः बराच खर्च केला जातो. रूढीवादीपणा व अज्ञान यामुळे अशा स्वरूपाच्या गोष्टी घडत असल्याचे दिसते. या सर्वांबाबत समाजमनात जागृती होण्यासाठी अभ्यासपूर्ण मार्गदर्शनाची आवश्यकता जाणवते.

कोणत्याही व्यक्तीच्या श्राद्धविषयक भावना न दुखावता, आधुनिक काळाचा विचार करता; श्राद्ध व दानविषयक नवा दृष्टीकोण मांडण्याचा प्रयत्न सदर प्रबंधात केला आहे.

१.८) संशोधनाचे लक्ष्य – (Research Aim/Goal)

सदर अभ्यासविषयाची मांडणी करित असताना त्यामध्ये सुसूत्रता येण्यासाठी संशोधनाचे लक्ष्य मांडण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे श्राद्ध या धार्मिक विधीचा विचार करताना तो केवळ हिंदू धर्म या विषयापुरता मर्यादित न राहता पर्यावरणशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र या अभ्यासशाखांमधील संकल्पनांची जोडही त्याला दिली गेली.

आधुनिक काळात काही समाजगट असाही पहायला मिळतो की ज्याला श्राद्धप्रसंगीच्या दान संकल्पनेबद्दल काहीही माहिती नाही. असे असले तरी या अभ्यासाच्या निमित्ताने अशा गटाला प्राचीन परंपरा माहिती होईल आणि आपल्या दिवंगत व्यक्तीच्या स्मरणार्थ उपयुक्त दाने देण्याकडेही त्यांचा विचार होईल. ही दाने प्राचीन ग्रंथांत सांगितली असली तरी आधुनिक काळातही ती उपयुक्त आहेत हे ही याद्वारे माहिती होईल; आणि समाज व पर्यावरण यांनाही सहाय्य लाभेल.

१.८.१) धार्मिक – (Religious)

श्राद्ध व दान या धार्मिक संकल्पनांचा आशय समाजाला उपलब्ध करून देणे. त्याद्वारे समाजमनातील श्राद्धविषयक गैरसमज दूर करण्याचा प्रयत्न करणे व श्रद्धेविषयी आस्था निर्माण करणे.

१.८.२) मानसिक – (Psychological)

सर्वेक्षणाद्वारे समाजगटाची श्राद्ध व दानविषयक मानसिकता प्रातिनिधिक स्वरूपात समजावून घेणे व त्यावर प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न करणे.

१.८.३) आर्थिक – (Economical)

कर्ज काढून श्राद्ध करणे, भोजनावळी घालणे, ब्राह्मणांना खर्चिक दाने देणे या संदर्भात श्राद्ध व दान यांच्या आर्थिक पैलूंचा अभ्यास करणे व समाजाचे प्रबोधन करणे.

१.८.४) सामाजिक – (Social)

श्राद्धाची दान संकल्पना समाजोपयोगी कार्यासाठी वापरणे.

१.८.५) पर्यावरणीय – (Ecological)

श्राद्धाशी संबंधित दान संकल्पनेचे उपयोजन पर्यावरणीय प्रकल्पांसाठी करणे.

१.९) संशोधनाच्या पायऱ्या – (Research Objectives)

लक्ष्य	पायऱ्या
१) धार्मिक –	श्राद्ध हा धार्मिक विधी असल्याने ग्रांथिक अभ्यासाद्वारे त्याची मांडणी करणे.
२) धार्मिक –	ग्रांथिक संदर्भाच्या आधारे श्राद्धाशी संबंधित दान संकल्पनेची मांडणी करणे.

- ३) मानसिक – श्राद्ध व दानाविषयी समाजाचा मानसिक दृष्टिकोण समजावून घेण्यास प्रश्नावली तयार करणे व सोडवून घेणे, विश्लेषण करणे.
- ४) धार्मिक समाजातील श्राद्धविधी करणारे पुरोहित, धर्मशास्त्राचे अभ्यासक, श्राद्ध आर्थिक संकल्पनेवर विश्वास असणारे आणि नसणारे समाजातील सदस्य मानसिक यांच्या मुलाखती घेणे. सामाजिक
- ५) सामाजिक श्राद्धप्रसंगी 'समाज व पर्यावरण यांना उपयुक्त दान' या संकल्पनेच्या पर्यावरणीय प्रसारासाठी व्याख्याने देणे, फलक तयार करणे.

१.१०) सदर अभ्यास विषयासंदर्भात यापूर्वी झालेले संशोधन/अभ्यास (Review of Literature) (हार्वर्ड पद्धतीनुसार सूची)

संशोधन प्रबंध –

- १) वाच. शास्त्री दक्षिणारंजन, १९६३, Origin and Developement of the Rituals of Ancestor Worship.
- २) वाच. विद्यालंकार कैलाशचंद्र, १९७६, पितृ-पूजा
- ३) वाच. नवरे श्रीकांत, १९८८, पिण्ड-पितृयज्ञ
- ४) वाच. मोघे एस्. जी., १९९४, Sraddha Sagar of kullukbhatta (with a critical exposition and introduction)
- ५) वाच. वेंकटचार एन्. (भाष्यम् स्वामी), २००५, वेदप्रमाणितः पितृमेधविषयकः स्मृतिसारसंग्रहः।

पुस्तके –

- १) आचार्य शर्मा श्रीराम, १९९५, षोडश संस्कार विवेचन, अखंड ज्योति संस्थान, मथुरा.
- २) पं. पाण्डेय, मिश्र, शास्त्री, २००४, अन्त्यकर्म – श्राद्धप्रकाश, द्वितीय पुनर्मुद्रण, गीताप्रेस गोरखपूर.
- ३) पाध्ये प्रभाकर, २००४, श्राद्ध – एक विचार आणि कृती,

प्रकाशित शोधनिबंध – (आंतरजालीय प्रणालीच्या माध्यमातून)

- 1) Thapar Romila, 1994, Sacrifice, surplus and the soul, History of Religions, Vol 33, No. 4, P. 305-324, The University of Chicago Press. (Chicago Journals).
- 2) Poleman Horace I., September 1934, The Ritualistic Continuity of Rigveda x. 14-18, Journal of the American Oriental Society, Vol 54, No. 3, P. 276-81.
- 3) Lubin Timothy, December 2001, Science, Patriatism and Mother Veda : Ritual activism in Maharashtra, International Journal of Hindu Studies 5, P. 297-321.
- 4) Staal Frits, June 1979, The meaninglessness of Ritual, Numen, Vol 26, P. 2-22.
- 5) Fiske Adele M., september 1969, Death : myth and Ritual, Journal of the American Academy of Religion, Vol 37, P. 249-265. (Oxford Journals).
- 6) Shirley (Dr.) Firth, 20 August - 2005, End-of-life : A Hindu View, www. thelancet. com, vol 366.
- 7) Kaushik Meena, 1 July 1976, The symbolic representation of death, Contributions to Indian Sociology, 1976, 10 : 265
[http: // cis. sagepub. com \ content \ 10-2-265](http://cis.sagepub.com/content/10-2-265)
- 8) Orenstein Henry, December 1970, Death and kinship in Hinduism: structural and Functional Interpretations, American Anthropologist, New Series, Vol 72, No. 6, P. 1357-1377.
- 9) Pravrajika Brahma-prana, Vedanta : Death and the Art of Dying.
- 10) Lobar, Youngblut, Brooten, January-February 2006, Cross Cultural beliefs; ceremonies, and rituals surrounding death of a loved one, Pediatric Nursing, Vol 32, No. 1.

- 11) Pradhan Rajendra, January 1996, Sacrifice, Regeneration and Gifts: mortuary rituals among Hindu newars of Kathmandu, Contributions to Nepalese Studies, Vol23, No. 1. P. 159-194.
- 12) Eck Diana L; 2004, The Religious Gift : Hindu, Buddhist, and Jain Perspectives on Dana, Social research, Vol 80 : No. 2, Summer 2013.
- 13) Copeman Jacob, September 2011, The Gift and its forms of life in contemporary India, Modern Asian Studies, Vol45, issue 05 P. 1051-1094.
<http://journals.cambridge.org/Ass>
- 14) Michaels and Pierce, September 1997, Gift and Return gift, Greeting and return Greeting in India. On a Consequential footnote by Marcel Mauss.
Numen, Vol 44, No. 3, P. 242-269.
- 15) Jain Pankaj, 2009, Dharmic Ecology : Perspectives from the Swadhyaya Practitioners, Worldview 13, P. 305-320
www.brill.nl/wo
- 16) Smith Frederick M. 2011, A brief history of Indian religious ritual and resource Consumption : was there an environmental ethic?, Asian Ethnology, Vol 70, No. 2, P. 163-179,
- 17) Chapple Christopher Key, 2008, Sacrifice and Sustainability, Worldview 12, P. 221-236.
- 18) Horn Gavin Van, 2006, Hindu Traditions and Nature : Survey Article, Worldview 10, 1, 5-39.
- 19) Narayanan Vasudha, 2001 Water, Wood and Wisdom : Ecological perspectives from the Hindu Traditions, Deadalus, Vol 130, No. 4, Religion and Ecology, The MIT Press pub.

- 20) Jainand Shiv Gautam, Indian Culture and Psychiatry, January 2010 Indian Journal of psychiatry: Suppl 1 (52) 5309-5313.

वरील सर्व शोधनिबंध वाच. देसाई यांनी <http://www.jstor.org/Journals/ucpress.html> यावरून घेतले आहेत.

पुस्तकरूपाने छापील स्वरूपात उपलब्ध -

- 21) Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute Pune 4, Vol LXXXVI (2005) - Thite G. U, Dhadphale M. G. Vol XC (2009) - Deshpande Maitreyee, Thite G. U. (यामध्ये श्राद्ध वा श्राद्धी दान विषयक निबंध प्रसिद्ध झालेले आढळले नाहीत.)

- 22) Editor. Dr. Singh Ragbir, Dr. Panda N. C., Dr. Chattopadhyay Sukumar, Concept of Shraddha in Brahmanda Puran, Dept of Sanskrit, Banaras Hindu University, Vishveshvaranand Indological Journal, Punjab University Hoshiyarpur, Vol - XLIII Pts i-ii, June - Dec 2010, P. 126 To 132.-

- 23) जोशी नीलकण्ठ पुरुषोत्तम, पञ्चमहायज्ञ - विश्व सन्तुष्टि के प्रेरणास्रोत, Itihas Darpan - Journal of Akhil Bhartiya Itihas Sankalan Samiti, Apte Bhavan, Zandewala - New Delhi Vol XIII (१)

- 24) Editor - Dr. Bhardwaj Ganesh Dutta, Dr. Panda Narsingha Charan, Socio-Religious Aspects in Vaman-Purana By Hoshiyarpur. Vishveshvaranand Indological journal June-Dec 2005-2006, XLIII-XLIV - pts i-ii, Vishveshvaranand Vishva Bandhu Institute of Sanskrit and Indological studies, Panjab University Hoshiyarpur.

(वाच. वेंकटचार एन्. (भाष्यम् स्वामी), २००५, वेदप्रमाणितः पितृमेधविषयकः

स्मृतिसारसंग्रहः 1, हा प्रबंध आणि पाध्ये प्रभाकर, २००४, श्राद्ध - एक विचार आणि कृती, हे पुस्तक नंतर ग्रंथालयांमध्ये पहाण्यास उपलब्ध होऊ शकलेले नाही.)

१.११) प्रबंधाच्या मर्यादा

सदर प्रबंधाच्या निमित्ताने श्राद्धविधीशी संबंधित दान संकल्पनेचा अभ्यास केला आहे. अभ्यासविषयाची पूर्वपीठिका म्हणून श्राद्धविधीचा आढावा घेतलेला आहे. श्राद्धाचा विधी या अर्थाने सखोल विचार या प्रबंधात केलेला नाही. तथापि अभ्यासविषयाची आवश्यकता लक्षात घेऊन संहितांमधील पितृपूजा ते पुराणांमधील विकसित श्राद्धविधी अशा स्थित्यंतराचे स्वरूप नोंदविले आहे. श्राद्धविधीच्या दान संकल्पनेवर प्रामुख्याने भर दिलेला आहे. व्यक्तीच्या निधनापासून १३ व्या दिवसापर्यंतच्या विधींमध्ये आलेली दाने प्रामुख्याने नोंदविली आहेत. तीर्थश्राद्ध, वर्षश्राद्ध यांच्या निमित्ताने होणारी दाने, अभ्यासविषयाला पूरक म्हणून प्रसंगी नोंदविली आहेत.

१.११.१) पारलौकिक संकल्पना - काकस्पर्श विधी (पिंडाला कावळा शिवणे), आत्मा, पुनर्जन्म, कर्मसिद्धान्त हा या प्रबंधाचा अभ्यासविषय नाही हे आवर्जून नोंदवावेसे वाटते.

१.११.२) संदर्भ ग्रंथ - प्रबंधाचा अभ्यास करताना काही निवडक ग्रंथांमधील संदर्भाचाच विचार विशेषत्वाने केलेला आहे. त्यासाठी मराठी, इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत या भाषांमधीलच ग्रंथ व संदर्भ पुस्तके अभ्यासली आहेत. हस्तलिखितांचा वापर केलेला नाही. एकूणातच 'श्राद्ध' विधीसंदर्भात धर्मशास्त्राच्या अनेक ग्रंथांनी विस्ताराने मांडणी केली आहे. त्यामुळे अभ्यासविषयाचा 'नेमकेपणा' सांभाळण्यासाठी संहिता, ब्राह्मणे, आरण्यके व उपनिषदे यांपैकी संहिता व ब्राह्मणग्रंथातील संदर्भ प्रामुख्याने नोंदविलेले आहेत. धर्मसूत्रे, गृह्यसूत्रे व श्रौतसूत्रे यांमधील अभ्यासविषयाला उपयुक्त असे निवडक संदर्भच प्रबंधात समाविष्ट केले आहेत. स्मृतीग्रंथांपैकी अभ्यासपूरक असे निवडक स्मृतींमधील संदर्भ प्रबंधात समाविष्ट केले आहेत. शैव आणि वैष्णव पुराणांमध्ये श्राद्ध व दानविषयक संकल्पना मांडल्या गेल्या आहेत. तथापि श्राद्धविषयी विशेष माहिती देणारे आणि श्राद्धी दानांचा विशेष आग्रह नोंदविणारे गरूड पुराण हे विष्णू देवतेेशी संबंधित आहे. त्यामुळे प्रामुख्याने वैष्णव पुराणांमधील अधिकाधिक संदर्भ नोंदविले आहेत. विषयाची आवश्यकता लक्षात घेऊन शैव पुराणांमधील काही संदर्भ नोंदविले आहेत तथापि त्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. आगम ग्रंथ, श्राद्धाशी संबंधित निबंधग्रंथ आणि प्रकरणग्रंथ यांची उपलब्धता मोठ्या प्रमाणावर आहे. तथापि सदर प्रबंधात या ग्रंथांमधील निवडक संदर्भाचा विचार केलेला आहे. अभ्यास विषयाची मर्यादा पाळण्यासाठी हे आवश्यक होते. धर्मशास्त्रीय ग्रंथांमध्ये प्रक्षिप्त भाग असण्याची शक्यता गृहीत धरली आहे. संशोधनकाळात उपलब्ध ग्रंथांमध्ये जे संदर्भ आहेत त्यांच्याआधारे विषयमांडणी केली आहे.

१.११) सदर अभ्यासविषयासंदर्भात यापूर्वी झालेले संशोधन/अभ्यास कोष्टकरूपात					
संकल्पना	वाच. शास्त्री दक्षिणारंजन	वाच. विद्यालंकार कैलाशचंद्र	वाच. नवरे श्रीकांत	वाच. मोघे एस. जी	
१) मृत्यूची संकल्पना	✓	✓			
२) वाहकर्म संस्कार	✓	✓			
३) अशौच विचार	✓	✓			
४) मृत्यूनंतर ३ ते १३ दिवसातील विधी	✓	✓			
५) श्राद्ध संकल्पना	✓	✓	✓	✓	
६) श्राद्धाचे अर्थ, महत्त्व	✓	✓			
७) यम देवता	✓	✓	✓		
८) पितर संकल्पना	✓	✓	✓		
९) विविध श्राद्ध प्रकार	✓	✓	✓	✓	
१०) श्राद्धाचे अधिकारी	✓	✓	✓	✓	
११) अन्य धर्मातील श्राद्ध संकल्पना	✓	✓			
१२) हिंदू धर्मातील श्राद्धविधीची दान संकल्पना	✓				
१३) श्राद्धी दानांचे उपयोजन					
१४) श्राद्ध व दानाच्या सामाजिक, आर्थिक, मानसिक व पर्यावरणीय पैलूंचा विचार					

१.११) सदर अभ्यासविषयासंदर्भात यापूर्वी झालेले संशोधन/अभ्यास कोष्टकरूपात					
संकल्पना	आचार्य शर्मा श्रीराम	पाण्डेय, मिश्र, शास्त्री,	चहोपाध्याय सुकुमार	जोशी नीलकंठ	वाच.पण्डा नरसिंह
१) मृत्यूची संकल्पना	✓				
२) दाहकर्म संस्कार	✓	✓			
३) आशौच विचार	✓	✓			
४) मृत्यूनंतर ३ ते १३ दिवसातील विधी	✓	✓			
५) श्राद्ध संकल्पना	✓	✓	✓		
६) श्राद्धाचे अर्थ, महत्त्व	✓	✓	✓		
७) यम देवता	✓	✓	✓		
८) पितर संकल्पना	✓	✓	✓	✓	
९) विविध श्राद्ध प्रकार	✓	✓	✓		✓
१०) श्राद्धाचे अधिकारी	✓	✓			
११) अन्य धर्मातील श्राद्ध संकल्पना	✓				
१२) हिंदू धर्मातील श्राद्धविधीची दान संकल्पना	✓	✓			
१३) श्राद्धी दानांचे उपयोग	समाज हितासाठी वापर				
१४) श्राद्ध व दानाच्या सामाजिक, आर्थिक, मानसिक व पर्यावरणीय पैलूंचा विचार					

१.११.३) **भौगोलिक** – सदर अभ्यासाची भौगोलिक मर्यादा पुणे शहरापुरती मर्यादित ठेवली आहे. कारण श्राद्धविधी म्हटल्यावर महाराष्ट्रातील नाशिकजवळील त्र्यंबकेश्वर क्षेत्र, कोल्हापूर जवळील नृसिंहवाडी ही स्थानेही समोर येतात. महाराष्ट्राबाहेरील वाराणसी, गया ही स्थानेही यासंदर्भात प्रसिद्ध आहेत. परंतु सदर प्रबंध पूर्ण झाल्यावर त्या अभ्यासाच्या आधारे अधिक माहिती घेण्यासाठी या स्थानांना भेटी देणे शक्य होईल. पुणे शहर व परिसरातील (उदा. पिंपरी, हडपसर) पुरोहितांच्या, समाजातील विविध लोकांच्या भेटी या प्रबंधासाठी घेतल्या आहेत. तसेच पुणे शहरातील ग्रंथालयांचाच वापर या अभ्यासासाठी केला आहे.

आंतरजालीय माध्यमाचा वापर करून पुण्याबाहेर झालेल्यासंशोधनाचा आढावा घेतला आहे.(Scientific Research Papers) तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे पुण्यातूनच हे काम करणे सुकर झाले आहे.

१.११.४) **धार्मिक विधी** – श्राद्धाच्या धार्मिक विधींची आशय मांडणी या प्रबंधात केलेली नाही केवळ श्राद्धाच्या दान संकल्पनेवर व त्यासाठी आवश्यक विधीवर चर्चा केलेली आहे.

प्रकरण - २

श्राद्धविधीचा आढावा

श्राद्ध या धार्मिक विधीमधील दान संकल्पना असे अभ्यासाचे केंद्र असल्याने श्राद्धाबद्दल - श्राद्धविधीच्या स्वरूपाबद्दल माहिती घेणे औचित्याचे ठरते. हिंदू धर्म - संस्कृतीतील प्राचीन ग्रंथ म्हणून मान्यता पावलेल्या संहितांपासून पुराणग्रंथांपर्यंतच्या निवडक साहित्यामध्ये आलेले श्राद्धाबद्दलचे संदर्भ या प्रकरणामध्ये जाणून घेतले आहेत. संहिता व त्या त्या संहितांचे ब्राह्मण ग्रंथ यांमधील संदर्भांचा विचार प्रारंभी नोंदविला आहे.

* (सदर प्रबंधात जी भाषांतरे उद्धृत केली आहेत ती संदर्भ ग्रंथ सूचीतील पुस्तकातून घेतली आहेत. आवश्यक तेथे अभ्यासकाने काही भाषांतरे केली आहेत.)

२.१) संहिता -

ऋग्वेद, यजुर्वेद व अथर्ववेद या तीन संहितांमधील जे संदर्भ अभ्यासविषयाशी थेट संबंधित आहेत तेवढेच संदर्भ येथे नोंदविले आहेत.

वैदिक काळातील विविध देवतांची सूक्ते काव्यरूपात ऋग्वेदात संकलित स्वरूपात पहायला मिळतात. यज्ञकर्मासाठी आवश्यक ते मार्गदर्शन यजुर्वेदाने केले आहे. अथर्ववेदामध्ये आयुर्वेद, राजधर्म, अभिचार यांसारख्या विषयांचे वैविध्य आहे. तथापि सदर प्रबंधात या तीन संहितांमधील पितरविषयक उपलब्ध संदर्भ प्रामुख्याने विचारात घेतले आहेत.

ऋग्वेद -

ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलात पितरांच्या प्रार्थना करणारी, यमाची प्रार्थना करणारी सूक्ते समाविष्ट आहेत. त्यांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे -

एखाद्या व्यक्तीच्या निधनानंतर त्याचे दहन करण्याचे वा दफन करण्याचे संदर्भ ऋग्वेदामध्ये दिसून येतात -

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते । ऋग्वेद - १०.१५.१४

हे अग्निदग्ध आणि अदग्ध पितरसहित 'स्वधा' हविर्दत्त अग्ने, मृत शरीराला तू स्वतःमध्ये सामावून घे.

मा एनम् अग्ने विदहः मा अभि शोचः । मा अस्य त्वचम् चिक्षिपः मा शरीरम् ।

यदा शृतम् कृणवः जातवेदः । अथ ईम एनं प्रहिणुतात् पितृभ्यः ॥

ऋग्वेद - १०.१६.१

हे सर्वज्ञ अग्निदेवा, मृत झालेल्या व्यक्तीला कसातरी होरपळून टाकू नको. शोक होईल असेही करू नको. चर्म इकडे तिकडे जाऊ देऊ नको. देह भलतीकडेच टाकू नको. तर या देहाला तू व्यवस्थित रीतीने दग्ध करून (त्याच्या आत्म्याला) पितरांमध्ये नेऊन ठेव.

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।

आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥ ऋग्वेद - १०.१८.२

हे मित्रांनो, तुम्ही भलत्याच वेळी येणाऱ्या मृत्यूचा मार्ग बंद करून टाका. उज्वल असे दीर्घ आयुष्य मिळवा. पुत्र, पौत्र, वैभव यांनी समृद्ध होऊन शुद्ध, पवित्र आणि श्रेष्ठ कर्म करणारे व्हा.

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।

यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः रेना जज्ञानाः पथ्या अनु स्वाः ॥ ऋग्वेद - १०.१४.२

पापपुण्यविद् पितरमुख्य आणि दृढनियम यमाप्रत आम्ही पूर्वजांच्या मार्गाने जात आहोत.

ऋग्वेदामध्ये 'पितर' ही देवता मानली गेली आहे. विविध नावांच्या पितरांची प्रार्थना वैदिकांनी केलेली दिसते. कव्यभुक्, अंगिरस, ऋकवत्, अथर्वन्, भृगु, मातली अशा विविध पितरांचे उल्लेख मंत्रांमध्ये दिसून येतात -

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिऋकभिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान् त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ऋग्वेद - १०.१४.३

स्वधा आणि स्वाहा, मंत्रप्रिय, देववर्धक आणि देववर्धित पितरांपैकी कव्यभुक्, अंगिरस आणि ऋकवत् पितर अनुक्रमे इंद्र, यम आणि बृहस्पतीला वृद्धिंगत करतात.

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ऋग्वेद - १०.१४.६

अंगिरस, अथर्वन, आणि भृगु हे प्रिय आणि यज्ञार्ह पितर आमच्यावर अनुग्रह करोत.

पितरांनी मोक्षसाधनांनी पापमुक्त व्हावे, वैभवाचा उपभोग घ्यावा, पृथ्वी आणि भक्तांचे रक्षण करावे, सत्यभाषणी आणि अजातशत्रू असलेल्या पितरांनी स्वर्लोकी जावे अशी प्रार्थना केलेली दिसते.

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।

हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ऋग्वेद - १०.१४.८

हे पितरांनो , मोक्षसाधनांनी पापमुक्त होऊन तुम्ही पुण्योद्भव वैभवाचा उपभोग घ्या.

उदीरतामवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ऋग्वेद - १०.१५.१

पृथ्वी आणि भक्तरक्षक, मध्यमलोकनिवासी, प्राणस्वरूप, सत्यभाषणी आणि अजातशत्रु पितर स्वर्लोकी जावोत. स्वर्लोकनिवासी पितर स्वस्थानी अढळ राहोत.

आहं पितृन् त्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ऋग्वेद - १०.१५.३

स्वधापूर्वक हविर्दत्त, दर्भासनाधिष्ठित, यज्ञस्थानापन्न, ज्ञानवान आणि संतुष्ट पितर मला यज्ञफल आणि यज्ञप्रवृत्ती प्रदान करोत.

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा शंतमेनाऽथा नः शं योररपो दधात ॥ ऋग्वेद - १०.१५.४

हे हविर्दत्त, यज्ञस्थ, भक्तपाचारित आणि भक्तरक्षक पितरांनो, तुम्हाहून उत्तरकालीन लोकांना तुम्ही अभय आणि निर्दोष सुख द्या.

उपहृताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्व धिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ऋ. १०.१५.५

यज्ञपाचारित आणि स्तोत्रस्तुत पितर आमच्या शांत आणि यज्ञार्ह हविर्द्रव्यांचा स्वीकार करोत.

पितरांना आदर देणाऱ्या प्रार्थनांचे स्वरूप समजावून घेतल्यावर श्रद्धासूक्ताचा विचार करणे आवश्यक ठरते. श्रद्धया क्रियते यत् तत् श्राद्धम् । 'श्राद्ध' शब्दामध्ये श्रद्धा मूळ आहे. ऋग्वेदात श्रद्धा ही देवता मानली असून तिचे श्रेष्ठत्व वर्णिले आहे. श्रद्धा देवतेची उपासना केल्याने भक्ताचे अंतरंग श्रद्धायुक्त व्हावे अशी अपेक्षा या मंत्रांमधून व्यक्त झालेली दिसते -

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते ॥ ऋग्वेद - १०.१५१.१

आकाशीय देव, तसेच पृथ्वीलोकीचे देवभक्त धनदात्या श्रद्धेचीच अंतःकरणपूर्वक उपासना करतात.

श्रद्धां हृदय याकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥ ऋग्वेद - १०.१५१.४

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।

श्रद्धां सूर्यस्य निमुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥ (ऋग्वेद - १०.१५१.५)

प्रातः काली, मध्याह्नकाली आणि सायंकाळी पाचारिलेल्या हे श्रद्धादेवी, तू आम्हास श्रद्धायुक्त बनव.

संहितांमधील विविध संकल्पना ब्राह्मणग्रंथांनी विकसित केल्या ज्यामध्ये पितृपूजनाचाही समावेश होतो.

२.२) ब्राह्मणग्रंथ -

ऋग्वेदाच्या ऐतरेय ब्राह्मणात तृतीय पंचिकेच्या तिसऱ्या अध्यायात पितरांच्या पूजनाची माहिती दिलेली आहे -

यामीमेवपूर्वा.....पितृन् तस्मात् काव्यानामनूची शंसत्युदीरतामवर उत्परास इति पित्र्याः शंसत्युन्मध्यमाः पितरः सोम्यास इति ये च परमा ये च मध्यमास्तान्त्सर्वाननन्तरायं प्रीणात्याहं पितृन्सुविदत्राँ अवित्सीति द्वितीयां शंसति बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्येत्येतद्ध वा एषां प्रियं धाम यद्बर्हिषद इति प्रियेणैवैनंस्तद्धम्ना समर्धयति प्रियेण धाम्ना समृद्धयते य एवं वेदेदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्येति नमस्कारवतीमन्ततः शंसति तस्मादन्ततः पितृभ्यो नमस्क्रियते तदाहुर्व्याहावं पित्र्याः शंसेत् ॥ व्याहामेव शंसेदसंस्थितं वै पितृयज्ञस्य साध्वसंस्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्थापयति यो व्याहावं शंसति तस्माद्याहामेव शंस्तव्यम् ॥ ३.३.१३

अर्थ – नंतर उदीरतामवर उत्परासः इ. 'पित्र्या' या नावाने असलेल्या तीन ऋचांपैकी पहिली ऋचा म्हणावी आताच दर्शविलेल्या ऋक्चरणाचा 'निकृष्ट व उत्कृष्ट असे पितर उत्कर्षाने गमन करोत असा अर्थ आहे. उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः हा पूर्वोक्त ऋचेचा दुसरा चरण असून 'सोमपान करण्यास योग्य असे मध्यम पितरही उत्कर्षाने गमन करोत' असा त्या चरणाचा अर्थ आहे. आता सांगितलेल्या दोन चरणांच्या पठनाने जणूकाही निकृष्ट, मध्यम व उत्कृष्ट असे तीन प्रकारचे जे सोमपानयोग्य असे पितर असतात त्या सर्व पितरांना निर्विघ्नपणे तृप्त करून सोडतो.

दर्भावर बसणारे जे पितर असतात त्याचे नाव 'बर्हिषद' आहे. 'बर्हि' म्हणजे अंथरलेले दर्भ हे त्याचे बसावयाचे आवडते ठिकाण होय. यास्तव, होत्याने 'बर्हिषद' संज्ञक पितरांना त्यांना प्रिय असलेल्या दर्भमय आसनावर जणूकाही बसविल्यासारखे होते. या ऋचेचे माहात्म्य जाणतो तो सुद्धा आपल्याला प्रिय अशा स्थानाच्या ठिकाणी जाऊन बसण्यास पात्र होतो. 'श्राद्ध' (पितृयज्ञ) समाप्त झाल्यावर, शेवटी ज्याअर्थी पितरांना नमस्कार करतात, त्याअर्थी नमस्काराचे निदर्शक असे 'नमः' पद जीमध्ये आहे अशी 'इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये' ह्या 'पित्र्या' संज्ञक ऋचांपैकी तिसऱ्या ऋचेचे पठण करावे.....पितृयज्ञासंबंधी जे एखादे अंग राहिलेले असेल त्या अंगाची पूर्णता करणे जरूर आहे.

२.१) यजुर्वेद –

यजुर्वेदामध्ये पितरांना देवांप्रमाणेच यज्ञाच्या ठिकाणी येण्याचे, हविर्भाग स्वीकारण्याचे निमंत्रण वैदिकांनी दिलेले दिसते. यज्ञप्रसंगी पितरांसाठी दिल्या जाणाऱ्या विशेष आहुतींचे वर्णन यजुर्वेदात आले आहे.

सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषदभ्यो धानाः

पितृभ्योऽग्निष्वातेभ्योऽ भिवान्यायै दुग्धे मन्थमेतत् ते तत ये च त्वामन्वेतत्

ते पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वत्र पितरो यथाभागं मन्द्ध्वँ सुसंदृशं त्वा मघवन्

मन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशाँ अनु । योजान्चिन्द्र ते हरी ॥

कृष्ण यजुर्वेद – कांड १, प्रपाठक ८, अनुवाक ५, मंत्र ९

पितरांचा स्वामी असलेल्या 'सोम' देवासाठी सहा कपालांच्या समूहावर भाजलेला पुरोडाश, वेदीत पसरलेल्या दर्भावर बसणाऱ्या पितरांसाठी ; धाना म्हणजे भाजलेले सातू, आणि अयज्ञनिष्ठ अशा पितरांसाठी

‘मंथ’ म्हणजे जिचे वासरु मेलेले आहे अशा गाईच्या दुधात कालविलेले भाजक्या सातूचे पीठ अशाप्रकारे हविर्द्रव्ये तयार करून सोमादि तीनही देवांचे यजन करावे.

हे परमपूज्य पितृदेवा, तुला हा भाताचा हविःशेषरूपी अन्नाचा पिंड मी दिला आहे. त्याप्रमाणे तुझ्या अनुयायांनाही हाच पिंड दिला आहे.

हे पितामह, तुला आणि तुझ्या अनुयायांना हा पिंड मी दिला आहे.

हे प्रपितामह, तुला आणि तुझ्या अनुयायांना हा पिंड मी दिला आहे.

हे पितरहो, तुम्हाला दिलेल्या पिंडांच्या ठिकाणचा अंश यथाविभाग सेवन करून तृप्त व्हा. हे धनवंत अग्निदेवा ! उत्कृष्ट अशा कृपाकटाक्षाने आमच्याकडे पाहणाऱ्या तुला आम्ही तृप्त करीत आहोत. तू देखील आम्ही अर्पण केलेल्या अन्नाने आपला रथ भरून आम्ही स्तुती केल्यानंतर ; तुला इच्छेस येईल त्या ठिकाणांना अनुलक्षून निघून जाशील. हे इंद्रदेवा ! तुझे घोडे तुझ्या स्थाला जोडलेलेच आहेत.

२.२) ब्राह्मणग्रंथ -

शुक्ल यजुर्वेदाच्या काण्व शतपथ ब्राह्मण (१.३. ३.३) यामध्ये पिण्डपितृयज्ञ या विधीचा संदर्भ आढळतो. देवासुर संग्रामात देवतांनी वृत्र मारले. तसेच काही देवताही मारल्या गेल्या. जीवित देवतांनी मृत देवतांसाठी पितृयज्ञ केला कारण मृत देवता पितर झाल्या असे काण्व शतपथ ब्राह्मण (२.६.१.४-४६) यानुसार दिसून येते.

काण्वशतपथातील कथा पितृपूजनाविषयी सूचक आहे.

प्रजापतिं ह वै भूतान्युपसेदुः प्रजा वै भूतानि विधेहि नो यथा जीवामेति तं देवा यज्ञोपवीतिनो दक्षिणं जान्वाच्योपसेदुस्तान्होवाच यज्ञो वोऽन्नमित्यूर्वोऽमृतं वः सूर्यो वो ज्योतिरिति ॥१॥

अथ हैनं पितरः प्राचीनाववीतिनः सव्यं जान्वाच्योपसेदुस्तान्होवाच मासि मासि वोऽन्नमिति स्वधा वो मनोजबो वश्चन्द्रमा वो ज्योतिरिति ॥२॥

अथ हैनं मनुष्याः प्रावृता एवोपस्थं कृत्वोपसेदुस्तान्होवाच सायंप्रातर्वोऽन्नमिति प्रजा वो मृत्युर्वोऽग्निर्वो ज्योतिरिति ॥३॥

एकदा देव, मनुष्य व पितर प्रजापतीकडे गेले. आम्ही कसे जगावे? असे त्यांनी प्रजापतीला विचारले. प्रजापतीकडे जाताना देवांनी यज्ञोपवीत डाव्या खांद्यावर, मनुष्यांनी गळ्यात, तर पितरांनी उजव्या खांद्यावर धारण केले होते. या कथेनुसार प्रजापतीने पितरांना भोजनाची वेळ अपराह्न समयीची सांगितली.

काण्वशतपथ ब्राह्मणाने (२.६.१) पितरांसाठी करावयाचा पिंडपितृयज्ञ विधी विशद केला आहे तो पुढील प्रमाणे -

सोऽपराह्णे ददाति पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणां तस्मादपराह्णे ददाति ॥८ ॥

अथ ^{१०} खलु प्राचीनावीती भूत्वा जघनेन गार्हपत्यं दक्षिणासीनः सव्यं जान्वाच्य तूष्णीमेवैतं चरुं गृह्णाति स तत एवोपोत्थाथोत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्नवहन्ति सकृदेव फलीकरोति सकृद्ध्येव पराञ्चः पितरः स यदेतां दिशं सचन्त एषा हि पितृणां दिक् श्रपयित्वैतं ^{१८} चरुमधिश्रित आज्यं प्रत्यानयत्यग्नौ वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धृत्य मनुष्येभ्य उपनिदधत्यथैवं पितृणां तस्मादधिश्रित आज्यं प्रत्यानयति ॥९ ॥

उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवान्वा एष उपावर्तते य आहिताग्निर्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथेदं पितृभ्यो दास्यन्भवति स यानेव देवानुपावृतो भवति तेभ्य एवैतन्निहुते स देवैरतिसृष्टः पितृभ्यो ददाति स वा अग्रये चैव सोमाय च जुहोति स यदग्रये जुहोति सर्वत्र ह्येवाग्निस्त्वाभक्तोऽथ यत्सोमाय पितृदेवत्यो हि सोमः ॥ १० ॥

स जुहोत्यग्रये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेत्यभ्याधाय मेषणं जघनेनान्वाहार्यपचनं सकृदेव स्फयेनोस्त्रिखति तद्वेदिभाजनं सकृदुस्त्रिखति सकृद्ध्येव पराञ्चः पितरः ॥११ ॥

अथोल्मुकं दक्षिणतो निदधाति युद्ध वा अनिधायोल्मुकं पितृभ्यो ददत्यसुररक्षसानि हैषां तद्विमथन्ते स यदुल्मुकं निदधात्यसुररक्षसानामेवापहतये ॥१२ ॥

स निदधाति ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निर्द्वैलोकात्प्रणुदात्यस्मादिति ^{२०} ॥१३ ॥

स वा अपराह्णे ददातिस जुहोत्यग्रये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा ॥ स निदधाति ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया...इति ॥

तो दुपारी मानवांसाठी भोजन देतो. मध्याह्नकाळी देवांसाठी (भोजन देतो) आणि पितरांसाठी अपराह्नकाळी देतो. (म्हणून पितरांसाठी अपराह्नकाळी पिंडदान करावे.) त्याने मंत्र म्हटले, "हविर्द्रव्य

पितरांकडे नेणाऱ्या अग्नीला अर्पण असो. पितरांशी संलग्न सोमाला हे अर्पण असो. नंतर भांड्याचे झाकण काढून ठेऊन तो स्फ्य (लाकडी तलवार) ने अग्नीच्या मागे एक रेषा काढतो. ते वेदीचे प्रतीक मानले जाते. तो पुन्हा एकदा दिवंगत पितरांसाठी स्फ्य ने रेषा काढतो. तो अग्नी प्रज्वलित करून (मंत्र म्हणतो) 'अनेकरूपे धारण करणारे, मोठ्या किंवा लहान शरीराचे जे असुर आहेत त्यांना अग्नीने या लोकातून घालवून टाकावे.'

अपराह्नकाळी पिंडपितृयज्ञ करावा. सोम व अग्नीला उद्देशून आहुती द्याव्यात. यज्ञाच्या ठिकाणापासून असुरांनी दूर जावे म्हणून यज्ञकर्त्याने प्रार्थना करावी. नंतर पिता, पितामह, प्रपितामह यांना आमंत्रित करावे. त्यांना हात धुण्याची विनंती करावी. नंतर दर्भ मुळाशी कापून पितरांना आसन म्हणून द्यावे. नंतर पितरांना अन्न निवेदन करावे. नंतर; अन्न पितरो मादयध्वं ..., अमीमदन्त पितरः या प्रार्थना कराव्या. पितरांनी अन्न सेवन केल्यावर त्यांना हात धुण्याची विनंती करावी. वस्त्राची दशी पितरांना अर्पण करावी. नंतर पिंड व दर्भाची आहुती अग्नीत द्यावी असा विधी पिण्डपितृयज्ञात केला जातो असे काण्व शतपथ ब्राह्मणात सांगितले आहे.

कृष्ण यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्येही शतपथ ब्राह्मणाप्रमाणेच पिंडपितृयज्ञ दिसतो.

तै वै षट् सम्पद्यते, षट् वै ऋतवः, ऋतवः पितरः, पितृणाम् आप्त्यैः । तैत्तिरीय ब्राह्मण १.३.१०

यज्ञामध्ये सहाच पितर आमंत्रित असतात, ऋतूही सहाच आहेत, ऋतूंप्रमाणे वृद्धिकारक पितर आहेत, पितरांच्या तृप्तीसाठी हा यज्ञ आहे.

दर्शेष्टीच्या आदल्या दिवशी पिंडपितृयज्ञ करावा. दक्षिणाग्नीत आहुती द्यावी. पिंड सहा करावेत कारण ऋतू सहा आहेत. दर्भ एकदाच तोडावे कारण पितर एकदाच कायमचे निघून गेले. पिंडांवर तीन दर्भ ठेवावे कारण पितर तिसऱ्या लोकात राहतात. पितर अन्न स्वीकारताना यजमानाने तोंड फिरवावे कारण पितर लज्जाशील आहेत. पितरांबद्दल कृतज्ञता म्हणून छातीवरील केस उपटून पिंडांवर अर्पण करावा.

अथर्ववेद -

द्यावापृथिवी अनु मा दीधीथा विश्वे देवासो अनु मा रभध्वम् ।

अङ्गिरसः पितरः सोम्यासः पापमार्ष्ट्वपकामस्य कर्ता ॥ अथर्ववेद - २.१२.५

हे द्यावापृथ्वी, सौम्य, अंगिरस आदि पितर तसेच विश्वेदेवांनो, माझ्या (शत्रूनाशन) कार्यात तुम्ही मला साहाय्य आणि उत्साह देऊन माझ्या हातून शत्रूनाश घडवा.

यद् वो मुद्रं पितरः सोम्यं च तेनो सचध्वं स्वयशसो हि भूत ।

ते अर्वाणः कवय आ शृणोत सुविदत्रा विदथे ह्यमानाः ॥ अथर्ववेद - १८.३.१९

हे लौकिकसंपन्न, गतिशील आणि ज्ञानवान पितरांनो, आपल्याला आनंददायक धनासह तुम्ही आमच्याकडे या. आम्ही तुम्हास केलेले आवाहन तुम्ही ऐका.

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा अनूजहिरे सोमपीयं वसिष्ठाः ।

तेभिर्यमः संसराणो हवींष्युशत्रुशुद्धिः प्रतिकाममत्तु ॥ अथर्ववेद - १८.३.४६

आमच्या पित्याचा पिता, पितामह आणि प्रपितामह यांच्यासमवेत सोमपान करणारा यम आम्ही अर्पिलेला हवि प्रेमपूर्वक भक्षण करो.

आम्ही दिलेले अन्न खाऊन पितरांनी संतुष्ट व्हावे. पिंडसेवनाने संतुष्ट पितरांकडून आम्ही कल्याणाची याचना करतो -

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रियाँ अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा यविष्ठा ईमहे ॥ अथर्ववेद - ४.६१

मेधावी पितृगण अन्न सेवन करून तृप्त झाले. मिळालेल्या तृप्तीद्वारे ते आपल्या प्रिय देहाला कांतिमान करतात. हे पितर स्वयंप्रकाशी होऊन आमची प्रशंसा करतात. पिंडसेवनाने संतुष्ट पितरांकडून, आम्ही तरुण पुरुष आमच्या इष्टप्राप्तीची इच्छा करतो.

येऽस्माकं पितरस्तेषां बर्हिरसि । अथर्ववेद - १८.४.६८

आमच्या पितरांच्या प्रीत्यर्थ आम्ही दर्भ पसरला आहे.

सोमाय पितृमते, पितृभ्यः सोमवद्भ्यः, यमाय पितृमते, एतत् ते प्रततामह

ये च त्वामनु, एतत् ते ततामह ये च त्वामनु, एतत् ते तत स्वधा ॥ अथर्ववेद - १८.४.७१

कव्यवाहन अग्नीला मी स्वधापूर्वक आणि नमस्कारपूर्वक हवि अर्पितो. सोमवत् पितरांना, पितृमत् यमाला हे भार्यापुत्रादिसहित प्रपितामहा, पितामहा, पित्या तुला स्वधापूर्वक पिंड अर्पितो.

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येदं नो हविरभि गृणन्तुविश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केनचिन्नो यदू वा आगः पुरुषता कराम ॥ अथर्ववेद - १८.१.५२

हे पितरांनो, आपले गुडघे मुडपून यज्ञाच्या दक्षिण भागामध्ये तुम्ही स्थानापन्न व्हा. आमच्या हातून घडलेल्या चुकांबद्दल आम्हाला क्षमा करा.

ब्राह्मणग्रंथ -

गोपथ ब्राह्मणातही ही कथा सांगितली गेली आहे -

प्रजापतिं ह वै भूतान्युपसेदुः ... अथ यत् उपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति। गोपथ ब्राह्मण (१.२४)

मानव प्रजापतीकडे गेले. ते म्हणाले, "आम्ही कशा पद्धतीने जगावे ते कृपया सांगावे. नंतर देव (प्रजापतीकडे) (डाव्या खांद्यावरून) जानवे घालून गेले आणि उजवा गुडघा मुडपून (बसले). (तो) त्यांना (देवांना) म्हणाला, यज्ञ हे तुमचे अन्न, अमरत्व ही तुमची शक्ती आणि सूर्य हा तुमचा प्रकाश आहे.

अथयत् पितृमन्तं...स्वधाकारः हि पितृणाम् ॥ गोपथ ब्राह्मण (१.४)

श्रेष्ठ माता-पित्यांच्या सोमाला, सोमयुक्त पितरांना, वाढत्या व्यवहारांसाठी पितरांना आणि अग्निष्वात पितरांना ते बोलवितात. ओम् स्वधा (हे अन्न किंवा जल आहे) असे तो म्हणतो. स्वधाकार हा पितरांसाठी आहे.

डॉ. नवरे श्रीकांत, १९८८, पिण्डपितृयज्ञ (प्रबंध) यामध्ये म्हटले आहे -

"उपासना, भक्ती, पूजा हा धर्माचा मुख्य गाभा. पितरांची पूजा हा असाच एक संप्रदाय असावा. मृत मनुष्य पृथ्वीलोकातून नाहीसा झाला तरी दुसऱ्या एखाद्या लोकात वास करतो या कल्पनेतूनच पितृपूजेची कल्पना आली असावी. मृत पितरांना संतोष होईल असे काहीतरी आपण करावे ही त्याकाळातील लोकांची सहजबुद्धी असावी" असे त्यांनी अभ्यासपूर्वक नमूद केले आहे.

२.३) उपनिषदे -

कठोपनिषदात म्हटले आहे -

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनादि अनन्तं महतः परं ध्रुवं निचार्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते । श्राद्धकाले श्रवणम् ।

य इमं परं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राद्धकाले वा, तदानन्त्याय कल्पते ॥ ३.१५-१७

शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, व्यय नसलेले, अनादि, अनंत, महत् आणि अचल असे आत्मतत्त्व जाणले असता मनुष्य मृत्युपासून मुक्त होतो. ब्राह्मणांच्या सभेत हे गुह्य ज्ञान जो सांगेल किंवा अक्षररूपाने पाठ करील किंवा श्राद्धकाळी ब्राह्मणांना ऐकवील त्याला श्राद्धाचे अनंत फळ मिळते.

२.४ सूत्रवाङ्मय -

दैनंदिन तसेच प्रासंगिक धार्मिक आचारांचे मार्गदर्शन सूत्रांमध्ये म्हणजेच मर्यादित शब्दांमध्ये या ग्रंथांनी केले आहे.

कल्प हे वेदाच्या सहा अंगांपैकी दुसरे अंग. कल्पसूत्रे कर्मकांडाचे विधि-नियम सांगतात.

कल्पसूत्रे तीन प्रकारची आहेत -

- १) श्रौतसूत्रे - वैदिक संहितांमध्ये व ब्राह्मणग्रंथांमध्ये सांगितलेल्या यज्ञादी विषयांचे विधान आणि विवरण ही सूत्रे करतात.
- २) धर्मसूत्रे - वर्णधर्म, आचारधर्म, नैमित्तिकधर्म यांविषयी प्रामुख्याने ही सूत्रे मार्गदर्शन करतात.
- ३) गृह्यसूत्रे - वैदिकांच्या कुटुंबात जन्मापासून मृत्यूपर्यंत जे नानाविध संस्कार केले जातात तसेच विविध कर्तव्य आणि अनुष्ठाने संपन्न केली जातात त्यांचे विवरण ही सूत्रे करतात.
- ४) शुल्बसूत्रे - शुल्ब म्हणजे दोरी. दोरीने मोजलेल्या वेदींची रचना हा या सूत्रांचा मुख्य विषय आहे.

ब्राह्मणग्रंथांबरोबरच सूत्रग्रंथांनीही पितरांच्या पूजनाचे महत्त्व वर्णिले आहे व त्यापासून यजमानाचे कल्याण होते असेही सांगितले आहे. " Olivelle Potrik, 2000, Dharmasutras (The law code of Apastamba, Gautam, Baudhayan, Vasishtha.), Motilal Banarasidas Pub - या पुस्तकानुसार - " These unique documents give us glimpse if not into how people actually lived their lives in ancient India, at least into how people, especially Brahmin males ideally expected live their lives within an ordered and hierarchically arranged society. "

विविध सूत्रग्रंथांनी पितृपूजनाच्या संदर्भात विविध मते नोंदविलेली आहेत. त्यापैकी काही प्रातिनिधिक सूत्रांमधील पितृपूजनाचे संदर्भ नोंदवीत आहे.

शांखायन श्रौतसूत्राने पितरांच्या पूजनाला महत्त्व दिले आहे. बौधायनाने पितृमेधसूत्राची रचना केली आहे. कात्यायनाने श्राद्धविधीसंदर्भात स्वतंत्र श्राद्धसूत्र रचले आहे. तो म्हणतो –

जात संस्कारेणेनं लोकमभिजयति मृत संस्कारेणामुं लोकम् ।

कात्यायन श्राद्धसूत्र – ३.१.४

प्रामुख्याने धर्मसूत्रे व गृह्यसूत्रे यामध्ये श्राद्धविधीबद्दल सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे.

Dandekar R. N., Kashikar C. G. (Editor), 1958, Srautakosh, Vol-I, Part I, Vaidik Samshodhan Mandal, Poona. – यामध्ये दिलेले श्राद्धविधीचे संदर्भ पुढीलप्रमाणे –

बौधायनाने पितृमेधसूत्राची रचना केली आहे –

बौधायन पितृमेधसूत्राचा उल्लेख वर नमूद केलेल्या श्रौतकोशाच्या पृष्ठ ८०० वर आलेला आहे –

बौधायनपितृमेधसूत्रं प्रायः संपूर्णमत्र मुद्रितम् । असे म्हटल्याचे आढळते. याच ग्रंथाच्या पृष्ठ ८०१ वर नोंदविले आहे – बौधायनपितृमेधसूत्रविषये उपलब्धां सामग्रीमुपयुज्य, पाठशुद्धिं, विधिक्रमबोधं च समुद्दिश्यतत्सूत्रं यथामति संशोध्यत्र मुद्रितम् । तच्च अन्त्येष्टिः, अस्थिसंचयनं, पुनर्दहनं च लोष्टचितिः ब्रह्ममेधः बौधायनपितृमेध द्वितीय प्रश्नशेषः दहनकल्पः इति षट्सु विभागेषु विभक्तम् ।

बौधायनाने सांगितल्यानुसार पिण्डपितृयज्ञ विधी पुढीलप्रमाणे –(बौधायन श्रौतसूत्र ३.१०-११, २०.२१, २४.३२ नुसार) –

प्राचीनावीतं कृत्वा दक्षिणेनाऽन्वाहार्यपचनं स्प्येनोद्धृत्याऽवोक्ष्य दक्षिणाग्रं बर्हिःस्तीर्वा अन्तरेवैतां दिशामिति शालीकिर्न चाऽत्रोल्मुकमुपनिदध्यादिति ॥

यज्ञोपवीत उजव्या खांद्यावर घेणे. भूमीवर पाणी शिंपडणे. दर्भाची टोके (End point) दक्षिणेला होतील असे दर्भ ठेवणे.

अद्भिर्मार्जयति-मार्जयन्तां पितर, मार्जयन्तां पितामहाः, मार्जयन्तां प्रपितामहाः इति ।

पिता, पितामह, प्रपितामह यांच्या जागी मार्जयन्तां पितर....इ. मंत्राने दर्भावर पाणी शिंपडणे.

पिण्डांना दानं इति । बौधायन. परस्तादेवाऽमुतोऽर्वाचोऽपसलैः पिण्डान् दद्यादिति ।

शिल्लक राहिलेल्या भाताचे पिंड तयार करणे.

एतत्तेऽमुष्यै तत ममपितामह ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्यै प्रपितामह मम प्रपितामह ये च त्वामनुइति ॥

प्रत्येक पिंडाला तूप/लोणी पिंडाखाली व पिंडावर लावणे.

अथ तथैवाऽदिभमीर्जयति । अथाऽऽञ्जनं ददाति ।

आञ्जतां पितरः, आञ्जतां पितामहाः, आञ्जतां प्रपितामहाः ॥

वरील मंत्राने पिंडांना काजळ लावणे.

अथाऽऽभ्यञ्जनं ददाति । या मंत्राने तूप/लोणी पिंडांना लावणे.

अथ वासांसि ददाति । एतानि वः पितरो वासांसि, एतानि वःपितामहाः वासांसि, एतानि वः प्रपितामहाः इति ।

या मंत्राने पिंडांना लोकरीचे धागे अर्पण करावे.

उत्तर आयुर्विलोम छिन्दीतेति । कस्मिन्नुखल्वेतत्काले छेत्तव्यं भवतीति ।

उर्ध्वं षट्षष्टिभ्यश्च वर्षेभ्योऽष्टाभ्यश्च मासेभ्य इत्येतस्मिन्नैवैतत् काले छेत्तव्यं भवतीति ।

यजमान ६६ वर्षे आणि ८ महिने वय पूर्ण असल्यास छातीवरील केस उपटून पिंडावर वहाणे.

अथ षड्भिर्नमस्कारैर्विपर्यासमुपतिष्ठते नमो वः पितरः शुष्माय.....इति ।

पिंडांना नमस्कार करून नमो व पितर इषे इ. प्रार्थना म्हणणे.

अथैनानुत्थापयति-उत्तिष्ठत पितरः प्रेत शूरा यमस्य पन्थामनुयाता पुराणम् । अथतिसृभिर्मन आ

ओम् मनोन्वा....इति ।

उत्तिष्ठत पितरः मंत्रांनी पिंडविसर्जन करणे.

अत्रैतान् पिण्डान्सह बर्हिषाऽग्रावनु प्रहरति ।

पिंड विसर्जनानंतर पिंड व दर्भ अग्रीत टाकणे.

अत्रोऽह स्माऽऽह बौधायनोऽ त्रैवैते पिण्डाः परिशयीरन् ।

बौधायनाने ते तसेच ठेवण्यास सांगितले आहेत.

पत्नी प्राशयेत् । प्रजा ऽ स्यैषा भवतीत्यौपमन्यवः ।

औपमन्यवाने पिंडं यमजान पत्नीने खाण्यास सांगितले आहे.

अङ्गुल्या यावन्मात्रमवघ्रायाडथेतरदग्नावनुप्रहरेदित्यौपमन्यवीपुत्रः ।

औपमन्यवीपुत्राने एका बोटार मावेल एवढा भात हुंगून, तो अग्नीत टाकण्यास सांगितले आहे.

अपोऽभ्यवहरेदिति मौद्गल्यः ।

मौद्गल्याने पिंडं पाण्यात सोडण्यास सांगितले आहे.

बौधायन धर्मसूत्र २.८.१४ नुसार दिलेला श्राद्धविधी पुढीलप्रमाणे –

पित्र्यमायुष्यं स्वर्ग्यं प्रशस्यं पुष्टिकर्म च ॥१॥

पितृदेवतांसाठी केले जाणारे श्राद्ध दीर्घायुष्य, स्वर्ग, समृद्धी देणारे असते.

चरणवतोऽनूचानान्योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धाश्छुचीमन्त्रवतस्त्र्यवरानयुजः पूर्वेषुः प्रातरेव वा निमन्त्र्य सदर्भोपक्लृप्तेष्वासनेषु प्राङ्मुखानुपवेशयत्युदङ्मुखान्वा ॥६॥

उत्तम आचरणाचे, वेदांचे विद्वान, पवित्र, श्रोत्रिय असे कमीत कमी तीन अथवा पाच ब्राह्मण, जे विवाह, गोत्र, मंत्र इ. ने (यजमानाशी) संबंधित नसतील, त्यांना श्राद्धाच्या आदल्या दिवशी अथवा श्राद्धाच्या दिवशी सकाळी आमंत्रित करावे. त्यांना दर्भाने झाकलेल्या आसनांवर पूर्व किंवा उत्तरेकडे तोंड करून बसवावे.

अथैनांस्तिलमिश्रा अपः प्रतिग्राह्य गन्धैर्माल्यैश्चाऽङ्कृत्याऽग्नौ करिष्यामीत्यनुज्ञातः अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽऽग्निमुखात् कृत्वाऽऽआज्यस्यैव तिस्र आहुतिर्जुहोति- “सोमाय पितृपीताय स्वधा नमः स्वाहा । यमाय अङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । अग्नये कण्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः स्वाहा इति ॥७॥

त्यानंतर तीळमिश्रित पाणी, गंध आणि माला ब्राह्मणांना देऊन अग्नीत आहुती देण्यासाठी त्यांची अनुमती घ्यावी. चारही बाजूंना दर्भ पसरून अग्नीची स्थापना करून तीन मंत्रांनी तीन आहुती द्याव्यात.

तच्छेषेणाऽन्नमभिघार्याऽऽन्नस्यैता एव तिस्र आहुतीर्जुह्यात् ॥८॥

शिल्लक अन्नामध्ये तूप मिसळून त्याच्या तीन आहुती द्याव्यात.

श्राद्धविधीतील वैविध्यतेच्या जोडीने सूत्रवाङ्मयामध्ये ब्राह्मण भोजनाला विशेष महत्त्व दिलेले दिसते. श्राद्धविधीचे विवेचन करताना सूत्रग्रंथांनी श्राद्धासाठी निमंत्रित ब्राह्मणांची लक्षणेही विशद केलेली आहेत.

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद् ब्राह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्य संबन्धान् ।

गुणाहान्यं तु परेषाँ समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ९ ॥

शांत आणि पवित्र मनाने यजमानाने वेदज्ञ ब्राह्मणांना भोजन घालावे. हे ब्राह्मण त्याच्या रक्ताच्या नात्याचे वा त्याच्या गोत्राचे नसावेत. जर या बाहेरील ब्राह्मण मिळाले नाहीत तर उत्तम गुणांच्या (दुसऱ्या कोणत्याही) ब्राह्मणाला भोजनासाठी बोलवावे.

यजमानाशी रक्ताचे नाते, वा गोत्राचे नाते नसलेल्या, स्थिरचित्ताच्या, वेदज्ञ ब्राह्मणास भोजनास बोलवावे. पण अशी व्यक्ती न मिळाल्यास अशा गुणांच्या नात्यातील व्यक्तीस भोजनासाठी बोलवावे असे म्हटले आहे – यामध्येही स्वाध्याय, शील व वृत्तीने सदाचरणी ब्राह्मणास बोलवावे असे सांगितले आहे. शर्मा (आचार्य) श्रीराम, (संपादक) १९७२, गृह्य सूत्र संग्रह, प्रथम संस्करण, संस्कृति संस्थान, बरेली यानुसार – ब्राह्मश्श्रुतशीलवृत्तसंपन्नम्.....त्वैवैकं सर्वेषाम् । –

स्वाध्याय, शील आणि दया इ. गुणांनी युक्त तसेच क्रोधरहित ब्राह्मणांना श्राद्धाला बोलवावे. ब्राह्मणांना निमंत्रण देऊन योग्य वेळी बोलवावे. शुद्ध ब्राह्मणांना उत्तरेकडे तोंड करून बसवावे. आपले पितर (ब्राह्मणांच्या रूपाने वास करतात असे समजून) पिता, पितामह यांना उद्देशून एक-एक, दोन-दोन अथवा तीन-तीन ब्राह्मण बसवावेत. वृद्धीमुळे फळाचीही वृद्धी होते. असे सांगितले आहे.

त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निष्वङ्ग्विच्छीर्षको ज्येष्ठसामिकस्नातक इति पङ्क्तिपावनाः ।
तदभावे रहस्यवित् । बोधायन धर्मसूत्र – ८.२.८.१४

त्रिमधु, त्रिनचिकेत, त्रिसुपर्ण व्रत केलेला, शिरोव्रत, पंचाग्नी साधना केलेला, वेदांगांचा ज्ञाता, सामाचा अध्येता वा स्नातक श्राद्धप्रसंगी भोजनासाठी आमंत्रित करावा. त्याच्या अभावी रहस्यज्ञाता आमंत्रित करावा. हे शक्य नसल्यास रहस्यविद्या जाणणारे पंक्तिला पावन करतात.

अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति ह ब्राह्मणम् ॥ आश्वलायन गृह्य सूत्र – ४. ८.६

देवांचे मुख अग्नी असल्याने त्यांच्या उद्देशाने करायचा होम अग्नीवर होतो पितरांचे मुख ब्राह्मणाचा हात असल्याने त्यांच्या उद्देशाने करायचा होम ब्राह्मणाच्या हातावर होणे योग्यच आहे, कारण असे ब्राह्मणवाक्य आहे.

श्राद्धविधीचे स्वरूप, श्राद्धी ब्राह्मण लक्षणे याखेरीज व्यक्तीच्या निधनानंतर किती दिवसांपर्यंत आशौच म्हणजे सूतक पाळावे तेही सूत्रकारांनी सांगितले आहे. ते पुढीलप्रमाणे –

नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन् । क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् । त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनः स्युः ।

द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन् । दशाहं सपिण्डेषु ॥

आश्वलायन गृह्यसूत्र ४.४.१४-१८

मृताच्या परिवारांनी ह्या (निधनाच्या) प्रथम दिवशी अन्न शिजवू नये. ह्या दिवशी विकत घेतलेल्या किंवा आयते आणून दिलेल्या अन्नाने निर्वाह करावा. त्या सर्व सुतकी मंडळींनी तीन दिवस, क्षारगणरहित व अळणी अशा अन्नाचे सेवन करावे. आई, वडिल व उपनयन करून सर्व वेद शिकविणारा ह्या तिघांना महागुरु म्हणतात. महागुरु मृत झाले असता बारा दिवसपर्यंत दान व अध्ययन वर्ज्य करावे. सपिंड मृत झाला असता दहा दिवस दानाध्ययन वर्ज्य करावे.

सपिंड नसलेले मातुलादि बांधव मृत झाल्यास तीन दिवस दानाध्ययने करू नयेत.(आपल्या सात पिढ्यांना सपिंड असे म्हणतात तर त्यापुढील जन्म व नाव माहिती असेपर्यंतच्या पिढ्यांना समानोदक असे म्हणतात.)

शावमाशौचं दशरात्रमनृत्विग्दीक्षित ब्रह्मचारिणां सपिण्डानाम् ॥ गौतम धर्मसूत्र १४.५

पुरोहित, याज्ञिक वा ब्रह्मचारी लोकांना दहा दिवसाचे आशौच सांगितले आहे.

निधनापासून दहाव्या दिवसापर्यंतचे सूतक सपिंडांना असते. मात्र सपिंड पुरोहित, दीक्षित, शिकणारे विद्यार्थी यांना ते नसते.

एकादशरात्रं क्षत्रियस्य । द्वादशरात्रं वैश्यस्य । अर्धमासमेके । मासं शूद्रस्य ।

बाल देशान्तरितप्रव्रजितासपिण्डानाम् सद्यः शौचम् । राज्ञां च कार्यविरोधात् ॥

ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायानिवृत्यर्थम् ॥ आश्वलायन गृह्य सूत्र – ४.४.२-६

क्षत्रियांना अकरा दिवस, वैश्यांना बारा दिवस, शूद्रांना पंधरा दिवस किंवा एक महिना (सूतक) असते. जे आपल्या प्रदेशाच्या बाहेर गेले आहेत ते, परिव्राजक, सपिंड नसलेले हे लगेचच शुद्ध होतात. राजाला त्याच्या प्रजाकर्तव्यामुळे आणि ब्राह्मणाला त्याच्या वेदाध्ययनामुळे (सूतक नसते) ते लगेच शुद्ध होतात.

काणे (डॉ.) पांडुरंग वामन, अनुवादक-अर्जुन चौबे कश्यप, १९६६ - प्रथम संस्करण, १९७५ - द्वितीय संस्करण, धर्मशास्त्र का इतिहास भाग १ ते ५, हिंदी समिती (उत्तर प्रदेश शासन), लखनौ या ग्रंथाच्या खंड-४, पृष्ठ ११७९ मध्ये म्हटले आहे - "ब्राह्मणग्रंथांपैकी ऐतरेय ब्राह्मणात (३२.८) 'सूतक' हा शब्द सर्वप्रथम आला आहे. हा शब्द जन्म व मृत्युप्रसंगीची अशुद्धी प्रकट करतो. वेदकाळच्या आर्यांच्या अत्यंत प्राचीन पूर्वजांना असे आढळून आले की जर एखाद्या व्यक्तीने प्रेताला स्पर्श केला अथवा मृत मनुष्य जिवंत असताना वापरीत असलेली वस्त्रे वापरली तर त्या व्यक्तीला देखील मृताला झालेले रोग होतात. त्यासाठी ज्यांनी प्रेताला स्पर्श केला असेल त्यांना दहा दिवसापर्यंत इतरांपासून दूर ठेवण्यात येऊ लागले. तात्पर्य, स्वच्छतेच्या व आरोग्याच्या कारणासाठी मुख्यतः सुतकाची प्रथा सुरू झाली असावी."

२.५) रामायणकालीन श्राद्ध

श्रीराम आणि लक्ष्मण यांचा विवाह अनुक्रमे सीता आणि उर्मिला यांच्याशी निश्चित झाला. त्यानंतर विश्वामित्रांनी राजा जनकाकडे, भरत आणि शत्रुघ्न यांच्यासाठी कुशध्वजाच्या दोन्ही कन्यांना मागणी घातली. ही विवाह निश्चिती झाल्यावर जनकाने राजा दशरथास आपल्या मुलांच्या कल्याणासाठी नांदीश्राद्ध करावे आणि दान करावे असे सुचविले. दशरथानेही ही कृत्ये यथासांग केली -

रामलक्ष्मणयो राजन् गोदानं कारयस्व ह ।

पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥

फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन् वैवाहिकं कुरु ।

रामलक्ष्मणयोरर्थे दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ वाल्मीकि रामायण, बालकांड ७१.२३-२४

(जनक राजा दशरथास)-राम व लक्ष्मणाच्या कल्याणासाठी गोदान करावे. नांदीश्राद्धही करावे.

विवाहापूर्वी (गाय, भूमी, तीळ, सुवर्ण) यांचे दान करावे कारण ते (भविष्यकाळात) सुख देणारे आहे.

राजा दशरथाच्या मृत्यूनंतर, राम व लक्ष्मण वनवासात असल्याने भरत आणि शत्रुघ्नाने दशरथाचे और्ध्वदेहिक आणि श्राद्धविधी केला. त्याचे वर्णन अयोध्याकांडाच्या ७६ व्या सर्गात सविस्तरपणे आले आहे. भरताने पित्याच्या प्रेतकर्माची व्यवस्था केली. और्ध्वदेहिकाचे पौरोहित्य ऋषींनी केले. दशरथाचे शव चितेवर ठेवल्यानंतर ऋषींनी अग्नीत आहुती देऊन वेदोक्त मंत्रांचा जप केला –

वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः ।

प्रेतकृत्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड ७६.३

तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तदृत्विजः ।

जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड ७६.१८

वसिष्ठांचे वचन ऐकून भरत जमिनीवर पडला. सर्व प्रेतकर्म धर्माप्रमाणे करावयाची आहेत, तेव्हा अग्नी प्रज्वलित करून ऋत्विजांनी अग्नीत आहुती देऊन, (दशरथाचे) शव चितेवर ठेवले. नंतर वेदोक्त मंत्रांचा जप ऋत्विजांनी केला.

कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं, नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा, भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥

वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड ७६.२३

भरतासह राण्या, मंत्री, पुरोहित यांनीही दाहकर्मनंतर तिलांजली दिली. नंतर अश्रुपूर्ण नेत्रांनी नगरात प्रवेश करून दहा दिवस दुःखात घालविले.

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।

द्वादशेऽहनि सम्प्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥

ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं ददावन्नं च पुष्कलम् ।

वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥

बास्तिकं बहुशुल्कं च गाश्चापि बहुशस्तदा ॥

दासीर्दासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च ।

ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड ७७ .१-३

त्यानंतर राजपुत्र भरताने दहा दिवस उलटल्यानंतर आत्मशुद्धीसाठी स्नान केले. बाराव्या दिवशी अन्य श्राद्धकर्मे केली. त्यात भरताने ब्राह्मणांना धन, रत्ने, अन्न, बहुमूल्य वस्त्रे, बकरे, चांदी व अनेक गायींचे दान केले. राजाच्या पारलौकिक सुखासाठी दास, दासी, सेवक व घरे यांचेही दान दिले.

चित्रकूट पर्वतावर रामाची भेट घेऊन त्याला अयोध्येला परत आणण्यासाठी भरत गेला. त्यावेळी राजा दशरथाच्या मृत्युची बातमी राम, लक्ष्मण व सीतेला समजली. ज्येष्ठ पुत्र असलेल्या रामाच्या अनुपस्थितीत दशरथाचा अन्त्येष्टी संस्कार झाला होता. त्यामुळे ही बातमी समजताच रामाने लक्ष्मणाला इंगुदीची फळे, चीर व उत्तरीय आणण्यास सांगितले. मंदाकिनी नदीमध्ये उभे राहून, दक्षिणेकडे तोंड करून रामाने दशरथासाठी पाण्याची ओंजळ अर्पण केली.

अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ ।

शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड १०३.१०

आनयेद्भृगदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ।

जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड १०३.२०

प्रगृह्य तु महीपालो जलापूरितमञ्जलिम् ।

दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥

एतत् ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ।

पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड १०३.२६-२७

(नंतर श्रीराम म्हणाले -) "निष्पाप भरता तू कृतार्थ आहेस. कारण तू व शत्रुघ्नाने सर्व प्रेतकार्ये करून चांगले काम केले आहे. (बंधु लक्ष्मणास-) तू इंगुदी फळे, चीर व उत्तरीय घेऊन ये. मी महात्म्या पित्यांना जलदान देण्यासाठी निघालो आहे."

पृथ्वीपालक रामाने पाण्याने ओंजळ भरून दक्षिणेकडे तोंड करून रडत म्हटले...."(माझे पिता महाराज दशरथ) आज मी दिलेले हे निर्मळ जल पितृलोकात गेलेल्या आपणास अक्षयरूपाने प्राप्त व्हावे.

ऐद्भृगुदं बदरैर्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।

नस्य रामः सुखदुः खार्तो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥

इदं भुङ्क्व महाराज प्रीतोयदंशना वयम् ।

यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड १०३.२९-३०

नंतर इंगुदीच्या गरात बोरे मिसळून त्याचा पिंड करून जमिनीवर पसरलेल्या दर्भावर ठेवला.

“आमचे अन्न असलेल्या याचा स्वीकार तुम्ही करा व त्याचे सेवन करा” असे आवाहनही केले.

२.६) महाभारतकालीन श्राद्ध

महाभारताच्या अनुशासन पर्वामध्ये भीष्मांनी युधिष्ठीराला श्राद्धविधीचे महत्त्व विशद केले आहे –

श्रुणुष्वावहितो राजञ्छ्राधकर्मविधिं शुभम् ।

धन्यं यशस्यं पुत्रीयं पितृयज्ञं परंतप ॥ महाभारत अनुशासन पर्व ८७.३

हे शत्रूंना पीडा देणाऱ्या राजा! अत्यंत उत्कृष्ट व मंगल, यश प्राप्ती करून देणारा तसेच पुत्रप्राप्तीही

करून देणारा हा श्राद्धकर्माचा विधी किंवा पितृयज्ञ अवधानपूर्वक ऐकून घे.

अन्वाहार्य महाराज पितृणां श्राद्धमुच्यते ॥ महाभारत अनुशासन पर्व ८७.६

हे महाराज ! पितरांचे श्राद्ध हे अन्वाहार्य (दर महिन्याला करायचे) असते.

श्राद्ध म्हणजेच पितृयज्ञ करणाऱ्याला दान, यश आणि पुत्रांची प्राप्ती होते. पितरांच्या श्राद्धाला

अन्वाहार्य म्हटले जाते असेही महाभारतकार सांगतात.

श्रीमान् नावाचा निमि ऋषींचा पुत्र एक हजार वर्षे कठोर तपश्चर्या करून निधन पावला. त्याच्या वडिलांनी; निमि ऋषींनी सात ब्राह्मणांना आमंत्रित केले, कुशासनावर बसविले आणि आपल्या दिवंगत पुत्राचे श्राद्ध केले, पिंडदान केले अशी कथा महाभारतात वाचायला मिळते –

दक्षिणाग्रस्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।

पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ॥ महाभारत अनुशासन पर्व ९१.१४

(हे राजा), नंतर त्याने आसनांवर आणि जे ब्राह्मण भोजन करीत होते त्यांच्या पायांपाशी दक्षिणेकडे

टोके करून दर्भ ठेवले.

कृत्वा च दक्षिणाग्रान् वै दर्भान् स प्रयतः शुचिः ।

प्रददौ श्रीमतः पिण्डान् नामनोत्रमुदाहरन् ॥ महाभारत अनुशासन पर्व ९१.१५

त्यानंतर त्याने व्रतस्थ आणि पवित्र राहून श्रीमानाचे नाव व गोत्र उच्चारून त्याला पिंड दिले.

तथा निमौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।

पितृयज्ञं तु कुर्वन्ति विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।

तर्पणं चाप्यकुर्वन्तु तीर्थांभोभिर्यतव्रताः ॥

निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।

तर्पिताः पितरो देवाः तत्रान्नं जरयन्ति वै ॥ महाभारत अनुशासन पर्व ९२.१-३

निमीने त्याप्रमाणे केल्यानंतर तेव्हापासून सर्वच महर्षि ब्रह्मदेवाने नेमून दिलेल्या विधीप्रमाणे पितृयज्ञ करीत आहेत. धर्माविषयी तत्पर असलेले आणि व्रतस्थ ऋषी पिंडदान करून तीर्थांतील उदकाने तर्पणही करीत असतात. हे भारता ! चारही वर्णांनी दिलेल्या पिंडांमुळे पितर आणि देव तृप्त होतात आणि ते अन्न पचवितात.

हिंदू धर्मांमध्ये स्मृतिग्रंथांना विशिष्ट स्थान आहे. स्मृतिग्रंथांमध्ये धर्मशास्त्राच्या सिद्धांतांचा, नियमांचा समावेश स्मृतिकारांनी केलेला आहे. धर्माप्रमाणेच सामाजिक दृष्टीनेही स्मृतींचे महत्त्व विशेष आहे. स्मृतींमध्ये प्रामुख्याने आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त यासंदर्भात मार्गदर्शन केलेले आहे.

२.७) स्मृतीग्रंथ

स्मृतींपैकी मनु, याज्ञवल्क्य, नारद, शंख, लिखित, हारित, कात्यायन, देवल यांच्या स्मृतींचा व त्यातील निवडक श्लोकांचा विचार यासंदर्भात करता येतील. प्रारंभी मनुस्मृतीतील श्राद्धविधी जाणून घेऊ.

मनुस्मृतीचा तिसरा अध्याय श्राद्धविधी विशद करतो. पितरांचा संतोष होण्यासाठी प्रतिदिवशी श्राद्ध-तर्पण करावे. गृहस्थाने प्रत्येक अमावस्येला पितृयज्ञ करावा -

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ मनुस्मृती ३.८२

पितरांचा संतोष प्राप्त होण्यासाठी प्रतिदिनी श्राद्ध करावे. ते (मग दिनविशेष वा वैयक्तिक परिस्थिती याप्रमाणे) अन्न, पाणी, दूध, कंदमुळे यांच्या सहाय्याने साधावे.

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ॥ मनुस्मृती ३.१२२

गृहस्थाने प्रत्येक अमावस्येला पितृयज्ञकरुन (नंतर पिण्डान्वाहार्यक नावाचे श्राद्ध करावे.)

द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रवर्तेत विस्तरे ॥ मनुस्मृती ३.१२५

श्राद्ध करताना देवस्थानी दोघांना, पितृस्थानी तिघांना किंवा दोन्ही स्थानी एकेक असे जेवणासाठी

बोलवावे. संपन्नता कितीही असली तरी यापेक्षा अधिक विस्तार करू नये.

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ मनुस्मृती ३.१९२

ब्राह्मणाची योग्यता जेवढी अधिक तेवढे त्याला दान केल्याचेही फळ मोठे होते.

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वा ऽऽप्यायनमादितः ।

हविर्दानेन विधिवत् पश्चात् सन्तर्पयेत् पितृन् ॥ मनुस्मृती ३. २११

यथाविधी अग्नी सिद्ध करुन योग्य रीतीने अग्नी, सोम आणि यम यांना उद्देशून आहुती द्याव्यात

आणि त्यानंतर पितरांचे तर्पण करावे.

पितरांना जे श्रद्धेने व विधिपूर्वक दिले जाते त्यामुळे परलोकात त्यांची अनंत काळपर्यंत

तृप्ती होते.

मनूने सांगितलेला श्राद्धविधी पुढीलप्रमाणे – मनुस्मृती – ३.२१४ ते २२७ नुसार –

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम् ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपदुदकं भुवि ॥ ३.२१४

त्रींस्तु तस्माद्भुविः शेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ।

ओदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥ ३.२१५

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ ३.२१६

आचम्योदकपरावृत्य त्रिराचम्य शनैरसून् ।

षडङ्गुलंश्च नमस्कुर्व्यात्पितृनेव च मन्त्रवत् ॥ ३.२१७

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।
 अवजिघ्रेच तान् पिण्डान् अन्यथान्युप्तान्समाहितः ॥ ३.२१८
 पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
 तानेव विप्रानासीनान्विधिवत् पूर्वमाशयेत् ॥ ३.२१९
 ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
 विप्रवद्वाऽपि तं श्राद्धं स्वकं पितरमाशयेत् ॥ ३.२२०
 पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेचापि पितामहः ।
 पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ ३.२२१
 पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।
 कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ ३.२२२
 तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।
 तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत्तु स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ ३.२२३
 पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।
 विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ ३.२२४
 गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
 विन्यसेत्प्रहतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ ३.२२६
 यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तदद्यादमत्सरः ।
 ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात् पितृणामेतदीप्सितम् ॥ ३.२३१
 स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ ३.२३२
 सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।
 समुत्सृजेत् भुक्तवतामग्रतो विकिस्न् भुवि ॥ ३.२४४
 विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तांतु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

दक्षिणां दिशमाकांक्षन्याचेतेमान्वरान्पितृन् ॥ ३.२५८

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव नः ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद् बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ ३.२५९

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ ३.२६०

– होमाचे कृत्य अपसव्याने करावे. पिंड ठेवायच्या भूमीवर उजव्या हाताने पाणी शिंपडावे. होम करून शिल्लक अन्नाचे तीन पिंड करून दक्षिणेकडे तोंड करून द्यावेत. ज्या दर्भावर पिंडदान केले त्याच्या मुळाला हात पुसावेत यामुळे लेपभागिनांचा संतोष होतो. नंतर उत्तरेकडे तोंड करून आचमन, तीन वेळा प्राणायाम, सहा ऋतूंना नमस्कार करावा. पिंडांकडे पाहून मंत्रयुक्त नमस्कार करावा. शिल्लक जल सावकाश पिंडांजवळ न्यावे. ज्या क्रमाने पिंड दिले त्याच क्रमाने ते हुंगावेत. प्रत्येक पिंडातील थोडे अन्न काढून श्राद्धी ब्राह्मणाला भोजनापूर्वी ते खाण्यास द्यावेत. पिंडातून थोडे दर्भ-तीळ काढून उदकासह ब्राह्मणाच्या हाती द्यावे. पितरांचा उल्लेख करून 'स्वधा' म्हणावे. श्राद्धी ब्राह्मणांना भोजन देताना अन्नाची भांडी श्राद्धकर्त्याने स्वतः उचलून ब्राह्मणांजवळ ठेवावीत. जे जे आवडेल ते वाढावे. वेदातील कथासूत्रे ऐकवावीत. वेद, स्मृती, इतिहास, पुराणे खिलसूत्रे ऐकवावीत. सर्व अन्न थोडे पाणी घालून एकत्र करून ब्राह्मणांसमोर भूमीवर ठेवावे, याला विकिर असे म्हणतात. नंतर ब्राह्मणांना निरोप देऊन, मौन धारण करून, दक्षिणेकडे तोंड करून पितरांना वर मागावा. त्यासाठी दातारो नोऽभिवर्धन्तां ... हा श्लोक म्हणावा. नंतर श्राद्ध संपवून पिंड गाय अथवा ब्राह्मण अथवा बोकड यांना खाण्यास द्यावेत, किंवा अग्नी अथवा जलात टाकावेत.

वसुन्वदन्ति तु पितृन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी ॥ मनुस्मृती ३. २८४

पिता वसु नावाने, पितामह रुद्र नावाने, प्रपितामह आदित्य नावाने ओळखले जातात असे प्राचीन वेदांनी सांगून ठेवले आहे.

(स्वामी वरदानंद भारती-(संपादक), शके १९२३, श्रीमनुस्मृती (सार्थ-सभाष्य), प्रथमावृत्ती,

श्री राधा दामोदर प्रतिष्ठान, पुणे ३०. या ग्रंथातील भाषांतर वर उद्धृत केले आहे.)

मनुस्मृतीखेरीज अन्य स्मृतिकारांनीही श्राद्धविषयक मते नोंदविली आहेत. श्राद्धासंदर्भात आशौच विचारालाही महत्त्वाचे स्थान स्मृतिग्रंथांनी दिले आहे.

दिनत्रयेन शुद्धयन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके। क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः।

शूद्रः शुद्धयति मासेन पराशरवचो यथा ॥ पराशर स्मृती ३.१२

प्रेताच्या सूतकापासून ब्राह्मण तीन दिवसांनी, क्षत्रिय बारा दिवसांनी, वैश्य पंधरा दिवसांनी, शूद्र एका महिन्याने शुद्ध होतो असे पराशराचे वचन आहे.

भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरस्मृते तथा।

बाले प्रेते च सन्न्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥ पराशर स्मृती. ३.११. १३-१४

पर्वतावरून पडून, अग्नीने जळून, परदेशात, जन्मतः संन्यास घेतल्यावर ज्याचे निधन होते त्याचे सूतक त्याच क्षणी स्नान केल्याने संपते.

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासीदासाश्च नापिताः।

राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥

सब्रतो सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः।

राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ पराशर स्मृती ३.११.२२-२३

शिल्पकार, बलुतेदार, वैद्य, दास-दासी, न्हावी, राजा आणि श्रोत्रिय ब्राह्मण या सर्वांचे सूतक त्याच (मृत्यूच्या) क्षणी होते.

व्रतधारी, सत्राने पवित्र झालेला, अग्निहोत्री ब्राह्मण, राजा आणि राजाच्या इच्छेनुसार जो योग्य असेल त्याने (निधनाचे) सूतक लागत नाही.

यमस्मृतीनेही प्रतिवर्षी दिवंगत माता-पित्यांचे स्मरण करणे, ब्राह्मण भोजन करणे, पिंड देणे याविषयी आवर्जून सांगितले आहे -

वर्षे वर्षे तु कुर्वीत मातापित्रोस्तु सत्कृतिम्।

अदैवं भोजयेच्छ्रेष्ठ पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ यमस्मृती ८.१

प्रत्येक वर्षी माता- पित्यांचा सत्कार (स्मरण) केला पाहिजे. अद्वैत श्राद्ध करून एक पिंडदान केले पाहिजे.

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतलोकात्तु पितृलोकं स गच्छति ॥

लिखितस्मृती चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

अकराव्या दिवशी प्रेताच्या निमित्ताने जो वृषोत्सर्ग केला जातो (त्यामुळे) तो प्रेतलोकातून मुक्त होऊन पितृलोकात जातो.

श्राद्धात पितरांसाठी दर्भाचे महत्त्व यमस्मृतीत सांगितले आहे.

समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि ।

बहिर्लूनाः सकृल्लूनाः सर्वत्र पितृकर्मणि ॥ यमस्मृती - चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

कुशहस्तेन यज्ञपतं दानञ्चैव कुशैः सह ।

कुशहस्तस्तु यद्भुङ्क्ते तस्य सङ्ख्या न विद्यते ॥

कुशमालान्तु यः कण्ठे समावहति सर्वदा ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

करे कले शिखायाञ्च कर्णयोरुभयोरपि ।

पवित्रधारको यश्च न स पापेन लिप्यते । यमस्मृती - चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

पितरांसाठीच्या श्राद्धकर्मात मुळासकट दर्भ वापरावेत. दर्भाची माळ धारण करणाऱ्या व्यक्तीला पाण्यात राहणाऱ्या कमलपत्राप्रमाणे पापाचा स्पर्श होत नाही. हातामध्ये, शेंडीमध्ये, दोन्ही कानांवर जो दर्भाचे पवित्रक धारण करतो, त्याला पापाचा स्पर्श होत नाही.

पितृभ्य इति दत्तेष उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृन् च प्रदापयद् ॥ कात्यायन स्मृती - २.७

पितृगणांना आवाहन करून, आसन म्हणून दर्भावर बसवून, गोत्र आणि नावाचा उच्चार करून आमंत्रण देऊन पितरांना अर्घ्य द्यावे.

पुरतो यात्मनः कुर्युः सापूर्वा परिकीर्त्यते ।

मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तद् दक्षिणत् उत्तमा ॥ कात्यायन स्मृती - १७.१

श्राद्धप्रसंगी जो दर्भ आपल्यासमोर ठेवला जातो त्याला पूर्वा, त्याच्या दक्षिणेकडील मध्यमा आणि त्याच्याही दक्षिणेकडे जो ठेवला जातो त्यास उत्तमा म्हटले जाते.

अग्निहोत्री व्यक्तीचे श्राद्ध मृत्यूपासून अकराव्या दिवशी होते. आणि दरवर्षी त्याच दिवशी वार्षिक श्राद्धही करावे असे अग्निहोत्री व्यक्तींबद्दलही नेमकेपणाने स्मृतिकारांनी नोंदविले आहे -

श्राद्धमग्निमत कार्या दाहदेकादशेऽहनि ।

प्रत्याद्विकं तु प्रमीताहनि सर्वदा ॥ कात्यायन स्मृती - २४.७

अग्निहोत्री (व्यक्तीचे) श्राद्ध निधनापासून अकराव्या दिवशी केले जाते आणि प्रत्येक वर्षी त्याच दिवशी वर्षश्राद्ध (करण्याचा नियम आहे.)

श्राद्धप्रसंगी जे ब्राह्मण आमंत्रित केले जातात त्यांची परीक्षा करून मगच त्यांना बोलवावे असेही स्मृतिकार आवर्जून सांगतात -

भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्यन्ये महाषयः ।

ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायत्नप्रदर्शनात् ॥ कात्यायन स्मृती - १९.२

अन्य ऋषी भोजनाला मुख्य मानतात. कारण याच दृष्टीने ब्राह्मणांच्या परीक्षेचा प्रयत्न केला जातो.

देवलानेही श्राद्धविधीविषयी विवेचन केले आहे -

दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद् बहिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥

अद्याहःसु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः ।

आशौचाद् विप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ॥ देवल स्मृती - ११.१२६५-६६

दहाव्या दिवशी गावाबाहेर जाऊन स्नान करावे. तेथे वस्त्र, दाढी, नखे यांचा त्याग करावा. स्वच्छ स्नान करून आशौच संपल्याप्रीत्यर्थ ब्राह्मणांकरवी स्वस्तिवाचन करवून घ्यावे.

वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथाऽदित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥ देवल स्मृती - १२.१३१३

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुस्थः कण्ठे मातमहः स्मृतः ॥

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थितः ॥ देवल स्मृती - १२.१५०८

पिता ब्राह्मणाच्या हातांतून, पितामह मुखातून, प्रपितामह टाळूमधून तर कंठातून मातामह अन्न खातात. प्रमातामह हृदयात तर वृद्ध प्रमातामह नाभीमध्ये वास करतात.

२.७ पुराणकालीन श्राद्धविधी

संहिता, ब्राह्मणग्रंथ, सूत्रग्रंथ, रामायण, महाभारत, स्मृतिग्रंथ यांमधील श्राद्धविधीचे स्वरूप जाणून घेतल्यावर पुराणांमधील श्राद्धविधीचे स्वरूप पाहणे आवश्यक ठरते. गरूड पुराणात सांगितलेल्या श्राद्धविधीचा विचार येथे मांडलेला आहे. कारण आधुनिक काळातही गरूड पुराणात सांगितल्याप्रमाणे श्राद्धविधी संपन्न करण्याची पद्धती पारंपरिक पौरोहित्य करणाऱ्या पुरोहितांनी चालू ठेवली आहे असे लक्षात येते. (संदर्भ - श्री. अजित मोघे यांची मुलाखत)

श्राद्धविधी संबंधित पुराण या नात्याने गरूड पुराणाचे महत्त्व विशेष आहे. त्यामुळे येथे केवळ गरूड पुराणातील श्राद्धविधी नोंदविला आहे. अन्य पुराणांनीही श्राद्धविधीचे महत्त्व विशद केले आहेत तथापि श्राद्धाची दान संकल्पना मांडताना अन्य पुराणांमधील श्राद्धाचे संदर्भ अभ्यास विषयाला पूरक म्हणून नोंदविले आहेत. गरूड पुराणाने श्राद्धासाठीचा काळ, ब्राह्मणांची योग्यता, यांचे वर्णन प्रारंभी केले आहे. ब्राह्मण निमंत्रण, ब्राह्मणांचे स्थान, वैश्वदेविक मंत्रोच्चारण, पितरांचे आवाहन, ब्राह्मण भोजन, पिंडदान, दक्षिणा, स्वधावचन, प्रार्थना, नमस्कार, विसर्जन, प्रदक्षिणा, पितृशेष अन्न भोजन असा विधी गरूड पुराणानुसार संपन्न होतो; त्याच जोडीने ब्राह्मणाला दानेही दिली जातात.

अध्याय २१० – पार्वणश्राद्ध कथन :-

व्यास श्राद्धमहं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।

पूर्व निमन्त्रयेद्विप्रान् विशेषाद् ब्रह्मचारिणः ।१ ॥

देवब्राह्मणपादयोर्देवतीर्थेनाभुग्नकुशसहितजलदानम् ॥३ ॥

ततो दक्षिणाभिमुखेन वामोपवीतेन अमुक गोत्रेभ्यः अस्मत्पितृपितामहेभ्यो

यथानामशर्मभ्य एतत्पादोदकमर्घ्यं स्वधेति पित्रादि ब्राह्मणपादयोः पितृतीर्थेन

आभुग्नकुशकुसुमसहितजलदानम् ॥४ ॥

ओम् एषोऽर्घ्यो नमः । इति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा अनेनैव पात्रेण पवित्रग्रहणं कृत्वा

संस्रव पवित्रञ्च ब्राह्मणपार्श्वे दद्यात् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः एतानि

गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगयज्ञोपवीतानि नमः ॥ १० ॥

ततःपितृपितामहप्रपितामहानां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां श्राद्धमहं

करिष्ये ॥११ ॥

ओम् अपहता असुरा.....इति तिलविकिरणम् ॥१२ ॥ एतते पिण्डासनंस्वधा ॥ २४ ॥

एकोद्दिष्ट- प्रथमं निमंत्रणं पादप्रक्षालनम् आसनम् अद्य अमुकगोत्रस्य मत्पितुरमुकदेवशर्मणः

प्रतिसांवत्सरिकम् एकोद्दिष्टं श्राद्धं सिद्धात्रेण युष्माकं करिष्ये ॥ श्राद्धकरणानुज्ञापनम् आसनं गन्धादिदानम्

अन्नानुकल्पनम् ।

ब्रह्माने सांगितले - “मनुष्याला मुक्ती देणारा हा श्राद्धविधी आहे. ब्राह्मणांना विशेषकरून ब्रह्मचारी ब्राह्मणांना

पूर्वनिमंत्रण द्यावे. त्यांचे स्वागत करावे. श्राद्धासाठी आल्यावर पाय धुवावेत. देव ब्राह्मणांची कृत्ये सव्याने

करावीत. यजमानाने आपल्या गोत्राचा व नावाचा उच्चार करून माझ्या आई-वडिलांचे माझ्या वडिल-

आजोबा-पणजोबासाठी मी श्राद्ध करीत आहे असे संकल्पात उच्चारवे.

विश्वेदेवांचे पूजन गंध, फुले, धूप, दीप, वस्त्र, यज्ञोपवीताने करावे. निमंत्रित पितरांना आसन

देण्यापूर्वी तीळ विखरून भूमी शुद्धी करावी. मधुसूक्त म्हणावे. नंतर पितरांसाठी पिंडदान करावे. फुले, गंध,

इ. नी पिडांचे पूजन करावे. देव व पितृ ब्राह्मणांच्या हातावर तीळयुक्त पाणी अर्पण करावे. पितरांची प्रार्थना करावी. आपल्या पूजनाने पितर संतुष्ट झाले आहेत असे मानून त्यानंतर पिंड विसर्जन करावे.

अध्याय २११ – सपिंडीकरणविधी – श्राद्धानुष्ठान सपिंडीकरण वक्ष्ये पूर्णेब्देतत्क्षयेऽहनि । कृतं सम्यसम्यथाकाले प्रेतादेः पितृलोकदम् ॥११॥

श्राद्धी ब्राह्मणांना निमंत्रण द्यावे. त्यांचे स्वागत करावे. पुरुष, आर्द्रक संज्ञक देवांना आसन द्यावे. दर्भ पसरून त्यावर पाणी भरलेले पात्र ठेवावे. पित्याच्या पात्रातील पाणी आजोबांच्या व पणजोबांच्या पाण्यात मिसळावे. गंधादि उपचारांनी पूजन करून पितृब्राह्मणांच्या हातावर अर्घ्य द्यावे. देवब्राह्मणांनी आपोष्णी द्यावे. ब्राह्मण भोजनानंतर तांबूल इ. देऊन ब्राह्मणांची तृप्ती करावी. पितृ व देव ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेऊन पिंडविसर्जन करावे. सपिंडीकरण केलेल्या पात्रातील पाण्याचे विसर्जन करावे. पितृब्राह्मणांनी आनंदी व्हावे अशी प्रार्थना करून त्यांचे आशीर्वाद घेऊन विधीची सांगता करावी.

प्रचलित श्राद्धविधी (मुलाखत)

श्री. अजित मोघे हे व्यवसायाने वकिल असून क्रिकेटचे खेळाडू आहेत. स्थानिक व जिल्हा स्तरावरील गटात त्यांनी क्रिकेटमध्ये सहभागही घेतला आहे. त्यांचे कुटुंबीय पेशवेकाळापासून पुण्यामध्ये दाहकर्म व श्राद्धाचे (३ ते १२ दिवसांचे विधी) पौरोहित्य करतात. या कार्यासाठी येणाऱ्यांची संख्या वाढू लागली व पुरोहित पुरेशा संख्येने उपलब्ध होण्यास अडचण भासू लागली; त्यामुळे वकिली बंद करून त्यांनी कुटुंबातील ज्येष्ठ सदस्यांकडून प्रशिक्षण घेतले व वैकुंठ स्मशानभूमी व ओंकारेश्वर मंदिर पुणे येथे ते अनुक्रमे दाहकर्म व श्राद्धाचे पौरोहित्य करतात. गरूड पुराणात सांगितल्याप्रमाणे येथे विधी केले जातात. त्यांच्या काकांनी काही टिपणे नोंदविली आहेत त्यांचाही आधार घेतला जातो.

पुण्यात ओंकारेश्वर घाटावर दहाव्या दिवसापासूनचे विधी होतात. आधीची जागा कमी पडत असल्याने शेजारीच नवी वास्तू तेथे बांधण्यात आली आहे. श्राद्धाचे निर्माल्य, पिंड इ. विसर्जनासाठी निर्माल्य कलशांची योजना आहे. तथापि पुष्कळदा या कलशात अन्य कचराही टाकला जातो. त्यामुळे नदीमध्ये श्राद्धाचे निर्माल्य, अश्मा इ. विसर्जन करण्याकडे नागरिकांचा कल दिसतो. नदीचे पात्र रोडावले आहे, त्यामध्ये पुरेसे पाणीही नाही, आहे त्या पाण्यात कचरा टाकला जातो त्यामुळे समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

(दूरध्वनीवर ज्ञान प्रबोधिनी येथे झालेली चर्चा) – संगम पूल येथील कैलास स्मशानभूमी येथे दाहकर्म व घाटावर श्राद्धाचे विधी होतात. तेथे दहाव्या दिवसाच्या विधीसाठी कावळे येत नाहीत व दिवंगताचे कुटुंबीय पेचात सापडतात. यावर काय उपाय करावा अशा आशयाची विचारणा केली गेली. प्रबंधाच्या अभ्यासकाशीच दूरध्वनीवर ही चर्चा एका व्यक्तीने केली होती. या संदर्भात कालांतराने अभ्यासकाने ज्येष्ठ पर्यावरणतज्ज्ञ कै. प्रकाश गोळे यांच्याशी चर्चा केली होती. त्यावेळी श्री. गोळे म्हणाले होते –

“नदीकाठ प्रदूषित झाला आहे. नदीच्या काठावरील झाडे तोडली गेल्याने स्थानिक पक्ष्यांचे तेथील अधिवास धोक्यात आले आहेत. पूर्वी मी बंडगार्डन परिसरात मुळा-मुठा पक्षी अभयारण्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. या प्रकल्पासाठी डॉ. सलिम अली स्वतः उपस्थित होते. पण कालांतराने या प्रकल्पाकडे दुर्लक्ष झाले आहे. नागरिकांनीच पुढाकार घेऊन हा उपक्रम डोळसपणे चालू ठेवायला हवा.”

प्रकरण - ३

दान संकल्पना

भारतीय धर्म व संस्कृतीत 'दान' संकल्पनेला विशेष महत्त्व असल्याचे दिसून येते. हिंदू धर्माशी संबंधित विविध ग्रंथांनी दानाचे महत्त्व विशेषत्वाने मांडलेले दिसते. तथापि या प्रकरणात अभ्यासपूरक निवडक संदर्भांचाच केलेला आहे.

दानाची प्राचीन परंपरा संहितांपासून आढळून येते.

३.१) ऋग्वेदातील दान संकल्पना -

ऋग्वेदामध्ये ऋषींनी दानस्तुतीसूक्ते रचून दानाचे महत्त्व मांडले आहे. तत्कालीन राजांनी ऋषींना जे दान दिले त्याचा उल्लेख ऋग्वेदातील दानस्तुती सूक्तांमध्ये दिसून येतो. ज्या राजांनी दान दिले आहे त्यांचे कल्याण व्हावे अशी प्रार्थनाही ऋषींनी केलेली दिसते.

अनस्वन्ता सत्पतिमीमहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।

त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर त्र्यरुणश्चिकेत ॥ ऋग्वेद - ५.२७.१

हे वैश्वानर अग्ने, सज्जनरक्षक, ज्ञानसंपन्न, धनवान आणि बलवान त्र्यरुण त्रैवृष्ण राजाने मला दोन बैल, अनेक गाई आणि दहा सहस्र हिरण्य (नाणी) दिली.

यो मे शता च विंशति च गो नां हरी च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्नेयच्छ त्र्यरुणाय शर्म ॥ ऋग्वेद - ५.२७.२

हे भक्तप्रज्वलित अग्ने, शेकडो सुवर्ण (नाणी), वीस धेनू आणि दोन लययुक्त रथाक्ष देणाऱ्या त्र्यरुण राजाला तू सुखी कर.

यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः ।

अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव त्र्याशिरः ॥ ऋग्वेद - ५.२७.५

वृषभ अश्वमेध राजाने 'त्र्याशिर' सोमसदृश आनंददायी असे शंभर वृषभ देऊन मला आनंदित केले.

यो मे धेनूनां शतं वैददक्षिर्यथा ददत् । तरन्त इव मंहना ॥ ऋग्वेद - ५.६१.१०

वीरश्रेष्ठ तरंत राजाने मला अश्व , शतावधी धेनू दान दिले.

ऋग्वेदकाळापासून ऋषींना यज्ञप्रसंगी दान देण्याची पद्धती रूढ असल्याचे या संदर्भावरून दिसून येते. त्याकाळात ऋषी यज्ञाचे पौरोहित्य करीत असत. त्यानिमित्ताने त्यांना ही दाने दिली जात.

ऋग्वेदकाळात पशुधनाचे महत्त्व विशेष होते. त्यामुळे सोन्याच्या नाण्यांखेरीज मोठ्या प्रमाणात गाय, बैल, बकरे, घोडे अशा उपयुक्त प्राण्यांचे दानही विशेषत्वाने केले जात असे.

प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी दान घेण्यास सत्पात्र व्यक्ती निवडण्याकडे दान देणाऱ्याचा कल असावा असे आवर्जून सांगितले आहे.

३.२) उपनिषदातील दान संकल्पना -

तैत्तिरीय उपनिषदात शिक्षणोत्तर उपदेशात गुरु शिष्याला सांगत आहेत -

श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया ऽदेयम् । श्रिया देयम् । ऋिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ॥

११.७-१२

म्हणजेच श्रद्धेने दान कर. अश्रद्धेने दान करू नकोस. आपल्या ऐश्वर्याप्रमाणे दान कर. नम्रतेने दान कर. परलोकाच्या भीतीने दान कर. पूर्ण विचार करून दान कर.

Diana L. Eck आपल्या The Religious Gift : Hindu, Buddhist, and Jain perspectives on Dana (summer 2013), Social research, Vol 80, No. 20, P. 359-379 या निबंधात म्हणतात -

"As Maria Heim puts it," Dan cultivates the interpersonal Values of respect and admiration for others, of Shraddha and devotion to superiors "Shraddha here is an attitude or disposition of the heart that combines delight and devotion." (P. 366)

३.३) महाभारतातील दान संकल्पना -

आज्यानि यजमानेभ्यः तथान्नानि च भारत ।

अश्ववन्ति च यानानि वेश्मानि शयनानि च ॥ महाभारत, अनुशासन पर्व ६१.१३

समृद्ध मानवांनी यजमानांना तूप, अन्न, घोडे, जोडलेले रथ, घरे आणि शय्या जरूर द्यावेत.

एते देया व्युष्टिमन्तो लघूपायाश्च भारत ॥ महाभारत, अनुशासन पर्व ६१.१३-१४

यज्ञ करणाऱ्या ब्राह्मणांना तूप, अन्न, घोड्यांचे रथ, घर, शय्या आदि देणे हे राजाचे कर्तव्य होय.

अजुगुप्सांश्चविज्ञाय ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ।

उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्या तान् प्रतिपालयेत् ॥ महाभारत, अनुशासन पर्व ६१.१४

मत्सररहित आणि निर्वाहशून्य अशा ब्राह्मणांचे ज्ञान करून घेऊन त्यांना गुप्तपणे अथवा उघडपणे

उपजीविका पुरवून तू त्यांचा सांभाळ करावास.

एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।

इमे परे महाभागा विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ महाभारत, कर्णपर्व ८.२३.३५.३२

विद्वान् आणि पंक्तीला पावन करणाऱ्या ब्राह्मणांना दिलेले दान अक्षय असते.

देशे देशे तु देयानि दानानि विविधानि च । महाभारत, शल्यपर्व ९.२७.४

कृषिश्च पाशुपाल्यं च विशांदानं च सर्वशः । महाभारत, कर्णपर्व ८.२३.३५

विविध देशांमध्ये विविध प्रकारची दाने द्यावीत. शेती, पशुपालन यासंदर्भात दाने (मात्र) सर्वच

ठिकाणी द्यावीत.

मातापित्रोर्ज्यश्वशयः श्रोत्रियो दशपूरुषः ॥ महाभारत, कर्णपर्व ८.२३.२७

अथर्वऽशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।

सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च सः ॥ महाभारत, कर्णपर्व ८.२३.२९

सत्यवचनी, धर्मपरायण, स्वतःच्या कामामध्ये मग्न असलेला, स्थिरचित्त, अध्ययन करणारा,

ब्रह्मचारी अशा (व्यक्तीला दान द्यावे.)

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽ नुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥

अदेशकाले यद्दानं अपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत् तामसमुदाहृतम् ॥ भगवद्गीता - १७.२०-२२

योग्य देशात, योग्य वेळी (नेमके उपयोगी पडेल तेव्हा) आणि दानयोग्य मनुष्याला कर्तव्य बुद्धीने दिलेले दान सात्त्विक होय. उपकाराचा मोबदला म्हणून, फलाच्या उद्देशाने दात्याने क्लेशपूर्वक दिलेले दान राजस होय. अयोग्य देशात, आवश्यकता नसताना, दान घेण्यास अपात्र व्यक्तीला अनादराने दिलेले दान तामस होय.

३.४) स्मृतिग्रंथातील दान संकल्पना -

बुद्धिमान व्यक्तीने शीलवान, वेदांना जाणणाऱ्या, कुलीन व पवित्र ब्राह्मणाला हव्य व कव्य देऊन तृप्त करावे असे स्मृतिकार आवर्जून सांगतात -

आहूय शीलसंपन्नं श्रुतेनाभिजनेन च ।

शुचि विप्रं महाप्राज्ञं हव्यकव्यैः सुपूजयेत् ॥ संवर्त स्मृती १०.५०

शीलवान, शुद्ध, विद्वान, वेदांचे ज्ञाते अशा ब्राह्मणांना हव्य-कव्य देऊन त्यांचे चांगले (यथोचित)

पूजन करावे. (असे ब्राह्मण पूजनीय असतात.)

श्रोत्रियाय कुलनीयाभ्यर्थिने हि विशेषतः ।

यद्दानं दीयते भक्त्या तद्भवेत् सुमहत्फलम् ॥ संवर्त स्मृती १०.४९

विशेषकरून श्रोत्रिय, कुलीन यांना दिलेल्या दानाचे फळ मोठे असते.

दान संकल्पनेचे महत्त्व विशद करताना देणाऱ्याने अधिकाधिक दान द्यावे यासाठी त्याला विविध फलांचे महत्त्वही सांगण्यात आले आहे. पुराणकारांनी विशेषत्वाने ही संकल्पना मांडताना म्हटले आहे -

प्राचीन काळापासूनच भारतीय विशेषतः हिंदू धर्म व संस्कृतीत सदाचरणी, अध्ययन-अध्यापन करणाऱ्या ब्राह्मणाला दान देण्यास वारंवार सुचविले आहे.

याज्ञवल्क्य म्हणतो 'ज्याला जे उपयुक्त त्याचे दान करावे' त्याचे पुण्य अधिक असते -

श्रान्तसम्वाहनं रोगि परिचर्वा सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमाजनं गो प्रदाननत् ॥

भूदीपाश्वान्न वस्त्राभिः तिलसर्पिः प्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकं स्वर्णधुर्य्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ याज्ञवल्क्य स्मृती- २०९-२१०

थकलेल्याला आसन, शय्या आदि देणे, रोग्यांची औषधे देऊन सुश्रुषा, देवांचे पूजन, ब्राह्मणांचे पाय धुणे, उच्छिष्ट उचलणे यांचे गोदानासमान फळ मिळते. फळणारी जमीन, देवाल्यात दीप लावणे, प्रवाशांना आश्रय देणे, अन्न-वस्त्र-जल-तीळ, तूप देणे, सोने, भारवाहक यांचे दान करणारी व्यक्ती स्वर्गात महत्त्व प्राप्त करते.

३.५) पुराणातील दान संकल्पना -

पुराणग्रंथांनीही दानाचे महत्त्व विशेषत्वाने मांडलेले दिसते -

ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुः दानमेव कलौ युगे ॥ कूर्म पुराण - २७.१७

कृतयुगात ध्यान, त्रेतायुगात ज्ञान, द्वापरयुगात यज्ञ आणि कलियुगात दान हे सर्वश्रेष्ठ आहे.

कृतयुगात ध्यान, त्रेतायुगात ज्ञान, द्वापर युगात यज्ञ तसेच कलियुगात दान हे एकमात्र साधन कूर्म पुराणात सांगितले गेले आहे.

हिंदू धर्म संस्कृतीतील दान संकल्पनेला आदराचे अधिष्ठान आहे. कोणतेही दान देताना ते उपकाराच्या वा दयेच्या भावनेने देणे अपेक्षित नाही. दान स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीचा यथोचित आदर मनात ठेवूनच दान देणे आवश्यक आहे याबाबत Copeman Jacob यांनी आपल्या The Gift and its forms in Life in Contemporary India, Modern Asian Studies /Vol 45/ issue 05/ Sep. 2011, P.1051-1094 या निबंधात म्हटले आहे - " In her study theories of the gift in the Dharmashastra, Hein presents an argument which appears to underscore the variance in respect of the status of recipients, nothing that altruistic gifts given out of pity rather than esteem, while not prohibited, do not result in great quantities of merit, and frequently do not rate as dan. "

भारतरत्न डॉ. काणे पां. वा. ('धर्मशास्त्र का इतिहास' हिंदी खंड ४ पृ. ४४२) यांनी म्हटले आहे, " प्राचीन काळी वेद व वेदांगाचे अध्ययन ब्राह्मणवर्णीय करीत असत. पिढ्यान् पिढ्या हे कार्य करूनही त्यातून उपजीविकेसाठी काही विशेष लाभ या ब्राह्मणांना होत नसे. उपजीविका म्हणून यज्ञ वा धार्मिक कृत्यांचे पौरोहित्य करणे व त्या प्रसंगी दान स्वीकारणे ब्राह्मणांसाठी अपेक्षित होते. त्यातूनही कशाची गरज

भासल्यास राजा वा धनाढ्य व्यक्तीकडे जाऊन त्यासाठी याचना करावी असे गौतमाने योगक्षेममार्थमीश्वरमधिगच्छेत्। गौतम स्मृती ९.६३ सांगून ठेवले आहे." याचाच अर्थ अध्ययन-अध्यापन यासारखे उदात्त कार्य करणाऱ्या ब्राह्मणांच्या उपजीविकेचा विचारही धर्मशास्त्रकारांनी केलेला दिसतो.

दान संकल्पनेत प्रतिभेट / प्रतिदान हे अपेक्षित नाही.

Gift and Return Gift, Greeting and Return Greeting, Numen, Vol 44, No. 3, Sep. 1997, P. 242-269 या निबंधात Axel Michaels आणि Philip Pierce नोंदवितात -

"..... Thus parry points out that the Danadharmā, i. e. the dharma of dana, danani, contradicts a universal norm of reciprocity as proposed by mauss, precisely because it requires no return gift." (P.244)

श्राद्धप्रसंगी दान

प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी विविध प्रसंगी ब्राह्मणाला विविध दाने देण्यास सांगितले आहे. केवळ श्राद्धातच नव्हे तर ग्रहण, अमावास्या, पौर्णिमा या प्रसंगीही प्राचीन काळी ब्राह्मणांना दाने दिली जात असत. तथापि सदर प्रबंधाचा अभ्यासविषय श्राद्धविधीची दान संकल्पना असा असल्याने त्याविषयाची मांडणी येथे करीत आहे.

सदर प्रबंधामध्ये श्राद्धविधीतील दानसंकल्पना असे म्हणत असताना - 'पितरांच्या संतोषासाठी ब्राह्मणाला उद्देशून दिलेल्या विविध वस्तू' हाच अर्थ अभिप्रेत धरला आहे -

महाभारतामध्येही श्राद्धभोजन व श्राद्धप्रसंगी दान घेण्यास पात्र ब्राह्मणांची लक्षणे सांगितली आहेत-
पाङ्क्त्यांस्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तपावनाः।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥ महाभारत अनुशासन पर्व - ९०.२६

त्रिणाचिकेत मंत्राचे अध्ययन केलेले, पंचाग्निसाधना करणारे, त्रिसुपर्णाचे ज्ञान असलेले, सहा वेदांगे जाणणारे ब्राह्मण पंक्तीला पावन करणारे असतात.

विशेषतः श्राद्धप्रसंगी ज्या ब्राह्मणांना बोलावून त्यांना भोजन द्यावयाचे, पितरांच्या संतोषासाठी ज्यांना दान द्यावयाचे ते ब्राह्मण पारखून घ्यावेत असे सर्वच धर्मशास्त्रकार आवर्जून सांगतात -

अक्रोधानान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान् पुरातनाः ।

लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धे देवान् द्विजोत्तमान् ॥ मनुस्मृती - २.२१३

क्रोधरहित, सुप्रसन्न, लोकांच्या कल्याणासाठी तत्पर असे जे ब्राह्मण त्यांना प्राचीन लोक श्राद्धप्रसंगी

देवासारखे मानतात -

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ मनुस्मृती ३. १२८

जो कोणी चांगला जाणकार आणि वेदांचा तज्ज्ञ आहे. त्यालाच दात्या गृहस्थाने हव्य-कव्य द्यावे.

ब्राह्मणाची योग्यता जेवढी अधिक तेवढे त्याला दान केल्याचेही फळ मोठे होते.

हेमाद्रीसूरींच्या 'चतुर्वर्गचिंतामणि' ग्रंथात श्राद्धकल्प व दानकल्प यामध्ये श्राद्ध व दानाचा विचार प्रामुख्याने मांडण्यात आला आहे -

यानि पुनरन्यानि गोभूहिरण्यकृष्णाजिनप्रभृतीनि श्राद्धकाले स्वपितृणां श्रेयः सिद्ध्यर्थ

दानखण्डोक्तप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि । तानि चैवं प्रदत्तानि पितृणामात्मनश्च

विशिष्टस्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थं भवन्तीति । चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प.

स्मृतीग्रंथांमधील श्राद्धविधीची दान संकल्पना

हिंदू धर्मशास्त्राचा विचार करता स्मृतीग्रंथातील श्राद्धासंबंधीच्या दानविचाराचा उल्लेख यासंदर्भात आवश्यक ठरेल.

धर्मशास्त्रातील महत्त्वाचा ग्रंथसमूह असलेल्या स्मृतीबद्ध - कोकजे रघुनाथशास्त्री, १९३३, धर्म-स्वरूप-निर्णय, कैवल्यधाम, लोणावळे या पुस्तकात म्हटले आहे -

“वेदात श्रौत यज्ञयागांचे विवेचन असल्यामुळे स्मार्तधर्मात बहुधा वेदवचनांचा उपयोग होत नाही. याच कारणामुळे धर्मशास्त्र म्हणजे स्मृती. धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । असे प्राचीन काळापासून प्रतिपादण्यात येते. वैदिक परंपरेबद्दल अभिमान बाळगणारे शिष्ट लोक ज्या पुरुषनिर्मित ग्रंथांचा आधार घेत असतात ते ग्रंथ 'स्मृती' या संज्ञेस पात्र आहेत.”

अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणम् अनुमानं स्यात् । जैमिनी सूत्र १.३.१

वैदिक कर्मांचे जे अधिकारी तेच स्मृतीत सांगितलेल्या कर्मांचेही अधिकारी आहेत.

विरोधेत्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्। जैमिनी सूत्र १.३.३ – त्यामुळे वेदविरुद्ध स्मृती अप्रमाण होय असे मानले जाते.

मनुस्मृतीमध्ये श्राद्धविधी व त्याप्रसंगी दानाचे महत्त्व विशेषत्वाने मांडलेले दिसते.

अक्रोधनान् सुप्रसादान् वदन्त्येतान् पुरातनाः।

लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धे देवान् द्विजोत्तमान् ॥ मनुस्मृती २.२१३

क्रोधरहित, सुप्रसन्न, लोककल्याणासाठी तप्त असे जे ब्राह्मण त्यांना प्राचीन लोक श्राद्धाचे वेळी देवासारखे समजावे असे म्हणतात.

स्वामी वरदानंद भारती-(संपादक), शके १९२३, श्रीमनुस्मृती (सार्थ-सभाष्य), प्रथमावृत्ती, श्री राधा दामोदर प्रतिष्ठान, पुणे ३०. यानुसार "ब्राह्मणाचे हे विशेषण त्याच्या सामाजिक कर्तव्याचे निदर्शक म्हणून नोंदविलेले आहे" असे वरदानंद भारती यांनी सांगितले आहे.

ब्राह्मणाला दान देण्याने काय लाभ यजमानाला होतो हेही मनूने आवर्जून सांगितल्याचे दिसते –

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ मनुस्मृती ४.२२९

पाणी देणाऱ्याला तृप्ती मिळते. अन्न देणाऱ्याला अक्षय्य सुख, तिळाच्या दानाने इष्ट प्रजा मिळते, दीपदानाने दृष्टि सुधारते.

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः।

गृहदोऽग्राणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ मनुस्मृती ४.२३०

भूमी देणाराला भूमी, सोने देणाऱ्याला दीर्घायुष्य, घर देणाऱ्याला वैभवी निवास व चांदी देणाऱ्याला आकर्षक रूप प्राप्त होते.

वासोदश्चन्द्रज्ञालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः।

अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ मनुस्मृती ४.३२१

वस्त्रे देणाऱ्याला चंद्रलोक, घोडे देणाऱ्याला अश्विनीलोक प्राप्त होते. सशक्त बैल दिल्याने संपत्ती वाढते. गार्थीच्या दानाने सूर्यलोक प्राप्त होतो.

यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतः सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्धितम् ॥ मनुस्मृती ४.२३२

वाहन-शय्या दानाने चांगली पत्नी मिळते. अभय देणाऱ्याला ऐश्वर्य, धान्य देणाऱ्याला दीर्घकाळ सुख, विद्यादान करणाऱ्याला ब्रह्मलोक प्राप्त होतो.

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाध्नसर्पिषाम् ॥ मनुस्मृती ४.२३३

पाणी, अन्न, गाय, भूमी, वस्त्र, तीळ, सुवर्ण, घृत इ. सर्व पदार्थांच्या दानापेक्षा वेदांचे दान, ज्ञानदान हे श्रेष्ठ आहे.

सर्व दानापेक्षा ज्ञानदान श्रेष्ठ मानले जाते. दान देताना जो मनीचा भाव असेल त्या भावाने प्रतिफल मिळते असेही नोंदविलेले दिसते -

तपस्तत्त्वाऽ सृजद् ब्रह्म ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।

तृप्तवर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।

तेभ्यः क्रियाः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ याज्ञवल्क्य स्मृती - १९८-१९

सृष्टीच्या आरंभी ब्रह्मदेवाने तप करून तसेच ध्यान करून वेदांच्या रक्षणासाठी, पितर आणि देवगणांच्या तृप्तीसाठी, अनुष्ठान आणि उपदेशाद्वारे धर्माचे संरक्षण करण्यासाठी ब्राह्मणांची सृष्टी निर्माण केली. त्यामुळे ब्राह्मणांना दिलेले दान हे अक्षय फल देणारे असते.

यतये काञ्चनं दत्त्वा ताम्बूलं ब्रह्मचारिणे ।

चौरैर्भ्यो ऽप्यभयं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेत् ॥

शुक्लवस्त्रं च यानं च ताम्बूलं धातुमेव च ।

प्रतिगृह्य कुलं हन्यात् प्रतिगृह्णाति यस्य च ॥ पराशर स्मृती - १.६२-६३

जो संन्याशाला सोने, ब्रह्मचान्याला विडा आणि चोरांना अभय देतो त्या दात्याला नरक प्राप्त होतो. जो यती अथवा संन्यासी पांढरे वस्त्र, वाहन, विडा अथवा धातूचे दान स्वीकारतो तो (यती) आपल्या व दात्याच्या कुळाची हत्या करतो.

कोणत्या दान वस्तू स्वीकारण्यास कोणत्या व्यक्ती सत्पात्र नाहीत हेही स्मृतिकारांनी नोंदवून ठेवल्याचे वरील संदर्भावरून दिसून येते.

अपघातात मृत्यू आल्यास त्यासाठी स्वतंत्र दानेही सुचविलेली दिसतात -

भृगुपाते मृतेचैव प्रदद्यात् धान्यपर्वतम् ।

अग्निना निहते दद्यात् उपानहं स्वशक्तिः ॥ चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प - १७८

पर्वतावरून पडून मृत्यू झाल्यास धान्याच्या पर्वताचे दान करावे. अग्निने जळून मृत्यू झाल्यास स्वतःच्या क्षमतेनुसार पादत्राणे द्यावीत.

तर्पणं पितृदेवानां श्राद्धदानं सदक्षिणम् ।

तीर्थे तीर्थे च गोदानं नियतः प्राकृतो विधिः ॥ देवल स्मृती, व्यवहाराध्याय ५. २१८५

देव आणि पितरांसाठी तर्पण, दक्षिणा आणि दानयुक्त श्राद्ध, आणि गोदान (गाय) हे प्रत्येक तीर्थावर करावे असा नियम (सांगितला) आहे.

स्मृतीग्रंथांनी श्राद्धासंबंधी तपशीलवार विचार मांडला. या साहित्यामध्ये श्राद्धविधीतील ब्राह्मणभोजनावर विशेष भर दिलेला दिसतो. श्राद्धविधीची दान संकल्पना स्मृतीकारांनीही मांडली असली तरीदेखील श्राद्धप्रसंगी दिल्या जाणाऱ्या दानांसंबंधी स्मृतीकार फारसे भाष्य करीत नाहीत असे दिसून येते. श्राद्धप्रसंगी दिल्या जाणाऱ्या दानांविषयी पुराणग्रंथांनी तपशीलवार विवेचन केले असल्याने यानंतर पुराणांमधील श्राद्धविधीशी संबंधित दानविचार समजून घेणे औचित्याचे ठरेल.

पुराणांमधील श्राद्धविधीची दान संकल्पना

श्राद्धप्रसंगी प्रेतत्वमुक्तीसाठी ब्राह्मणांना दशदाने देण्याची परंपरा प्रामुख्याने गरूड पुराणाने सुरु केली. या संदर्भात गरूड पुराणात भगवान विष्णूनीच सांगितले आहे –

श्रुणु ताक्षर्यं प्रवक्ष्यामि दानानां दानमुत्तमम् ।

येन दत्तेन प्रीणन्ति भूर्भुवः स्वरिति क्रमात् ॥

देयमेतन्महादानं प्रेतोद्धारणहेतवे ।

रुद्रलोके चिरं वासः ततो राजा भवेदिह ॥ गरूड पुराण उत्तरार्ध २०.१,३

श्रीकृष्ण म्हणाले, "हे ताक्षर्या ! सर्व दानांमध्ये उत्तम दान मी सांगतो ते तू ऐक. जे दिल्याने पृथ्वी (भूः), अंतरिक्ष (भुवः), स्वर्ग (स्वः) क्रमाने तृप्त होतात. प्रेतत्वाच्या उद्धारासाठी हे महादान अवश्य द्यावे. त्यामुळे (देणारा) रुद्रलोकात चिरकाल निवास करतो आणि त्यानंतर राजपद मिळवितो.

Gavin Van Horn यांनी आपल्या Hindu Traditions and Nature : Survey article (Worldview 10, 1, P. 5-39) या निबंधात म्हटले आहे. " The topography of India has often been associated with gods and goddesses, which has provided Hindu practitioners with ritual references that are rooted in the physical landscape." (P. 16)

तीर्थयात्रा करण्याचे महत्त्व पुराणांनी विशेषत्वाने सांगितले आहे –

अन्यच्च तीर्थप्रवरं सिद्धावासमुदाहृतम् । प्रभासमिति विख्यातं यत्रास्ते भगवान् भवः ।

तत्र स्नानं तपः श्राद्धं ब्राह्मणानां च पूजनम् । कृत्वा लोकमनाप्नोति ब्रह्मणेऽक्षय्यमुत्तमम् ॥

कूर्म पुराण उत्तरार्ध ३४.१५-१७

सिद्धपुरुषांच्या निवासाचे (स्थान) असलेले आणखी एक प्रभास (नावाचे) तीर्थ आहे जिथे भगवंताचा (वास आहे) तेथे स्नान, तप, श्राद्ध, ब्राह्मणांचे पूजन केल्याने या लोकी अक्षय्य सुखाची प्राप्ती होते.

गयायामक्षयं श्राद्धं प्रयागे मरणादिषु ।

गायन्ति गाथां ते सर्वे कीर्तयन्ति मनीषिणः ॥ औशनस स्मृती २४०.

गयेमध्ये केलेले श्राद्ध व प्रयागक्षेत्री आलेला मृत्यू हे अक्षय फल देणारे आहेत.

गयातीर्थं परं गुह्यं पितृणां चातिवल्लभम् ।

कृत्वा पिण्डप्रदानं तु न भूयो जायते नरः ॥

सकृद् गयाभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददाति यः ।

तारितः पितरस्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥ कूर्म पुराण ३४.७-९

गया नावाचे परम गुह्य तीर्थ पितरांना प्रिय आहे. तेथे पिंडदान केल्यावर मनुष्याला पुन्हा जन्म प्राप्त होत नाही. जो गयेला जाऊन पिंडदान करतो त्याच्या पितरांना परम गती प्राप्त होते.

स्नानं दानं जपः श्राद्धं भविष्यत्यक्षयं कृतम् ।

स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं प्रणश्यति ॥ कूर्म पुराण २१.५२

येथे (रामेश्वर) केलेले स्नान, दान, जप व श्राद्ध अक्षय होते. येथील लिंगाचे (शिवलिंग) स्मरण केल्याने दिवसभराची पापे नाहीशी होतात.

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ चैव सानुषु ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ कूर्म पुराण २२.१५

नदीचा किनारा, तीर्थक्षेत्र, आपली स्वतःची भूमी, पर्वत शिखर तसेच एकांतात केलेल्या श्राद्धाने पितर नेहमी संतुष्ट होतात.

तत्रैव पितृतीर्थं तु यत्र गोदावरि नदी ।

युता लिङ्गसहस्रेण सर्वान्तरजलावहा ॥ मत्स्य पुराण २२.५७-५९

गोदावरी नदीकिनारी पितृतीर्थ असून सहस्रलिंगाच्या सहवासात ती कायम वाहती नदी असते.

तत्तीर्थं श्राद्धाग्निकार्यदानेषु तथा कोटिशताधिकम् ॥

तेथे केलेल श्राद्ध फलदायी होते.

या निमित्ताने पर्यटन, निसर्गाचे सान्निध्य आणि संवर्धन व प्रामुख्याने देवदर्शन व उपासना या गोष्टी घडतात. तीर्थक्षेत्री गेल्यावर पितरांच्या शांतीसाठी श्राद्ध करणे व दान देणे याचे महत्त्व आहे. आधुनिक काळातही हरिद्वार, गया, प्रयाग, वाराणसी या तीर्थांचे महत्त्व विशेष आहेच.

यमदूता महारौद्राः करालाः कृष्णपिङ्गलाः । न पीडयन्ति तं ताक्षर्यं वस्त्राभरणदानतः ॥

गरुड पुराण उत्तरार्ध ८.२२

यमाचे महान दूत भयंकर रूपाचे, काळ्या किंवा तांबड्या रंगाचे असतात. परंतु वस्त्र तसेच अलंकारांचे दान केल्यास ते (प्रेताला) त्रास देत नाहीत.

असिपत्रवने घोरे शर्कराकण्टकैर्युते । अश्वारूढास्तु ते यान्ति ददति ये ह्युपानहौ ॥

अत्यातपश्रमयुता दह्यन्ते यत्र मानवाः । छत्रदानेन वै प्रेता विचरन्ति यथासुखम् ॥

गरुड पुराण उत्तरार्ध २१. २-३

(तो मार्ग) अतिशय भयंकर असून वाळू व काटे यांनी भरलेला आहे. जो पादत्राणांचे दान करतो तो घोड्यावर बसून (त्या मार्गावर) मार्गक्रमणा करतो. (त्या मार्गावर) प्रचंड उष्णता असते की ज्यामुळे प्रेताला चटके बसतात. पण छत्रीचे दान केल्यास प्रेत त्या मार्गावर सुखाने पुढे जाऊ शकते.

विप्राणां दीयते दानं सर्वोपद्रवनाशनम् । सूतकान्ते सुतैरेवं स प्रेतो लभते गतिम् ॥

गरुड पुराण उत्तरार्ध २५.२६

सूतक संपताना ब्राह्मणांना दिलेले दान हे प्रेताच्या सर्व त्रासांना नाहीसे करते. (यामुळे) प्रेताला चांगली गती मिळते.

उदकुम्भेन पुष्टानि तान्यस्थीनि भवन्ति हि ।

एतस्मादीयते कुम्भः प्रीतिः प्रेतस्य जायते ॥

द्वादशाहे च षण्मासे त्रिपक्षे वाथ वासरे ।

उदकुम्भाः प्रदातव्या मार्गे तस्य सुखाय वै ॥ गरुड पुराण उक्त. २७५-६

पाण्याने भरलेल्या घड्याचे दान केल्याने प्रेताला आनंद मिळतो. बाराव्या दिवशी, तीन आठवड्यांनी, सहा महिन्यांनी पाण्याने भरलेला घडा दिल्याने प्रेताला त्याच्या मार्गात सुख लाभते.

प्लुतं विप्रेषु यो दद्यात् श्राद्धकाले कम्पडलुम् ।

मधुक्षीराज्यदधिभिः दातारमुपतिष्ठते ॥६॥

श्राद्धे छत्रं तु यो दद्यात् पुष्पमालान्वितं तथा ।

प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥११॥

श्राद्धे यथेप्सितं दत्त्वा पुण्डरीकस्य यत्फलम् ।

रम्यमावसथं दत्त्वा राजसूयफलं लभेत्

वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा सौरभमश्नुते ।

कूपारामतडागानि क्षेत्रघोष गृहाणि च ॥ १२ वायु पुराण अनु. पाद ८०.३१-३२

श्राद्धकाली ब्राह्मणाला कमंडलु, मध, दूध, तूप, दही, छत्री, पुष्पमाला जो दान करतो त्याला ह्या लोकी उत्तम घरांची प्राप्ती होते. रम्य असा परिसर घर दान केल्याने राजसूय यज्ञ केल्याचे फळ मिळते. तसेच परमेश्वराचे सान्निध्य प्राप्त होते. वने, सुगंधी फुले, फळे, विहीरी, जलाशय, शेतजमीन, घरे यांचेही दान करावे.

पितरांचा सत्कार करण्यासाठी वस्त्र आणि यज्ञोपवीत द्यावे. यज्ञोपवीत दान न केल्यास ते श्राद्ध निष्फळ होते.

उपवीतं तु यो दद्यात् श्राद्धकर्मणि धर्मवित् ।

पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् ॥

वायु पुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

सर्व ब्राह्मणांना पावन करणाऱ्या यज्ञोपवीताचे दान करणाऱ्याला ब्रह्मदानाचे फल प्राप्त होते.

केशप्रसाधनं दत्त्वा करिदन्तविनिर्मितम् ।

पितृकर्मणि धर्मात्मा सोऽश्विनोर्लोकमश्नुते ॥

स्कंद पुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

पितृकर्मांमध्ये केसांचे सौंदर्य वाढविणारी प्रसाधने जो दान करतो त्या धर्मात्म्याला अश्विनीलोकाची प्राप्ती होते.

सुलक्षणानि विशालानि प्रददात्यासनानि यः ।

श्राद्धेषु तस्य भवने सदास्ते पद्मसंभवः ॥ आदित्य पुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

श्राद्धामध्ये चांगली, भव्य अशी आसने जो दान करतो त्याच्या घरात नेहमी परमेश्वराचा निवास राहतो.

कमण्डलुं ताम्रमयं श्राद्धेषु प्रददाति यः ।

स महत्या श्रियां युक्तः कुले महति जायते ॥ निर्णयसिंधु नरसिंह पुराण

काष्ठेन निर्मितं वापि नारिकेलमथापि वा ॥

समर्प्य दर्पणं भवत्या पितृभ्यः पितृकर्मणि ।

भुवि प्रकाशो भवति यशोभिरभिपूजितः ॥ गरुड पुराण.

पितृकर्मांमध्ये पितरांसाठी जो दर्पण समर्पित करतो तो यशाने युक्त होऊन आदराने वंदनीय होतो.

प्रदाय दर्पणं तेभ्यः चक्षुष्मान् अभिजायते ।

केशप्रसाधनं दत्त्वा तथा कूर्चप्रसाधनम् ॥ बृहद्विष्णु पुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

(श्राद्धामध्ये) केसांचे सौंदर्य वाढविणारी प्रसाधने द्यावीत. आरशाचे दान करणाऱ्याला डोळ्यांचे

(चांगले आरोग्य लाभते.)

बहुप्रकाराणि अन्नानि मृष्टानि च मृदूनि च ।

फलानि चैव स्वादूनि यथाकालोद्भवानि च ॥

निवेदयेत् पितृभ्यो यः सम्भृत्य स्वयमादरात् ।

स पितृणां प्रसादेन ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥ मार्कंडेय पुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

विविध प्रकारचे अन्न, मिठाई, उत्तम स्वादाची त्या त्या ऋतूत मिळणारी फळे यांचे पितरांसाठी

अत्यंत आदराने जो दान करतो तो पितरांच्या कृपेने ब्रह्माशी सायुज्य पावतो.

यमलोकातील दुष्कर प्रवास सोपा व्हावा म्हणून दिवंगतासाठी पादुकांचे दान करावे. पुराणकारांनी

या दानाचे महत्त्व विशेषत्वाने मांडले आहे -

यमलोकस्य पन्थानः प्रमीतानां सुदुस्तराः ।

उपानदानमेवैकं तेषु तारयितुं क्षमम् ॥

एतस्मात् कारणान्नित्यं श्राद्धे दानमुपानहाम् ।

पुराणज्ञाः प्रशंसन्ति दानमन्यसमम् न तत् ॥

आदित्य पुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

यमलोकाची वाट अत्यंत खडतर असल्याने पादत्राणांचे दान केल्यास (प्रेताला) मार्गक्रमण करणे सुखाचे होते. या कारणासाठी नेहमी श्राद्धात पादत्राणांचे दान करावे. प्राचीन विद्वानांनीही या सारखे अन्य कुठलेही दान (उत्तम) नसल्याचे सांगितले आहे.

न्याय-धर्म-कला या शास्त्रांशी संबंधित ग्रंथांचे दान करावे असेही पुराणकार सांगतात. पितरांप्रीत्यर्थ ब्राह्मणाला ज्या विविध गोष्टी दान करावयास सांगितल्या आहेत त्यामध्ये एक महत्त्वाचा उल्लेख आहे तो 'ग्रंथदाना' चा. पितरांप्रीत्यर्थ ब्राह्मणाला ग्रंथदान केल्यास यजमान बहुश्रुत, विद्वान् होतो असे त्याचे फलही नोंदविले आहे -

यः पुस्तकानि विप्राणां पित्रर्थं विनिवेदयेत् ।

स विद्वान् जायते वाम्मी मेधावी च बहुश्रुतः ॥

पुस्तकानि पितृभ्यस्तु वेदान्तानां ददाति यः ।

स श्रोत्रियान्वये भूत्वा जायते वेदवित्तमः ॥

दत्त्वा व्याकरणं तु स्यात् शाश्वत् ब्रह्मविदां वरः ।

मीमांसायाः प्रदानेन सोमयाजी भवेन्नरः ॥

चमत्कारखंड चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

पितरांप्रीत्यर्थ ब्राह्मणाला जो ग्रंथ दान करतो तो विद्वान्, बहुश्रुत, मेधावान् असा जन्म मिळवितो.

पितरांप्रीत्यर्थ जो वेदान्ताचे (ग्रंथ) दान करतो तो श्रोत्रिय म्हणून जन्म पावतो. व्याकरणाचे (ग्रंथ) दान करणारा ब्रह्मविद् होतो, तर मीमांसा ग्रंथाचे दान करणारा पुरुष सोमयाग करणारा होतो.

श्राद्धकाले गुणवतां विप्राणां समुपस्थिते ।

दद्यात् शास्त्राणि धर्म्याणि स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ॥

ब्रह्मवैवर्त पुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

श्राद्धकाळी उपस्थित असलेल्या गुणवान् ब्राह्मणांना शास्त्र धर्मांचे (ग्रंथ) दान करणारा विद्वान् होतो.

हेमाद्रीसूरींचा चतुर्वर्गचिंतामणि हा प्रसिद्ध ग्रंथ. या ग्रंथाच्या श्राद्धकल्पात व दानकल्पात हेमाद्रींनी श्लोकांचा संग्रह मांडला आहे. या श्लोकांचे संदर्भ क्रमांक त्यांनी नमूद केलेले नाहीत. मात्र ग्रंथाचे किंवा

ग्रंथाचा कर्ता याचा संदर्भ आवर्जून नोंदविला आहे. अभ्यासासाठी जे ग्रंथ उपलब्ध होऊ शकले नाहीत त्या ग्रंथातील संदर्भ चतुर्वर्गचिंतामणि ग्रंथातून उद्धृत केले आहेत.

ब्राह्मणांना उपयुक्त असे न्याय, धर्म, कला या शास्त्रांशी संबंधित ग्रंथ दान द्यावेत असे सुचविले आहे –
प्रदाय न्यायशास्त्राणि भवेत् विद्वत्तमः पुमान् । पुराणदाता भक्तः स्यात् पुराणपुरुषे हरौ ।
मन्वादि धर्मशास्त्राणां दानात् भवति धार्मिकः । कलाशास्त्रप्रदानेन कलासु कुशलो भवेत् ॥
यः पुस्तकानि विप्राणां पित्रर्थं विनिवेदयेत् । स विद्वान् जायते वाम्नी मेधावी च बहुश्रुतः
(चमत्कारखंड) चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प.

न्यायशास्त्राचे (ग्रंथ) दान देणारा विद्वान् होतो. पुराणांचे (ग्रंथ) देणारा पुराणपुरुष हरीचा भक्त होतो.
मनु आदिंच्या धर्मशास्त्राचे (ग्रंथ) दान देणारा धार्मिक (अंतःकरणाचा) होतो. कलेशी संबंधित (ग्रंथ) दान
करणारा कलांमध्ये कुशल होतो. पितरांच्या योगाने जो ब्राह्मणांना पुस्तके (ग्रंथ) देतो तो वाक्पटु, बहुश्रुत
आणि बुद्धिमान होतो.

योगी जनांना दान दिल्याने पितर सोमपानाने अधिक ऊर्जा प्राप्त करतात असेही वचन आहे –
श्राद्धे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमास्थिताः ।

आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥ वायु पुराण अनुषंगपाद ७१.६५

श्राद्धामध्ये पितर सोमाने (चंद्र) तृप्त होतात. आपली योगिक शक्ती वापरून तीनही लोकांना ते
सुस्थिर करतात.

दण्डांश्च योगपट्टांश्च योगिभ्यो यः प्रयच्छति ।

कामैस्तमभिवर्द्धन्ते पितरो योगवित्तमाः ॥

ददाति योगपट्टाश्च पट्टसूत्रादिनिर्मितान्

स योगिनां कुले भूत्वा योगिराजः प्रजायते ॥

विष्णुधर्मोत्तर पुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

दण्ड, योगपट्ट जे योगीजनांना दान करतात ते योगिक शक्तीने युक्त पितरांना तृप्त करतात. धाग्यांनी विणलेल
सूत्रपट्ट जे दान करतात त्यांचा जन्म योगीजनांच्या कुळात होऊन ते योग्यांमधील श्रेष्ठ होतात.

धर्मसिंधु या ग्रंथातही श्राद्धप्रसंगी विविध गोष्ठी दान करण्याकडे कल दिसतो. कमंडलु, छत्री, पादुका, शय्या, प्रसाधने, अलंकार यांचे दान करावे असे काशीनाथशास्त्री उपाध्याय या ग्रंथकर्त्याने सांगितले आहे -

अथान्यान्यपिदेयानि धातुमयानि धूपदीपपात्राणि कमण्डलु ताम्रमयं

काष्ठजं वापिमृन्मयम् । नारिकेलमयंवापि श्राद्धेदद्यात्प्रयत्नतः ।

छत्रोपानदासनशयन दर्पणचामरव्यजनपादुकाकेशप्रसाधनीपटवासादिसुगन्ध-

चूर्णाङ्गारधानिकायष्टिकम्बलाञ्जनशलाकाश्वदेयाःअलंकाराश्च

दातव्यायथाशक्तिहिरण्मयाः । केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डलाक्षयः ॥१ धर्मसिंधु.

आता दुसरेही देण्यायोग्य पदार्थ सांगतो. धातुमय दीपपात्रे द्यावीत. श्राद्धात प्रयत्नाने तांब्याचा, काष्ठाचा, मृत्तिकेचा, नारळाचा कमंडलु द्यावा. छत्री, जोडा, आसन, पलंग, बिछाना, आरसा, चवरी, पंखा, पादुका, फणी, बुक्का, सुगंधी चूर्ण, शेगडी, काठी, कांबळे, काजळ व शलाका हे पदार्थ द्यावेत. केयूर, हर, कडी, तोडे, अंगठ्या, कुंडले इ. यथाशक्ति सुवर्णाचे अलंकारही द्यावे.

यः कञ्चुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ज्वरोद्भवानि दुः खानि स कदाचिन्न पश्यति ॥

स्त्रीणां श्राद्धे तु सिन्दूरं दद्युश्चण्डातकानि च ।

निमन्त्रिताभ्यः स्त्रीभ्या ये ते स्युः सौभाग्यसंयुताः ॥ विष्णुधर्म १ धर्मसिंधु.

अंगातील वस्त्र, पागोटे जो पितरांच्यासाठी दान करतो त्याला ज्वर इ. मुळे होणारी दुःखे कधी त्रास देत नाहीत. स्त्रीच्या श्राद्धामध्ये जी निमंत्रित स्त्रीला सिंदुर दान करते ती (देणारी स्त्री) सौभाग्यमंडित होते.

श्राद्धप्रसंगी आसन, जलपात्र, यान, दर्पण, प्रसाधन, अन्न, मध यांचे दान करावयास सुचविणारे श्लोकही धर्मसिंधुकारांनी नमूद केले आहेत. स्त्रियांच्या श्राद्धात विविध अलंकार दान करण्यास धर्मसिंधुकार सुचवितात -

स्त्रीभ्योयोषिदलंकारादेयाः श्राद्धेषु योषिताम् ।

मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥ १ धर्मसिंधु.

स्त्रियांचे श्राद्धात मंजीर, कंबरपट्टा, कर्णभूषणे, कंकणे इ. अलंकार स्त्रियांना द्यावेत.

ब्राह्मणांना दैनंदिन आयुष्यात वैयक्तिक तसेच कौटुंबिक वापरासाठी उपयोगी पडणाऱ्या वस्तू श्राद्धप्रसंगी दान देण्यास पुराणांनी सुचविले आहे असे लक्षात येते. त्याच बरोबरीने समाज आणि पर्यावरणाचा विचार करून या दोन्हीला उपयोगी होतील अशी काही दानेही पुराणांनी सुचविली आहेत ती पुढीलप्रमाणे—

वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा सौरभमश्नुते ।

कूपारामतडागानि क्षेत्रघोष गृहाणि च ॥ ७ वायु पुराण ८०.३२

वने, सुगंधाने युक्त फुले, फळे, विहीरी, उद्याने, जलाशय, शेतजमीन, घरे यांचे दान करावे.

वापीकूपतडागानि वृक्षानाराममेव च ।

शालीतुक्षेत्रकेदाराः समृद्धाः पुष्पवाटिकाः ॥

श्राद्धेषु दत्त्वा प्रयतः पितृनात्मानमेव च ।

उद्धरेत्येनसो दुःखाद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ बौधायन चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

विहीरी, जलाशय, उद्याने, वृक्ष, तसेच श्री केदारश्रेत्री समृद्ध अशी फुलांची बाग यांचे श्राद्धप्रसंगी

दान केल्यास पितरांचा दुःखापासून उद्धार होतो.

वृक्षास्तु रोपिता येन तडागादि जलाशयाः । कृता येन हि मार्गेऽस्मिन् सुखं याति स मानवः ॥

गरूड पुराण उत्तरार्ध २४.४.५

जो मानव वृक्षारोपण करतो तसेच तलाव आणि जलाशयांची निर्मिती करतो त्याला सुखाची प्राप्ती होते.

अनेन विधिना यस्तु कुर्याद् वृक्षोत्सवं बुधः ।

सर्वान् कामान् अवाप्नोति फलं चाऽऽनन्त्यमश्नुते ॥

यश्चैकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेन्नरः ।

सोऽपि स्वर्गे वसेद्राजन्यावदिन्द्रायुतत्रयम् ॥ मत्स्य पु. ५९.१७-१८

वृक्षोत्सव विधी करून जो मनुष्य वृक्षारोपण करतो तो स्वर्गात इंद्राप्रमाणे आनंद प्राप्त करतो.

प्राण्यांच्या रक्षणासाठी, त्यांची हत्या होऊ नये म्हणून त्यांना अभय देणे, हे सुद्धा दानच ! -

यः श्राद्धे अभयं दद्यात् प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।

अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च ॥ (प्रभासखंड) चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प.

श्राद्धामध्ये जिवंत प्राण्यांना अभय देणे, हजार घोडे, शंभर रथ यांचे (दान करावे).

औषधं स्नेहमाहारं रोगिणे रोगशान्तये । ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥

(कूर्म पुराण उत्तरार्ध २६.५९)

रोग्याचा रोग बरा होण्यासाठी जो औषधे देतो तो रोगरहित सुखी दीर्घायुष्य प्राप्त करतो.

वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा सौरभमश्नुते ।

कृपारामतडागानि क्षेत्रघोष गृहाणि च ॥ वायु पुराण अनुषंगपाद ८०.३२

फळे व फुले यांनी समृद्ध अशा वनाचे दान केल्याने (देणाऱ्याला) सुगंधी गोष्टींचा लाभ होतो.

विहीरी, उद्याने, जलाशय, शेतजमीन, गोठा, घर यांचेही (दान श्राद्धप्रसंगी) करावे.

भूमिदानेन पितरः सर्वान् कामानवाप्य वै ।

मोदन्ते ब्रह्मणा सार्द्धं यावदाभूत संप्लवम् ॥ कूर्मपुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

भूमीचे दान केल्याने पितरांना आनंद होतो आणि देणाऱ्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात.

विविध प्रकारांनी जलदान केल्यानेही पितरांची तृप्ती होते. त्यामुळे पर्वकाळी, अक्षय्य तृतीया

श्राद्धदिवशी पाण्याचा घडा भरून दान करावा. तसेच पिंपळालाही पाणी घालावे –

सर्वेषु पितृदेवेषु प्रधानं द्वयमेव हि ।

अन्नञ्च सलिलञ्चेति परं तृप्तिकरे ह्युभे ॥

अतोर्थं तर्पणं कार्यं पितृणां सलिलैः शुभैः ।

जलपूर्णानि पात्राणि प्रदेयानि च पर्वसु ॥

ग्रीष्मे धर्मघटा देया ब्राह्मणेभ्यो ऽ नुवासरम् ।

तथाक्षयतृतीयायां पूर्णान् कुम्भान् प्रदापयेत् ॥

अश्वत्थसेचनं कार्यं पितृणां तृप्तयेन्वहम् ।

श्राद्धे कमण्डलुन् दद्यात् पूरितान् हिमवारिणा ॥

एवं नानाप्रकारं यः पितृणां यच्छते जलम् ।

सर्वकामैः समंतुप्तः चिरं स्वर्गेऽभिमोदते ॥ अग्निपुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

सर्व पितर आणि देवांची तृप्ती अन्न आणि पाणी या दोघांनी होते. त्यामुळे पितरांसाठी पाण्याने तर्पण करावे आणि पर्वकाळी पाण्याने भरलेल्या घड्यांचे दान करावे. ग्रीष्म ऋतूमध्ये अक्षयतृतीयेला ब्राह्मणांना पाण्याने भरलेल्या घड्यांचे दान करावे. पितरांच्या तृप्तीसाठी पिंपळ वृक्षाला पाणी घालावे. श्राद्धामध्ये कमंडलुचे दान करावे. अशा विविध प्रकारांनी पितरांना जल द्यावे. त्यामुळे (देणाऱ्याच्या) सर्व इच्छा पूर्ण होतात आणि कायम स्वर्गाचा आनंद मिळतो.

पुराण ग्रंथामधील श्राद्धविधीची दान संकल्पना -

श्राद्धे चैतानि यो दद्यात् कामनाप्नोत्यनुत्तमान् ।

अलक्ष्मीं नाशयंत्येते तमः सूर्योदयो तथा ॥ (ब्रह्मांड पुराण, उपोद्घातपाद, २.३.१६)

ज्या प्रमाणे सूर्याचा उदय झाल्यानंतर अंधाराचा नाश होतो त्याप्रमाणे श्राद्ध प्रसंगी विविध दाने दिल्याने अलक्ष्मीचा नाश होऊन सर्व इच्छा पूर्ण होतात.

अशाप्रकारची विविध दाने व त्याची आनुषांगिक फले यांचा अंतर्भाव पुराणवाङ्मयामध्ये अधिक प्रमाणात झालेला दिसून येतो. श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मणाला कोणते दान दिले असता त्याचे काय फळ मिळते याविषयी पुराणांनी सांगून ठेवले आहे -

पशु दान -

धेनु श्राद्धे तु यो दद्यात् गृष्टिं कुम्भोपदोहनीम् ।

गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥ वायु पुराण अनुषंगपाद. ८०.२२

एकदा दोहन केलेली गाय दुधाच्या पात्रासह जो श्राद्धामध्ये दान करतो त्याला भरपूर गोधन प्राप्त होते.

कनकाश्वतिला नागा दासीरथमहीगृहाः ।

कन्या च कपिलाधेनुः महादानानि वै दश ॥ अग्नी पुराण २०९.२३

सोने, अश्व, तीळ, नाग, दासी, रथ, भूमी, घर, कन्या, गाय ही दहा महादाने आहेत.

गावस्तमुपिच्छन्ति नरं पुष्टिस्तथैव च । ब्रह्मांड पुराण उपोद्घातपाद २.३.२१

श्राद्धे यथेप्सितं दत्त्वा पुंडरीकफलं लभेत् ॥ ब्रह्मांड पुराण उपोद्घातपाद २.३.२८

गाय तसेच बैलाचे दान श्राद्धप्रसंगी केल्याने विष्णुलोकाची प्राप्ती होते.

पितृन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।

उद्धरिष्यत्यसंदेहं नरकाद् भूरिदक्षिणः ॥ मत्स्य पुराण २०५.७

गायीचे दान केल्याने नरकातून पिता, पितामह तसेच प्रपितामह यांचा उद्धार होतो.

वासोदश्चन्द्रसालोक्यम् अश्विसालोक्यमश्वदः ।

अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रघ्नस्य पिष्टपम् ।

तिला गावो महादानं महापातकनाशनम् ।

तद्द्वयं दीयते विप्रे नान्यवर्णे कदाचन ॥ गरुड पुराण, उत्तरार्ध २०.५.६

वस्त्रे देणारा चंद्रलोकाला जातो. घोड्याचे दान करणारा अश्विनीच्या लोकाला जातो. सशक्त बैलांच्या दानाने संपत्ती वाढते. गायीचे दान करणारा सूर्यलोकाला जातो. तीळ आणि गाय ही दोन महादाने मोठ्या पापांचा नाश करणारी आहेत. (परंतु) कधीही ती अन्य वर्णियाला देऊ नयेत केवळ ब्राह्मणाला द्यावीत.

गाय, रथ यांच्या दानांच्या जोडीने श्राद्धप्रसंगी अश्वदानाचे पुण्यही पुराणकार आवर्जून नोंदवितात-

अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च । वायु पुराण, अनुषंगपाद ८०.१५.

हजार अशवांचे तसेच शंभर रथांच्या (दानाचे पुण्य मिळते.)

पितरश्चाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं सुतम् ।

गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति ॥ मत्स्य पुराण २७८.२८

हजार गायींचे दान दिल्याने पितरांना आनंद होतो आणि नरकात जाण्यापासून त्यांचा उद्धार होतो.

श्राद्धप्रसंगी पितरांप्रीत्यर्थ बैल सोडणे वा ब्राह्मणाला बैल देण्याचा विधी निधनानंतर अकराव्या दिवशी केला जात असे याला वृषोत्सर्ग असे नाव आहे -

वृषोत्सर्गाकृते नान्यत् किञ्चिदस्ति महीतले । जीवन्वापि मृतो वापि वृषोत्सर्ग करोति यः ॥

(मत्स्य पुराण १८.१४)

सुदृढ, पुष्ट असा बैल सोडल्याने गावातील अन्य भटक्या गाईंशी त्याचा संकर होत असे. त्यातून पुढे चांगली संतती निर्माण होत असे. सुदृढ बैलाचा उपयोग कृषिप्रधान संस्कृतीत महत्त्वाचा मानला गेला आहे.

वृषोत्सर्ग प्रकुर्वीत देया च कपिला शुभा ॥ मत्स्य पुराण १८.१४

वृषोत्सर्ग करून शुभलक्षणी गाय दान द्यावी.

अङ्कयेच्चक्रशूलाभ्यां मन्त्रेणानेन चोत्सृजेत् ।

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ॥ अग्नी पुराण २११.१२

ज्याच्या अंगावर चक्र आणि शूल आहेत असा बैल दिवंगताच्या (निधनाच्या) अकराव्या दिवशी सोडल्यास (दिवंगत) (सहा महिने अथवा एका वर्षात) प्रेतत्वापासून मुक्त होतो.

तिलांश्च गां क्षितिं हेम यो ददाति द्विजोत्तमे ।

तस्य जन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ गरूड पुराण, उत्तरार्ध २०.५

तीळ, गाय, भूमी, सोने हे जो उत्तम ब्राह्मणाला देतो त्याची जन्मभराची पापे

(दान देता क्षणीच) नष्ट होतात.

दान देण्यास व्यक्ती सत्पात्र असावी असे प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी आवर्जून सांगितले आहे.

खाद्यपदार्थांचे दान -

बहुप्रकाराणि अन्नानि मृष्टानि च मृदूनि च ।

फलानि चैव स्वादूनि यथाकालोद्भवानि च ॥

(मार्कंडेय पुराण) चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प.

विविध प्रकारचे स्वादयुक्त अन्न, उत्तम चवीची त्या त्या काळात उपलब्ध होणारी फळे (दान द्यावीत.)

वृषोत्सर्ग प्रकुर्वीत देया च कपिला शुभा । उदकुम्भश्च दातव्यो भक्ष्यभोज्यसमन्वितः ॥

मत्स्य पुराण - १८.१४

वृषोत्सर्ग करून शुभकारक गाय (ब्राह्मणाला) द्यावी. पाण्याने भरलेला घडा अन्नपदार्थांच्या जोडीने द्यावा.

काश्मीर क्षेत्रातील नीलमत पुराणही काही दाने सुचविते. दक्षिणायनात ब्राह्मणांना काय दान द्यावे? दक्षिणायनात पितरांसाठी काही दान देण्याचे संकेत परंपरेने पाळले जातात. त्यामुळे दुधात कालवलेलीपीठे, बर्फ, साखर, हिरव्या भाज्या, छत्री, पादुका, माळ, थंड पाणी भरलेला घडा देण्यास नीलमत पुराण सुचविते -

सक्तन् गोरस संमिश्रान् ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ।

हिमं च शर्करां चैव शाकं हरितकं तथा ॥

छत्रोपानहमाल्यादि दक्षिणायनवासरे ।

वारिधान्यश्च संपूर्णा शीततोयेन मानद ॥ नीलमत पु. ७३५-३६

दक्षिणायनात ब्राह्मणाला दूधात कालवलेले धान्यांचे पीठ, बर्फ, साखर, हिरव्या भाज्या, छत्री, चपला, फुलांच्या माळा, पाण्याने भरलेला घडा यांचे दान करावे.

बहुमूल्य दाने -

श्राद्धप्रसंगी दिली जाणारी काही महत्त्वपूर्ण दाने गरूड पुराणाने विशिष्टत्वाने नोंदविली आहेत. स्मृतीग्रंथांनीही विविध दानांचे महत्त्व कथन केले आहे. सोने व चांदी यांसारखी बहुमूल्य दाने श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मणाला देण्यास पुराणकार सांगतात -

मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च ।

यः पात्रं तैजसं दद्यात् मनोज्ञं श्राद्धभोजनैः ॥ ब्रह्मांड पुराण, उपोद्घातपाद - २.३.१६.१८

श्राद्धभोजनप्रसंगी सुवर्णाची पात्रे दिल्याने पुरुषाला या लोकी चांगले मित्र लाभतात तसेच स्त्रीला सौभाग्याची प्राप्ती होते.

पात्रं भवति कामानां, रूपस्य च धनस्य च ।

राजतं काञ्चनं वापि यो दद्यात् श्राद्धकर्माणि ॥ ब्रह्मांड पुराण, उपोद्घातपाद २.३.१९

सोने, चांदी यांचे दान श्राद्धकर्मप्रसंगी करणाऱ्याला रूप आणि धनाची प्राप्ती होते.

सोने, गाय इ. चे दान ब्राह्मणाला केल्याने यजमानाच्या (दान देणाऱ्याच्या) पापाचा तत्क्षणी नाश होतो असेही म्हटले आहे -

राजतं काञ्चनं वापि दद्यात् श्राद्धे तु कर्मणि ।

दत्त्वा तु लभते दाता प्रकामं धर्ममेव च ॥ वायु पुराण, अनुषंगपाद ८०.२१

श्राद्ध कर्मात सोने, चांदी यांची भांडी जो दान करतो त्या दात्याला पुष्कळ गोष्टी (फल) प्राप्त होतात.

सूतक संपले असता ब्राह्मणाला दान दिल्याने दिवंगताला चांगली गती प्राप्त होते असे गरूड पुराणाने सांगितले आहे -

विप्राणां दीयते दानं सर्वोपद्रवनाशनम् ।

सूतकान्ते सुतैरेवं स प्रेतो लभते गतिम् ॥ गरूड पुराण उत्तरार्ध २५.२६-२७

सूतक संपल्यावर पुत्राकडून ब्राह्मणांना जे दान दिले जाते त्यामुळे सर्व प्रकारच्या उपद्रवांचा लगेच नाश होतो आणि प्रेताला उत्तम गती प्राप्त होते.

यमदूता महारौद्राः करालाः कृष्णपिङ्गलाः ।

न पीडयन्ति दाक्षिण्याद्वस्त्राभरणदानतः ॥

यमाचे दूत भयंकर अशा रूपाचे असतात. ते काळ्या अथवा तांबड्या रंगाचे असतात. वस्त्र, अलंकार यांचे दान केल्यास ते प्रेताला त्रास देत नाहीत. विविध शस्त्रे जवळ बाळगणारे यमदूत; अंगठीचे दान केल्यास प्रेताच्या मार्गात (दिसून) येत नाहीत.

सायुधा बहुरूपास्तु नामार्गे दृष्टिगोचरे ।

प्रयान्ति यमदूताश्च मुद्रिकायाः प्रदानतः ॥ गरूड पुराण उत्तरार्ध ८.२२-२३

छत्री, पादुका, वस्त्रे, अंगठी, कुंभ, आसन व पात्र यांना सप्त 'पद' म्हणतात.

छत्रोपानहवस्त्राणि मुद्रिका च कमण्डलुः ।

आसनं भोजनञ्चैव पदं सप्तविधं स्मृतम् ॥

आतपस्तत्र यो रौद्रो दह्यन्ते येन मानवाः ।

छत्रदानेन सुच्छाया जायते प्रेततुष्टिदा ॥ गरुड पुराण उत्तरार्ध ८.१६-१७

छत्री, चपला, वस्त्र, अंगठी, कमंडलु आसन, भांडी यांना 'सात पदे' म्हणतात. प्रेताच्या मार्गावर प्रचंड उन्हाळा असतो. छत्री दान केल्याने प्रेताला सावली मिळते आणि त्याचा प्रवास सुखकर होतो.

मुद्रिका वस्त्रयुग्मश्च तथा छत्रमुपानहौ ।

एतावन्तः पदार्था हि प्रेतोद्देशेन दापयेत् ॥

यमवाहस्य जननी महिषी सुगतिप्रदा ।

ताम्बूलपुष्पदानेन याम्यानां प्रीतिवर्धनम् ॥ गरुड पुराण उत्तरार्ध २१.१३,१६

अंगठी, वस्त्र, छत्री, पादत्राणे ह्या वस्तू प्रेताच्या उद्देशाने द्याव्यात. यमाचे वाहन रेडा-त्याची माता जी म्हैस तसेच विडा, फुले यांचे दान केल्याने यमाचे (प्रेतावरील) प्रेम वाढते राहते.

दैनंदिन वापरातील उपयोगी वस्तूंची दाने -

श्राद्धे छत्रं तु यो दद्यात् पुष्पमालान्वितं तथा ।

प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥ ब्रह्मांड पुराण, उपोद्घातपाद - २.३.१६.११

श्राद्धप्रसंगी छत्री, पुष्पमाला यांचे दान केल्यास (करणाऱ्याला) उत्तम अशा मोठ्या घराची प्राप्ती होते.

शरणं रत्नसंपूर्णं सशय्याभोजनं बुधः ।

श्राद्धे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥ ब्रह्मांड पुराण, उपोद्घातपाद - २.३.१६.१२

विविध रत्ने, बिछाना, भोजन यांचे श्राद्धप्रसंगी यतींना दान दिल्याने या पृथ्वीवर राज्यपद प्राप्त होते.

बहुधर्मसमाकीर्णं मार्गं वै तोयवर्जिते ।

कमण्डलुप्रदानेन सुखी भवति निश्चितम् ॥

मृतोद्देशेन यो दद्यात् उदपात्रं तु ताम्रजम् ।

प्रपादानसहस्रस्य यत् फलं सोऽश्नुते फलम् ॥ गरुड पुराण उत्तरार्ध ८.२०-२१

अतिशय घाम येणाऱ्या उषण अशा मार्गातून जात असता (प्रेताला त्रास होऊ नये म्हणून) पाण्याने भरलेल्या कमंडलुचे दान करावे. दिवंगताच्या प्रीत्यर्थ पाण्याने भरलेला तांब्याचा घडा जो दान करतो त्याला हजार विहीरी बांधल्याचे फळ मिळते.

असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारसमन्वितम् ।

तीक्ष्णतपञ्च तरति छत्रोपानत्प्रदानतः ॥ गरुड पुराण उत्तरार्ध ५१-२६

छत्री आणि चपला यांचे दान केल्याने असिपत्र नावाच्या नरकातील जो धारदार मार्ग आहे त्यातून जाण्याचे (प्रेताचे) कष्ट कमी होतात.

असिपत्रवने घोरे शर्कराकण्टकैर्युते ।

अश्वारूढास्तु ते यान्ति ददति ये ह्युपानहौ ।

आसनं भाजनञ्चैव यो ददाति द्विजातये ।

सुखेन भुञ्जमानस्तु पथि गच्छेन्नैरपि ॥ गरुड पुराण उत्तरार्ध ८.१८-१९

असिपत्र नावाच्या नरकातील काट्याकुट्यांच्या मार्गावरून ते घोड्यावरून प्रवास करतात जे पादत्राणांचे दान करतात.

यमदूता महारौद्राः कराला कृष्णपिङ्गलाः ।

न भीषयन्ति तं ताक्षर्य वस्त्रदानं कृते सति ॥ गरुड पुराण उत्तरार्ध २१.१९

काळे, तांबड्या रंगाचे यमाचे भयंकर असे दूत, हे गरुड ! वस्त्राचे दान केल्याने प्रेताला भय दाखवीत नाहीत.

मार्गं वै गम्यमानस्तु तृषार्तः श्रमपीडितः । घटान्नदानयोगेन सुखी भवति निश्चितम् ॥

शय्यास्तूलीपट्टयुक्ता दद्यात् देवद्विजातये । तथा प्रेतत्वमुक्तोऽसौ मोदते सह देवतैः ॥

गरुड पुराण उत्तरार्ध २१.२०-२१

तहानेने व्याकुळ करणाऱ्या, श्रमाने थकविणाऱ्या मार्गावरून (प्रेताला) सुखाने जाता यावे यासाठी घडा, अन्न यांचे दान करावे. उत्तम आच्छादनाने युक्त बिछाना, देव आणि ब्राह्मणांना दान केल्याने प्रेतत्वापासून मुक्ती मिळते आणि दिवंगताला देवांसह आनंद प्राप्त होतो.

श्राद्धाचे महत्त्व, ब्राह्मणाला श्राद्धप्रसंगी दिली जाणारी दाने, तीर्थांचे महत्त्व यांचा मोठ्या प्रमाणावर विचार पुराण वाङ्मयानेही केलेला आहे. गरूड पुराणाचा 'प्रेतखंड/प्रेतकल्प' याचे या संदर्भात महत्त्व आजही समाजात प्रचलित असल्याचे अनुभवाला येते. (संदर्भ - श्री. अजित मोघे यांची मुलाखत)

गरूड पुराणाच्या उत्तरार्धात, प्रेतखंडाच्या प्रारंभीच भगवान श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे की "प्रेतत्वाच्या उद्धारासाठी महादान अवश्य करावे."

श्रीकृष्ण उवाच -

श्रृणु ताक्षर्यं प्रवक्ष्यामि दानानां दाननुत्तमम्। येन दत्तेन प्रीणान्ति भूर्भुवः स्वरिति क्रमात्॥

देयमेतन्महादानं प्रेतोद्धरणहेतवे। रुद्रलोके चिरं वासः ततो राजा भवेदिह॥

गरूड पुराण उत्तरार्ध २०.१.३

श्रीकृष्ण म्हणाले, हे ताक्षर्या! आता मी सर्व दानांमध्ये उत्तम असे दान तुला सांगतो की जे दिल्याने पृथ्वी (भू), अंतरिक्ष (भुवः), स्वर्ग (स्वः) यांची क्रमाने प्रसन्नता होते. प्रेतत्वाच्या उद्धारासाठी हे महादान अवश्य द्यावे त्यामुळे रुद्रलोकात चिरकालपर्यंत निवास प्राप्त होतो तसेच त्यानंतर राजपदही मिळते.

गरूड पुराणाच्या उत्तरार्धात गरूडाने भगवान विष्णूंना विचारले आहे की -

गरूड उवाच -

सर्वेषामनुकम्पार्थं ब्रूहि मे मधुसूदन।

प्रेतत्वान्मुच्यते येन दानेन सुकृतेन वा॥ गरूड पुराण, उत्तरार्ध १८.१

प्रेतत्वाच्या मुक्तीसाठी काय करावे? या प्रश्नावर भगवंतांनी प्रेतत्वमुक्तीसाठी विविध दाने ब्राह्मणांना देण्यास सुचविली आहेत.

प्रत्येकाने श्राद्धप्रसंगी अतिथी म्हणून आलेल्या ब्राह्मणाला दान नक्की द्यावे. त्याचे फळही काय मिळते. ते ही सांगितले गेले आहे -

तस्मात् दद्यात् च वै दानं विप्रायातिथये नरः ।

प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलं चैषां तथैव च ॥ वायु पुराण - ७१.७६

प्रत्येक माणसाने अतिथी म्हणून आलेल्या ब्राह्मणाला अवश्य दाने द्यावीत. मी पुनः एकदा त्या दानांची आणि त्यांच्या फलांची माहिती देतो.

(अन्य महापुराणे व उपपुराणे या सर्वांनीच श्राद्धविधीशी संबंधित दानविचार मांडलेला आहे. हे संदर्भही विपुल असल्याने मर्यादित संदर्भाचाच उल्लेख येथे करित आहे.)

विष्णु पुराणात पितरांनी इच्छा व्यक्त केलेली दिसते की "आमच्या प्रीत्यर्थ आमच्या कुळातील वंशजांनी पिंडदान करावे. रत्न, वस्त्र, यान व भोग्य वस्तूंचे दान आम्हाला उद्देशून ब्राह्मणांना दिले जावे."-

पितृगीतान्तथैवात्र श्लोकांस्तान् शृणु पार्थिव । श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यतत्राहतात्मना ॥

अपिधन्यः कुले जायात् अस्माकं मतिमान्नरः ।

अकुर्वन्ति शाठ्यं यः पिण्डान्नो निर्वपिष्यति ॥

रत्नं वस्त्रं महायानं सर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥

विष्णु पुराण १४.२१-२३

याच पुराणात म्हटले आहे की श्राद्ध, दान यांपैकी काहीच शक्य नसल्यास वनात जाऊन, खांका वर करून सूर्य, लोकपाल इ. ची मोठ्याने प्रार्थना, पितरांना उद्देशून केली तरी चालेल -

सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः । सूर्यादिलोकपालानाम् इदमुच्चैर्वदिष्यति ॥

विष्णु पुराण १४.२९

सर्वांचा अभाव असता वनात जाऊन कांखा दाखवून (हात उंच करावे.) आणि सूर्य, लोकपाल यांना अनुसरून मोठ्याने असे म्हणावे.

गोभूहिरण्यवासांसि भव्यानि शयनानि च । दद्याद्यदिष्टं विप्राणाम् आत्मनः पितुरेव च ॥

मत्स्य पुराण १८.५१

गाय, भूमी, सोने, वस्त्र, बिछाना यांपैकी जे आपल्याला अत्यंत प्रिय असेल, तसेच आपल्या पितरांना जे इष्ट असेल ते (दान) ब्राह्मणांना दक्षिणेमध्ये द्यावे.

श्राद्धे वासांसि देयानि शयनान्यासनानि च ।

दातव्यानीह विदुषा यानानि तु विशेषतः ॥ चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

श्राद्धमध्ये वस्त्र, शय्या, आसन यांचे दान द्यावे. विशेषकरून विद्वानाला यानाचे दान करावे.

वायु पुराणात योगी जनांसाठी विशेष दान दिल्याने, पितर सोमपानाने अधिक ऊर्जा प्राप्त करतात

असेही म्हटले आहे -

श्राद्धे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमास्थिताः ।

आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥ वायु पुराण अनुषंगपाद ७१.६५

कायाग्निदीप्तिं प्राकाश्यं सौभाग्यं लभते नरः ।

इन्धनानि तु यो दद्यात् द्विजेभ्यः शिशिरागमे ॥ ब्रह्मांड पुराण उपोद्घातपाद २३.१६

हिवाळ्यात ब्राह्मणांना इंधनाचे दान करावे. त्यामुळे देणाऱ्या मानवाला तेजस्वी कांती आणि सौभाग्याचा

लाभ होतो.

सौर, ब्रह्म, भविष्य इ. पुराणांनीही पादुका, भूमी, रत्ने, सोने, चांदी, जानवे इ. चे दान श्राद्धप्रसंगी

द्यावे असे सांगितले आहे -

उपानहौ ब्राह्मणेभ्यः पितृणां सुखहेतवे । प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीता यच्छन्ति वाञ्छितम् ॥

(सौर पुराण) चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प.

दद्यात् यज्ञोपवीतानि पितृणां प्रीयते सदा । श्रद्धावान् धार्मिकस्तेन जायते ब्रह्मवर्चसि ॥

(भविष्य पुराण) चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प.

पितरांना नेहमी प्रिय असणारे यज्ञोपवीतांचे दान (जो देतो) तो श्रद्धायुक्त धार्मिक अंतःकरणाचा

आणि विद्वान् होतो.

श्राद्धप्रसंगी दान-संकल्प

चित्राव (डॉ.) सिद्धेश्वरशास्त्री; १९७७, अन्त्येष्टी संस्कार, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे.
प्रास्ताविक पृ. ५ यानुसार दशदाने ब्राह्मणांना देताना एक कणकेचा पिंड करून आणि त्याची पूजा करून पुढील संकल्प मंत्र म्हणावा. (प्रेताचा उच्चार करून) ... अंधत्व, बधिरत्व, पिशाचत्व, नग्नत्वदोषपरिहारार्थं नग्नप्रच्छादनश्राद्धं करिष्ये । दक्षिणे यममार्गे, सुखे-गमनार्थं, उष्णतानिवारणार्थं छत्रदानं, कंटक निवारणार्थं उपानहदानं, यमयष्टिनिवारणार्थं लोह्यष्टिदानं, त्रिशोकशमनार्थं उदकुंभदानं, नग्नत्वदोषपरिहारार्थं वस्त्र-उपवस्त्रदानं, शीतनिवारणार्थं ऊर्णवस्त्रदानं, क्षुधानिवारणार्थं आमाम्नदानं, यमसंतुष्टिद्वारा सुवर्णदानं करिष्ये ।

दिवंगताच्या नावाचा उच्चार करून त्याच्या अंधत्व, बधिरत्व, पिशाचत्व या दोषांचा नाश व्हावा म्हणून तसेच दिवंगताला आच्छादन देण्यासाठी नग्नप्रच्छादन श्राद्ध करीत आहे. यम मार्गातील दिवंगताचा प्रवास सुखाचा व्हावा म्हणून, उन्हाच्या त्रासापासून संरक्षण व्हावे म्हणून छत्रीचे दान, काट्याकुट्यांचा मार्गाचा त्रास होऊ नये म्हणून पादत्राणांचे दान, यमाच्या दंडापासून रक्षण व्हावे म्हणून लोखंडाच्या काठीचे दान, तहान भागावी म्हणून पाण्याने भरलेल्या घड्याचे दान, नग्नत्वनिवारण व्हावे म्हणून वस्त्राचे दान, थंडीपासून संरक्षण व्हावे म्हणून लोकरीचे दान, क्षुधा शांती व्हावी म्हणून कोरड्या शिध्याचे दान आणि यमाने संतुष्ट व्हावे म्हणून सोन्याचे दान करीत आहे.

नग्नप्रच्छादन हेही एक श्राद्धच आहे. निधनाच्या दहाव्या दिवशी काकस्पर्श आणि अश्मा विसर्जन झाल्यानंतर हे श्राद्ध करतात. त्यावेळी नग्रावस्थेत भ्रमण करणाऱ्या मृताम्याला प्रच्छादनासाठीच्या वस्तू ब्राह्मणांना दिल्या जातात.

पाण्डेय जोषणरामजी, मिश्र लालबिहारीजी, शास्त्री श्रीरामकृष्णजी, (संवत् २०६२), सन २०००, अन्त्यकर्म-श्राद्धप्रकाश, द्वितीय पुनर्मुद्रण, गीताप्रेस, गोरखपूर या ग्रंथात श्राद्धाच्या बाराव्या दिवशी करण्याच्या दानांचा संकल्प सांगितला आहे - द्वादशाहे महिमण्डलसहित समृद्धिविशिष्टराजकुलजन्म- - बहुगन्धर्वोपंगीय मानकीर्तिकत्वविशिष्ट-दिव्यदेहत्व-हस्त्यश्वरथयानाधिपत्य महामहेन्द्रत्व महेश्वपुरगमनपूर्वक-विविधहर्षभोगत्व-वरशय्यासमस्तावच्छिन्न....विष्णुलोकवासकाम : - सकलनरकयातना घर्मशीतादिबाधायाम्य....घृतकुम्भजलकलश ताम्बूलकुङ्कुमागरु-कर्पूरदीपिकां....पादुकोपानच्छत्र

चामरासन....विविधभक्ष्यभोज्यादर्शभूषण....लक्ष्मीनारायणप्रतिमासहितां....शास्त्रोक्तफल....प्राप्तिपूर्वक
भगवत्प्रीत्यर्थ....गोत्राय....शर्मणे....ब्राह्मणाय भवते सम्प्रददे ।

बाराव्या दिवशी दिवंगताला दिव्य देहाची प्राप्ती व्हावी, नरकातील यातनांचा त्रास होऊ नये, तसेच
विष्णुलोकाची प्राप्ती व्हावी, उन्हाळा-थंडी यांची बाधा होऊ नये यासाठी तूप, पाण्याचा घडा, विडा, अगरू,
कापूर, पादत्राणे, छत्री, पंखा, विविध खाद्य पदार्थ यांचे दान, लक्ष्मी नारायणाच्या प्रतिमेसहीत, ----
गोत्राच्या----ब्राह्मणाला देत आहे.

अलीकडे असे अनुभवास येते की दशदाने वा अन्यही दाने जशीच्या तशी स्वीकारली जातातच
असे नाही. काही वेळेला या दानवस्तूंच्या रकमेइतके पैसेही ब्राह्मणांना दान म्हणून दिले जातात. त्यासाठी
एक स्वतंत्र संकल्पही म्हटला जातो -

द्वादशाहे शास्त्रोक्तानां कपिलागवीवाहनमहिषीशिविकाभूमिवृक्षादि

दानजन्यफलप्राप्त्यर्थं यथाशक्तितन्निष्क्रयभूतद्रव्यं...शर्मणे ब्राह्मणाय सम्प्रददे ।

बाराव्या दिवशी शास्त्रात सांगितल्यानुसार गाय, वाहन, म्हैस, पालखी, भूमी इत्यादी दानांचे फल
मिळावे म्हणून यथाशक्ती या दान वस्तूंची रक्कम---- ब्राह्मणाला दान देत आहे.

चित्राव सिद्धेश्वरशास्त्री, १९७७ अन्त्येष्टी संस्कार, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे, प्रास्ताविक
पृ. ४-५ या नुसार दशदानांच्याखेरीज अन्न, पाण्याची घागर, पादत्राणे, तांब्या, भांडे, छत्री, वस्त्र, काठी,
लोखंडी गज, चकमक (इंधन), दिवा, तीळ, तांबूल, चंदन, पुष्पमाला यांचे दान होते. ही दाने प्रत्यक्ष दिली
जातात अथवा द्रव्यरूपाने दिली जातात. प्रत्येक वस्तुप्रीत्यर्थ आपापल्या शक्तीनुसार द्रव्य निश्चित करतात
आणि ते द्रव्य ब्राह्मणांना दक्षिणा म्हणून वाटतात.

ब्राह्मणांना दिले जाणारे दान व दक्षिणा या दोन वेगळ्या संकल्पना आहेत. Diana L. Eck आपल्या
The Religious Gift : Hindu, Buddhist, and Jain perspectives on Dana (Summer 2013) Social
Research, Vol 80, No. 2, P. 359-379 या निबंधात म्हणतात - " The gratitude of the donor
toward the recipient also underlies the practice of dakshina, the honorary payment given to the
recipient of a religious gift." (P.371)

(तसेच पुरोहिताने / ब्राह्मणाने एखाद्या धार्मिक विधीसाठी जे मार्गदर्शन केलेले असते त्याचे दिले जाणारे मानधनही दक्षिणा या नावाने प्रचलित असल्याचे आढळते.)

आपल्या Gift and Return gift, Greeting and Return Greeting in India, Sep. 1997, Numen, Vol 44, No. 3, P. 242-269 या निबंधात Axel Micheals and Philip Pierce म्हणतात – "Dakshina- in ancient India and to a certain extent Still in the Dharmashastra synonymous with dana, but later used primarily in the sense of payment for a ritual offering." (P.248)

आसन, पादुका, छत्री, मुद्रिका, कमंडलु, यज्ञोपवीत, तूप, वस्त्र, भोजन आणि स्वयंपाकाची भांडी अशी सर्व दाने दिवंगताप्रीत्यर्थ ब्राह्मणांना दिली जातात. या दान वस्तूंच्या निवडीमागे प्रेताच्या परलोकीच्या प्रवासोपयोगी साधनसामग्री देण्याची आणि अशा तऱ्हेने त्याचा परलोकीचा प्रवास सुखकर करण्याची कल्पना असावी. पूर्वी अश्व, रथ, गज, धेनू, महिषी, शिबिका या दानवस्तू दिल्या जात. आता त्या कालबाह्य झाल्या आहेत.

याखेरीज वैतरणी धेनू, उत्क्रांती धेनू आणि मोक्ष धेनू अशी गोप्रदाने केली जातात. तसेच दिवंगताला यमलोक मार्गात सुख लाभावे म्हणून ब्राह्मणांना विविध दाने दिली जातात त्याचा संकल्प – द्वादशाहे दिवंगतजीवस्य यममार्गे अक्षय सुखप्राप्त्यर्थं याम्यपुरुषप्रीत्यर्थं शास्त्रोक्तफलप्राप्त्यर्थं च इमान् पक्वान्नजलपूरितान् द्वादशघटाम् । सवस्त्रान् सदक्षिणान् विविधगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दातुमृत्सृज्ये ॥

बाराव्या दिवशी दिवंगताला यममार्गामध्ये कायम स्वरूपी सुख लाभावे म्हणून, यमाप्रीत्यर्थं विविध पक्वाने, पाणी भरलेले बारा घडे, भोजन, दक्षिणा यांसह विविध गोत्रांच्या विविध ब्राह्मणांना विभागून दान देत आहे.

श्राद्धप्रसंगी गाय दान देण्याचे महत्त्व विशेष आहे. एकूणच हिंदू- धर्म संस्कृतीत गाय दान केल्याचे पुण्य विशेषत्वाने मानले जाते. ज्या काळात गो-पालन केले जाई त्याकाळात प्रत्यक्ष गायच ब्राह्मणाला दान दिली जात असे. तथापि आधुनिक काळात गाईच्या धातूच्या मूर्तीवर यजमानांकडून उदक सोडून घेतले जाते व त्याचे दान पैशाच्या रूपात स्वीकारले जाते –

षोडशत्रयसहित सपिण्डनान्तश्राद्धाख्ये कर्मणि संजातन्यूनातिरिक्त दोषपरिहारार्थं ... गोत्राय ...
शर्मणे ब्राह्मणाय, आचार्याय गोनिष्क्रयभूतद्रव्यं भवते सम्प्रददे ।

सपिंडं श्राद्धानंतरं या कर्माध्ये जर काही दोष राहिले असतील, कमतरता राहिली असेल तर
त्याचे प्रतीक म्हणून----गोत्राच्या----ब्राह्मणाला गाईच्या मूल्याइतके द्रव्य दान देत आहे.

पितरांप्रीत्यर्थ ही विविध दाने दिली जातात हे वरील संकल्पांवरून स्पष्ट होते.

दानवस्तूचा केला जाणारा उपयोग

पुरोहितांचे अनुभव – श्री. अजित मोघे यांची मुलाखत

सदर अभ्यासामध्ये प्रथमतः श्राद्धविधीच्या विकासाचा आढावा घेऊन झाला आहे. ऋग्वेदापासून निर्णयसिंधुपर्यंतच्या ग्रंथांचा आधार त्यासाठी घेतला आहे. प्रामुख्याने पुराणग्रंथांमध्ये श्राद्धप्रसंगी दिल्या जाणाऱ्या दानांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते, असे आधीच्या प्रकरणांमधून मांडले आहे.

श्राद्धप्रसंगी पुरोहिताला अथवा ब्राह्मणाला दान देणे हा विशेष हिंदू धर्माचा म्हणून सांगता येईल. याचे कारण प्राचीन काळापासून वर्णाश्रम व्यवस्थेनुसार विभागणी हिंदू धर्मात प्रचलित होती. एकत्र कुटुंब पद्धतीही प्रचलित होती. प्रामुख्याने अध्ययन-अध्यापन आणि पौरोहित्य यावर ब्राह्मण वर्णियांची उपजीविका अवलंबून होती. त्यामुळे श्राद्धप्रसंगी यजमानाकडून मिळालेली दाने ही एकत्र कुटुंबाच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी उपयुक्त अशी होती. त्यामुळे देणाऱ्याला व घेणाऱ्याला दोहोंना पूर्ण समाधान त्यामध्ये मिळत असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

आधुनिक काळात गतिमान जीवनशैलीत पौरोहित्य करणे हे एक उपजीविकेचे स्वतंत्र माध्यम झाले आहे असे अनुभवास येते. नामकरणापासून श्राद्धविधीपर्यंत विविध संस्कार संपन्न करणारे पुरोहित आज समाजात उपलब्ध आहेत. श्राद्धाचे पौरोहित्य करणारे अथवा श्राद्धप्रसंगी भोजनासाठी आमंत्रित केलेले पुरोहित अशा प्रकारची दाने श्राद्धाच्या निमित्ताने स्वीकारित असतात. यासंदर्भात वंशपरंपरागत पद्धतीने पुण्यामध्ये; व्यक्तीच्या निधनानंतर केल्या जाणाऱ्या नवव्या ते बाराव्या दिवसापर्यंतच्या विधींचे पौरोहित्य करणाऱ्या श्री. अजित मोघे यांच्याशी संपर्क साधून माहिती घेतली असता त्यांनी सांगितले –

निधनापासूनच्या दहा ते तेरा या दिवसांमध्ये ऐच्छिक स्वरूपात दाने दिली जातात. ब्राह्मणांपैकी ३० % लोक श्राद्ध करतात असे सध्या अनुभवास येते. सुवर्ण, रौप्य, भूमी, गोदान ही दाने पैशाच्या रूपात देतात. वस्त्र, चपला, काठी, टोपी, हजामतीचे साहित्य, छत्री, गादी, उशी या सर्व वस्तू आहेत त्याच रूपात दिल्या जातात.

श्री. मोघे विधीचा भाग म्हणून दान देण्यास स्वतःहून लोकांना सांगत नाहीत. येणाऱ्या लोकांनी विचारल्यासच ते दानांची माहिती सांगतात. ही दाने बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात येतात. त्यांची व्यवस्था लावणे हे सुद्धा अडचणीचे असते. कारण ही सर्वच दाने वापरणे व्यवहारतः कठीण होते. त्यामुळे श्री. अजित मोघे या सर्व दानवस्तू एकत्र करतात आणि एका अनाथ मुलांच्या संस्थेमध्ये त्या वस्तू नेऊन देतात. असे असले तरी सर्वच पुरोहित असे दान संस्थांमध्ये देत असतीलच असे नाही असेही त्यांनी नमूद केले.

दान व त्याचे फल

श्राद्धप्रसंगी पितरांच्या संतोषासाठी ब्राह्मणांना विविध दाने दिली जातात. अशी दाने दिली जावीत अशी इच्छा विष्णु पुराणात पितरांनीच व्यक्त केलेली दिसते.

पितर म्हणतात - "आमच्या वंशात असा कोणी बुद्धिमान आणि धन्य पुरुष आहे का? जो निःस्वार्थ बुद्धीने आमच्यासाठी पिंडदान करेल? तसेच धन, रत्न, वस्त्र, महायान इ. दाने ब्राह्मणांना देईल?" -

अपि धन्यः कुले जायात् अस्माकं मतिमान्नरः ।

अकुर्वन्ति शाठ्यं यः पिण्डान्नो निर्वपिष्यति ॥

रत्नं वस्त्रं महायानं सर्वभोगादिकं वसु ।

विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्याति ॥ विष्णु पुराण १४.२२-२३

दानविवेक या ग्रंथात विष्णुधर्मोत्तर पुराणातील संदर्भ नोंदविला आहे. त्यामध्ये म्हटले आहे की दान घेणाऱ्या व्यक्तीला तिच्या आवश्यकतेनुसार दान मिळाल्यास देणाऱ्याला त्याचे पुण्य फलदायी आहे. ब्राह्मणांना यज्ञीय साहित्य, क्षत्रियाला युद्धाची साधने, व्यापार-उदीमाच्या गोष्टी वैश्याला तर शिल्पकामासाठी उपयुक्त गोष्टी शूद्रांसाठी होत -

यज्ञोपकरणं सर्वं ब्राह्मणेषु महाफलम् ।

युद्धोपकरणं सर्वं क्षत्रिये द्विजपुङ्गवाः ॥

पण्योपयोगि तद् वैश्ये शूद्रे शिल्पोपयोगि च ।

यस्योपयोगि यद् द्रव्यं देयं तस्यैव तद् भवेत् ॥

येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहृता ।

तत्तस्यैव प्रदातव्यं पुण्यकामेन धीमता ॥ विष्णु धर्मोत्तर ३.३१६.१२-१४.

एकूणच हिंदू धर्म - संस्कृतीत दान संकल्पनेला विशेष महत्त्व आहे असे यावरून स्पष्ट होते. कारण धर्मशास्त्राचे महत्त्वपूर्ण ग्रंथ मानल्या जाणाऱ्या स्मृती व पुराणे यांमध्ये दानाचे महत्त्व विशेषत्वाने नोंदविले गेले असले तरी त्यापूर्वीच्या ग्रंथांनीही दानमहात्म्य विशद केले आहे.

प्रकरण - ४

सर्वेक्षण मूल्यमापन

४.१) सदर संशोधनामध्ये सर्वेक्षणाचे महत्त्व -

सदर अभ्यासविषय मांडत असताना तो केवळ ग्रांथिक संदर्भापुरता मर्यादित असू नये असा विचार केलेला आहे. श्राद्धविधीबद्दल व त्याच्या दान संकल्पनेबद्दल समाजामध्ये सध्या काय स्वरूपाचे विचार आहेत हे जाणून घेणे अभ्यासविषयाला उपयुक्त ठरेल असे वाटल्याने या अभ्यासाला सर्वेक्षणाची जोड देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

- १) ज्या समाजामध्ये श्राद्ध-दानाचे उपयोजन कसे करावे या संदर्भात विचार प्रसृत करण्याच्या हेतूने हा अभ्यास केला आहे; त्या समाजाची सद्यःस्थितीतील श्राद्ध व दानविषयक मानसिकता समजून घेणेही आवश्यक होते; म्हणून प्रामुख्याने हे सर्वेक्षण केले आहे.
- २) या सर्वेक्षणातील निष्कर्ष अभ्यासविषयाशी जोडण्याचाही उपयोग भावी काळात श्राद्धाच्या दान संकल्पनेचे महत्त्व समाजापुढे मांडण्यासाठी होऊ शकेल असेही या सर्वेक्षणाचे महत्त्व सांगता येईल.
- ३) सामान्यपणे सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यासशाखांमध्ये संशोधन करीत असताना त्याला सर्वेक्षणाची जोड दिली जाते. त्या सर्वेक्षणाचे विश्लेषण केले जाते. त्या विश्लेषणाच्या आधारे निष्कर्ष मांडला जातो. संस्कृत भाषेच्या अभ्यासशाखेत प्रामुख्याने ग्रांथिक अभ्यासावर भर दिला जातो, त्याला सर्वेक्षणाची जोड दिली जातेच असे नाही तथापि या अभ्यासविषयाला 'उपयोजन मूल्य' असल्याने त्यासाठी सर्वेक्षणाची दिलेली जोड उपयुक्त ठरेल असे वाटते.

४.२ सर्वेक्षणाची प्रक्रिया -

- प्रश्नावली तयार करणे -

(यापूर्वी झालेल्या संशोधनात अशा प्रकारचे सर्वेक्षण आढळले नसल्याने प्रश्नावली उपलब्ध होऊ शकली नाही. त्यामुळे सदर प्रश्नावली तयार केली आहे. या प्रश्नावलीचे प्रमाणीकरण केलेले नाही. ही प्रश्नावली केवळ सदर प्रबंधाच्या अभ्यासासाठीच वापरली आहे.)

- मानसज्ञ व धर्मशास्त्र तसेच संस्कृतच्या तज्ज्ञांशी चर्चा
- त्यांच्या मार्गदर्शनाने प्रश्नांची निश्चिती
- या सदस्यांकडून प्रश्नावलीला संमती प्राप्त

४.३) सर्वेक्षण पद्धती

४.३.१) संख्यात्मक (Quantitative)

४.३.२) गुणात्मक (Qualitative)

४.४) सर्वेक्षणाची कार्यप्रणाली

- प्रातिनिधीक गटाची निश्चिती केली.
- पूर्वग्रहदूषित मते टाळण्यासाठी अपरिचित व्यक्तींचा शोध घेतला.
- श्राद्धाचे पुरोहित, अभ्यासकांचे परिचित यांकडून संपर्क मिळविले
- या आधारे संबंधित व्यक्तीला संपर्क करून सर्वेक्षणाचा हेतू सांगितला व भेटण्याची अनुमती मिळविली.
- प्रायोगिक तत्त्वावर ४ सदस्यांकडून प्रश्नावली भरून घेतली. ती सोडविण्यात अडचणी येत नाहीत याची नोंद केली.
- प्रश्नावली भरून घेण्यापूर्वी विद्यापीठाचे पत्र दाखविणे, सदस्यांची संमती घेणे, इ. व्यावहारिक औपचारिकता पूर्ण केली.
- प्रत्यक्ष भेटून प्रश्नावली भरून घेतली व अभ्यासविषयासंदर्भात चर्चा केली.
- सर्व प्रश्नावलींचे संख्यात्मक व गुणात्मक विश्लेषण केले.
- अंतिम निष्कर्षासाठी या विश्लेषणाचा आधार घेतला.

४.४.१) सर्वेक्षणाचा गट

वयोगट, शैक्षणिक अर्हता, आर्थिक स्तर, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, व्यावसायिक, सांस्कृतिक, धार्मिक भिन्नता इत्यादी बाबत विविधता असणाऱ्या एकूण ३० व्यक्तींचा समावेश या गटात केला आहे.

४.५) सर्वेक्षण प्रश्नावली

प्रश्नांचे स्वरूप व उद्देश -

४.५.१ - प्रश्नावली भरणाऱ्या व्यक्तीची वैयक्तिक माहिती

४.५.२ - सदस्याचे श्राद्धविषयक मत

४.५.३ - सदस्याचे दानविषयक मत

४.५.४ - सदस्याचे श्राद्ध व दान विषयक मनोगत

वरील चार मुद्दे ज्यातून स्पष्ट होतील अशा प्रश्नांचा समावेश सदर प्रश्नावलीत केला आहे.

(सदर प्रश्नावली परिशिष्ट ३ मध्ये समाविष्ट आहे.)

या प्रश्नावलीच्या आधारे श्राद्ध दानांचे प्रत्यक्ष उपयोजन करण्यासाठी समाजमनाचा कल जाणून घेणे हा प्रमुख उद्देश आहे.

४.६) सर्वेक्षण संख्यात्मक विश्लेषण -

सर्वेक्षण केलेल्या गटाची थोडक्यात माहिती -

अ) व्यावहारिक माहिती -

एकूण ३० सदस्यांपैकी (पुढील मांडणी टक्केवारीनुसार)

१) लिंग -

लिंग	टक्के
स्त्री	५७ %
पुरुष	४३ %

सदर सर्वेक्षणात स्त्रिया व पुरुष या दोघांचा सहभाग आहे. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचा सहभाग जास्त प्रमाणात आहे. हिंदू धर्म-संस्कृतीत पुरुषांकडे कुटुंबप्रमुख म्हणून परंपरागत जबाबदारी असते. तथापि कुटुंबामध्ये संपन्न होणारे विविध कुलाचार, व्रत, संस्कार यांची जपणूक व आचरण करण्यात स्त्रियांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर असतो. एखादी धार्मिक संकल्पना कुटुंबात जोपासत असताना पुरुष त्याकडे

‘परंपरेचे आचरण अशा मर्यादित अर्थाने पाहतात तर स्त्रियांचे त्या संकल्पनांशी भावनिक बंधही जुळलेले असतात. श्राद्धविधीशी, संबंधित अशाच प्रकारचा अनुभव सर्वेक्षणात दिसून आला आहे.

२) वयोगट

वय	टक्के
३० ते ४०	१३ %
४० ते ५०	१३ %
५० ते ६०	२४ %
६० ते ७०	४० %
७० ते ८०	१० %

सदर सर्वेक्षणात वय वर्षे ३० पासून वय वर्षे ८० पर्यंतचे सदस्य सहभागी आहेत. ५० ते ६० या वयोगटातील सदस्यांचे प्रमाण मध्यम स्वरूपाचे व ६० ते ७० या वयोगटातील सदस्यांचे प्रमाण अधिक आहे.

३) शैक्षणिक अर्हता

शिक्षण	टक्के
पदवीपूर्व	२३ %
पदवी	४३ %
पदव्युत्तर	२७ %
अन्य	०७ %

सर्वेक्षणात पदवीपर्यंत शिक्षण झालेले सदस्य आधिक्य दर्शवितात.

सर्वेक्षणात पदवीपूर्व ते पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले, विद्यावाचस्पती पदवी प्राप्त असे सर्वसमावेशक सदस्य आहेत. एखाद्या संस्थेतील वाहनचालक ते संस्थेची संचालक व्यक्ती, निवृत्त शिक्षक-शिक्षिका, व्यावसायिक, कलोपासक, सन्यासी अशा विविध प्रकारच्या व्यक्ती या सर्वेक्षणात सहभागी आहेत. व्यक्तीच्या

विचारांवर कौटुंबिक पार्श्वभूमी इतकाच तिच्या शैक्षणिक पार्श्वभूमीचाही परिणाम होत असतो. व्यावसायिक नातेसंबंधातूनही व्यक्तीच्या आयुष्यात विचारांची देवाण-घेवाण होत असते. त्यामुळे श्राद्ध व दानविषयक विचार नोंदविणाऱ्या व्यक्तीची शैक्षणिक पार्श्वभूमी सर्वेक्षणात महत्त्वाची ठरते.

४) वैवाहिक पार्श्वभूमी

स्थिती	टक्के
विवाहित	८३ %
अविवाहित	१७ %

सदर सर्वेक्षणात सहभागी सदस्यांपैकी विवाहित सदस्यांची संख्या अधिक्य दर्शविणारी आहे. अविवाहित सदस्य तुलनेत कमी आहेत.

व्यक्तीच्या जीवनात कुटुंबसंस्थेला महत्त्वाचे स्थान आहे. कुटुंबातील अन्य सदस्य, वातावरण, परंपरा-रुढींचा व्यक्तीवर प्रभाव पडत असतो; त्यातून व्यक्तीची मते तयार होत असतात. त्यामुळे विवाहित व अविवाहित अशा दोन्ही सदस्यांचा सहभाग सर्वेक्षणात आहे. विवाहित सदस्यांचा दिवंगताचे स्मरण विधीपूर्वक किंवा संस्थेला देणगी देऊन करण्याकडे आहे. अविवाहित सदस्य श्राद्ध करण्याबाबत आग्रही आहेतच असे नाही असे सर्वेक्षणाधारे येथे म्हणता येते. श्राद्धनिमित्ताने समाजोपयोगी दान करण्याबाबत अविवाहित व्यक्तीने पसंती दर्शविली आहे.

ब) श्राद्धविषयक प्रश्नांचे विश्लेषण -

एकूण ३० सदस्यांपैकी (पुढील मांडणी टक्केवारी नुसार)

१) सर्वेक्षणात सहभागी सदस्यांपैकी बहुतेक सर्व सदस्यांकडे (प्रश्नावली भरण्यापूर्वी) श्राद्धविधी झालेले आहेत. ज्यांच्याकडे श्राद्ध झालेले नाही त्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

कुटुंबात यापूर्वी श्राद्धविधी झाला आहे	९० %
कुटुंबात यापूर्वी श्राद्धविधी झालेला नाही	१० %

प्रातिनिधीक गटातील बहुतेक सर्व सदस्यांना श्राद्धविधीची माहिती आहे. ९० % व्यक्तींनी त्यांच्या कुटुंबात यापूर्वी निरनिराळे श्राद्धविधी संपन्न झालेले असल्याचे मांडले आहे. तर १० % व्यक्तींच्या कुटुंबात

श्राद्धविधी झालेले नाहीत. विवाहित व्यक्तींच्या कुटुंबात हे प्रमाण अधिक्याने लक्षात येते. समाजगटामध्ये परंपरेनुसार श्राद्धविधी संपन्न होत असतात असे यावरून म्हणता येऊ शकेल. मुख्यतः अविवाहित सदस्यांना श्राद्धविधीची माहिती नाही असे दिसून येत आहे; किंवा त्यांना याविषयी माहिती असली तरी हे श्राद्धविधी करण्याकडे त्यांचा कल दिसत नाही.

२) कुटुंबात नियमितपणे केले जाणारे श्राद्धविधी याविषयी घेतलेल्या माहितीचे विश्लेषण (१००% पैकी बहुपर्यायी उत्तरे)-

श्राद्धप्रकार	टक्के
निधनानंतर १३ दिवसांपर्यंतचे श्राद्ध	९३ %
वर्षश्राद्ध	५७ %
महालय	३७ %
हिरण्य श्राद्ध, भरणी श्राद्ध, नारायण नागबळी, इ.	२० %

कुटुंबातील व्यक्तींच्या निधनानंतर १३ दिवसांपर्यंतचे श्राद्धविधी ज्यांच्याकडे झाले आहेत किंवा होत आहेत अशांचे प्रमाण ९३% आहे. वर्षश्राद्ध व महालय इ. करणाऱ्यांचे प्रमाण मध्यम स्वरूपाचे (५७ %) तर नारायण नागबळी इ. करणाऱ्यांचे गटातील प्रमाण २०% आहे. एखाद्या व्यक्तींच्या निधनानंतर तिचे विधीपूर्वक श्राद्ध करण्याकडे समाजमनाचा कल असतो हे सर्वेक्षणातून दिसून येत आहेत. यामध्ये दिवंगताला मोक्ष, दिवंगताचा संतोष, दिवंगताच्या कुटुंबियांच्या भावनांचा विचार आणि परंपरेचा मोठ्या प्रमाणावरील प्रभाव या मुद्यांचा परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. दिवंगताने पुढील पिढ्यांना त्रास देऊ नये अशा भितीपोटी काही सदस्यांकडे असे श्राद्ध केले जाते.

निधनानंतर वर्षश्राद्ध करण्याकडे गटाचा कल सर्वेक्षणातून दिसून येतो. निधनानंतर किंवा पहिल्यावर्षी तिसऱ्या वर्षापर्यंत विधीपूर्वक वर्षश्राद्ध संपन्न होते. काही सदस्य अनेक वर्षे हे श्राद्ध करतात पण ते विधीपूर्वक करण्याऐवजी गरजूला मदत, संस्थेला देणगी या स्वरूपात स्मरण करण्यावरही भर दिसतो.

वर्षभरातून एकदा आपल्या सर्व दिवंगत पूर्वजांचे स्मरण होणे आवश्यक आहे अशा भूमिकेतून महालय श्राद्ध केले जाते. त्यामध्येही १) विधीपूर्वक किंवा २) गरजूला मदत असे दोन्ही प्रकार आढळून येतात.

ज्योतिषांच्या मार्गदर्शनाने नारायण-नागबळी करणाऱ्यांचे प्रमाण या गटात अल्प आहे. पुरोहितांच्या सांगण्यावरून भरणी श्राद्ध करणाऱ्यांचे प्रमाणही कमी आहे. पितरांचा त्रास असल्याने नारायण-नागबळी केल्यास इष्ट कामे; विघ्न न येता पूर्ण होतील या भावनेने ही श्राद्ध करण्याची भूमिका दिसून येते

३) श्राद्धविधी करण्याविषयी मताविषयीचे विश्लेषण (१०० % पैकी बहुपर्यायी उत्तरे) –

माझ्या मते श्राद्ध	टक्के
किमान एकदा तरी करावे	४० %
धर्मात सांगितल्याप्रमाणे झाले पाहिजे	२७ %
जमेल तसे करावे	२३ %
करण्याची गरज नसते	१३ %
परंपरा, रुढी म्हणून करावे	०७ %
समाज काय म्हणेल? म्हणून करावे	०० %

सर्वेक्षणातील सदस्यांपैकी अधिक सदस्यांचा कल, व्यक्तीच्या निधनानंतर केले जाणारे श्राद्ध केले जावे असा आहे. श्राद्ध करण्याची गरज नसते असे म्हणणाऱ्या सदस्यांचे प्रमाण १३% आहे. फक्त ७ % लोकांना परंपरेनुसार श्राद्ध होणे आवश्यक आहे असे वाटते. श्राद्ध एकदा तरी करावे असे ४०% लोकांना वाटते पण ते परंपरा व रुढी म्हणून करावे असे वाटत नाही.

समाजामध्ये विविध दृष्टीकोनातून श्राद्धाकडे पाहिले जाते. सर्वेक्षणात सहभागी सदस्यांपैकी बहुतेक सर्व सदस्यांना वाटते की श्राद्ध केले जावे. यामध्येही १) विधिपूर्वक व २) अन्य स्वरूपात (देणगी इ.) अशा दोन्ही भूमिका दिसून येतात.

श्राद्ध; परंपरेचे सर्व नियम पाळून यथासांग करावे इथपासून ते श्राद्ध करण्याची गरज नसते इथपर्यंतची वैविध्यपूर्ण मते समाजात अनुभवाला येतात. तथापि दिवंगत पूर्वजांचे श्रद्धेने स्मरण होणे आवश्यक आहे, मग पद्धत/ प्रक्रिया कोणतीही असो असे बहुतांश सर्वांना वाटते असे यातून दिसून येते.

क) दानविषयक माहितीचे विश्लेषण –

प्रश्नावलीत श्राद्धाच्या निमित्ताने कोणकोणती दाने दिली जातात याची यादी दिली आहे. व त्यापुढे दोन स्तंभ आहेत. पहिल्या स्तंभात कोणती दाने दिली जातात हे माहिती असल्याची खूण असेल तर दुसऱ्या

स्तंभात सर्वेक्षणात सहभागी झालेल्या व्यक्तीने आतापर्यंत कोणकोणती दाने दिली आहेत त्यासमोर खूण असेल. (एकापेक्षा अधिक खुणा सहभागी व्यक्ती करू शकणार होत्या.)

एकूण ३० सदस्यांपैकी (पुढील मांडणी टक्केवारीनुसार)

१) प्रश्नावलीत दिलेल्या दानवस्तूंपैकी श्राद्धप्रसंगी दिली जाणारी पुढील दाने सर्वाधिक माहिती आहेत त्याचे विश्लेषण (१०० % पैकी बहुपर्यायी उत्तरे) -

दानवस्तू	टक्के
अन्न	१०० %
दूध-केळे	९६ %
पैसे	९६ %
कोरडा शिधा	९३ %
वस्त्र	०.६ %

सर्वाधिक माहिती असलेल्या दानांत अन्नदानाचे आधिक्य असून दूध-केळे, पैसे, कोरडा शिधा, वस्त्र यांची माहिती त्याखालोखाल असल्याचे दिसून येते. १०० % लोकांना अन्नदान माहिती आहे तर ६ % लोकांनाच वस्त्र हे दान माहिती आहे.

२) यापूर्वी कोणती दान सदस्यांनी श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मणांना दिली आहेत त्यामाहितीचे विश्लेषण -

दानवस्तू	टक्के
पैसे	९२ %
कोरडा शिधा	७५ %
अन्नदान	७१ %
वस्त्र	७१ %
दूध-केळे	१७ %

यापूर्वी सदस्यांनी दान म्हणून पैसे दिल्याचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ९२ % असून त्याखालोखाल कोरडा शिधा, वस्त्र व अन्नदान केल्याचे दिसून येते. व्यावहारिकदृष्ट्या या वस्तू गरजूला देणे सहज शक्य असून बरेचदा त्या घरातच सहज उपलब्ध असतात त्यामुळे या दानवस्तूंची माहिती अधिक आहे.

या दोन्ही कोष्टकांमध्ये दिसून येणाऱ्या दान वस्तूंचे स्वरूप सारखेच आहे. वस्तुतः जी दाने श्राद्ध प्रसंगी करताना या सदस्यांनी पाहिले आहेत किंवा स्वतःदिली आहेत त्याबद्दल त्यांना सर्वाधिक माहिती आहे. निधनानंतर १३ व्या दिवसापर्यंतच्या विधीत अंतर्भूत असणारी दाने ही या सदस्यांना माहिती आहेत, तथापि काही व्यक्तींच्या बाबतीत ती त्यांनी स्वतः दिलेली नसून त्यांच्या अन्य कुटुंबियांनी दिलेली आहेत. वर्षश्राद्ध, महालय, दिवंगताचा जन्म दिवस या निमित्ताने कोष्टकातील पाच दाने आजही प्रामुख्याने दिली जातात असे दिसून येते.

३) श्राद्धप्रसंगी स्वतः दिलेली दाने कोणत्या स्वरूपात ब्राह्मणांना दिली आहेत याचे विश्लेषण (१०० % पैकी बहुपर्यायी उत्तरे) -

स्वरूप	टक्के
आहेत त्याच स्वरूपात	७० %
दानांची एकत्रित रक्कम पैशांच्या स्वरूपात	३७ %
गाईच्या मूर्तीवर पाणी सोडून संकल्प	१३ %

दानवस्तू आहेत त्याच स्वरूपात ब्राह्मणांना दिल्याचे अधिक्य दिसून येत असून वस्तुरूप दानांऐवजी त्या दानांची एकत्रित रक्कम पैशांच्या स्वरूपात दिल्याचे प्रमाण ३७ % आहे.

श्राद्धप्रसंगी जी दाने केली जातात त्याच्या स्वरूपातही फरक दिसून येतो.

- १) अधिक प्रमाणात ही दाने उदा. छत्री, चपला, दिवा आहे त्याच स्वरूपात ब्राह्मणांना दिलेली आहेत.
- २) या वस्तुंऐवजी त्यांची एकत्रित अपेक्षित किंमत पैशांच्या स्वरूपात ब्राह्मणाला दिलेली आहे.
- ३) खरी गाय दान करणे शक्य नसल्याने आधुनिक काळात सोयीचे म्हणून गायीच्या मूर्तीवर पाणी सोडून पैशांच्या रूपात रक्कम ब्राह्मणांना दिली आहे.

४) आधुनिक काळात श्राद्धप्रसंगी प्रत्येकाने केलीच पाहिजेत यासाठी देण्यास निवडलेली पाच दाने (१०० % पैकी बहुपर्यायी उत्तरे) -

दानवस्तू	टक्के
ग्रंथ (गरजू विद्यार्थ्यांला)	५७ %
वस्त्र	५४ %
अन्न	५० %
अनाथ प्राण्यांचे रक्षण	३९ %
कोरडा शिधा	३६ %

सर्वेक्षणात सहभागी सदस्यांनी पितरांना संतोष व्हावा म्हणून आधुनिक काळात देण्यायोग्य सुचविलेल्या दानात गरजू विद्यार्थ्यांला ग्रंथ याचे आधिक्य आहे. वस्त्र, अन्न, अनाथ प्राण्यांना अभय व कोरडा शिधा यांना उतरत्या क्रमाने प्राधान्य दिसते आहे.

आधुनिक काळाचा विचार करता प्रातिनिधीक गटाने पुढील दाने श्राद्धप्रसंगी देण्यास विशेषत्वाने सुचविले आहे - (चर्चेआधारे)

१) गरजू विद्यार्थ्यांला ग्रंथ देणे

२) अनाथ प्राण्यांचे रक्षण

आपण जी दाने करतो त्याचा लाभ सत्पात्र व्यक्तीला व्हावा. त्यामुळे आपल्याला दानाचे समाधान लागते. आधुनिक काळात भावी जीवनासाठी ज्ञान मिळविणे आवश्यक आहे. त्यामुळे या महत्त्वाच्या कार्यात आपला सहभाग म्हणून गरजू विद्यार्थ्यांला प्रत्यक्ष पुस्तक वा पुस्तकांसाठीची रक्कम देणे याला पसंती दिलेली दिसते.

आधुनिक काळात पर्यावरण, निसर्गाचा समतोल याविषयी जागरूकता समाजात दिसून येते. मुक्या प्राण्यांचे रक्षण, गार्यांसाठी पांजरपोळ, भटक्या कुत्र्या-मांजरांची उचित व्यवस्था याविषयी श्राद्धप्रसंगी दान देण्यास गटातील सदस्यांनी कल दर्शविलेला दिसून येतो.

४.) सर्वेक्षण गुणात्मक विश्लेषण -

(सर्वेक्षण प्रश्नावलीच्या शेवटी प्रत्येक सदस्याने आपले मत नोंदवावे असे सुचवले होते तसेच प्रश्नावली भरून झाल्यानंतर प्रत्येक सदस्याशी झालेल्या तोंडी चर्चेतून काही मुद्दे समोर आले त्यांचे विश्लेषण पुढे केले आहे.)

१) श्राद्धविषयक -

४.१ - अ) श्राद्धविधी व त्याचे पौरोहित्य याविषयीचे मत -

- श्राद्धप्रसंगी पितरांचे जाणवणारे अस्तित्त्व तसेच त्यासंबंधीचे अनुभव
- श्राद्धासाठी अभ्यासू व प्रामाणिक पुरोहितांचे मार्गदर्शन मिळण्याची अपेक्षा
- श्राद्धाची आर्थिक योजना-दक्षिणा, दानांची रक्कम इ.
- श्राद्धाचे पौरोहित्य तसेच श्राद्ध करणारी व्यक्ती यांचे अधिकार व पात्रता
- सोवळे-ओवळे इ. संकल्पनांचे निकष बदलणे आवश्यक.
- श्राद्धविषयक शंकांचे समाधानकारक निरसन होण्याची अपेक्षा

४.१ - ब) श्राद्ध करण्यामागील मानसिकता याविषयीचे मत -

- दिवंगताला मोक्ष, संतोष
- कुटुंबियांचे भावनिक समाधान
- पितरांविषयी भय व अवकृपेची भावना
- दिवंगताला त्रास होऊ नये याची काळजी
- श्राद्धविधी करताना जाणवणारी अशुभ भावना

४.२ - श्राद्ध व दानाबद्दलचे आधुनिक मत -

- साग्रसंगीत श्राद्ध कालबाह्य
- श्राद्धाचे पौरोहित्य करण्यासाठी अभ्यासू पुरोहित ही भावी काळाची गरज
- पितरांपेक्षा श्राद्धकर्त्यांचे समाधान विशेष महत्त्वाचे
- मरणोत्तर गती दिवंगताच्या कर्मावर आधारित

- सद्यःस्थितीला पूरक श्राद्ध पद्धतीची आवश्यकता
- समाजाच्या सर्व स्तरातील व्यक्तींना श्राद्ध व दानविषयक माहिती मिळणे अपेक्षित
- दिवंगताबद्दल कृतज्ञता व्यक्त होणे आवश्यक, माध्यम कोणतेही असो
- श्राद्धविषयक वैज्ञानिक अभ्यासाची गरज

४.३ - प्रश्नावली व सर्वेक्षणासंदर्भात गटातील प्रातिनिधीक सदस्यांचे मत -

- श्राद्ध व दानविषयक नवी माहिती मिळण्याची संधी उपलब्ध झाली
- श्राद्धाबद्दल मोकळेपणाने आपले मत नोंदविण्याची संधी उपलब्ध झाली
- या विषयावर अभ्यास व त्याचे सर्वेक्षण आधुनिक काळात औचित्यपूर्ण

२) प्रातिनिधीक सदस्यांचे श्राद्धप्रसंगी दानविषयक मत -

- श्राद्धाचे दान गरजूला उपयुक्त असणे औचित्याचे
- या माध्यमातून दुर्बल घटकांना मदत अपेक्षित
- सामाजिक बांधीलकी व्यक्त करण्याचे उपयुक्त माध्यम
- संस्थांना पैशाच्या स्वरूपात मदत
- खरी तृप्ती अन्नामुळे मिळते. त्यामुळे गरजूंना अन्नदान करण्याकडे कल
- दिवंगताला रस असणाऱ्या विषयासंदर्भात उपयुक्त दान औचित्यपूर्ण
- प्राचीन दानांखेरीज अवयवदान, नेत्रदान, रक्तदान असे संकल्प श्राद्धप्रसंगी करणे औचित्यपूर्ण तसेच उपयुक्त

वैयक्तिक मुलाखती -

श्राद्धाचे पौरोहित्य करणाऱ्या दोन पुरुष सदस्यांना प्रत्यक्ष भेटून त्यांचे अनुभव जाणून घेण्याचा

प्रयत्न केला आहे. त्यांनी व्यक्त केलेल्या मनोगतातून व्यक्त झालेले विचार -

- श्राद्धप्रसंगी पुरोहिताला अथवा अन्य ब्राह्मणांना दान देणे हा हिंदू धर्माचा विशेष
- पौरोहित्य हे उपजिविकेचे स्वतंत्र माध्यम

- श्राद्धविधी संपन्न करणाऱ्या पुरोहितांचा स्वतंत्र गट
- निधनापासून १० ते १३ दिवसातील विधी संपन्न करण्याकडे समाजाचा कल
- श्राद्धविधी करीत असता पितरांचे अस्तित्व जाणवणे इ. अनुभव
- श्राद्धाची दाने-यमलोकापर्यंतच्या प्रवासासाठी आत्म्याला उपयुक्त
- जिवंतपणी केलेल्या पापातून मुक्तीसाठीही दाने आवश्यक
- विविध दानयोग्य वस्तू-प्रचलित परिस्थितीत दिल्या जाणाऱ्या दानवस्तू मोठ्या प्रमाणावर प्राप्त होतात. त्या सर्व वापरणे व्यवहारातः कठीण. त्यामुळे एक पुरोहित या सर्व वस्तू अनाथाश्रमात नेऊन देतात. तथापि सर्व पुरोहित असेच करत असतील असे नाही
- दाने देणे श्राद्ध कर्त्याच्या इच्छेवर अवलंबून. काही व्यक्ती दानवस्तू ऐवजी त्यांचे मूल्य पैशाच्या स्वरूपात ब्राह्मणांना देतात.
- श्राद्धानंतर निर्माल्याचे विसर्जन नदीत केल्याने प्रदूषणात भर पडते. या विषयी काही उपाययोजना करणे आवश्यक.
- सारांश, श्राद्ध व त्याची दान संकल्पना यामध्ये आधुनिक काळाच्या दृष्टीने योग्य ते बदल करून जोपासायला हवी असे या सर्वेक्षणात आढळून आले आहे असे सारांशरूपाने म्हणता येऊ शकेल.

प्रकरण ५

अंतिम निष्कर्ष

ऊहापोह

श्राद्ध या धार्मिक विधीमधील दान संकल्पनेचा अभ्यास आणि सामाजिक व पर्यावरणीय प्रश्न सोडविण्यासाठी त्याचे उपयोजन या आशयाच्या अभ्यासाची मांडणी सदर प्रबंधात चार टप्प्यांमध्ये मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे

अ) अभ्यास

ब) दृष्टीकोन समजून घेणे

क) चर्चा, अंतिम निष्कर्ष, भावी संशोधनाची दिशा

ड) उपयोजन

अ) अभ्यास – सदर विषयाची मांडणी करीत असताना प्राचीन धर्मशास्त्रीय ग्रंथांमधील संदर्भाचा विचार केला आहे. (सर्व निवडक व अभ्यासाला पूरक संदर्भच समाविष्ट)

१.१) वैदिक साहित्य – संहिता, ब्राह्मणे

१.२) इतिहास – रामायण, महाभारत

१.३) स्मृतिग्रंथ आणि पुराणे

या ग्रंथातील संदर्भामधून व्यक्त होणाऱ्या आशयाच्या माध्यमातून श्राद्ध व दानविषयक काही पैलूंचा विचार प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी कसा केला आहे हे प्रथम अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याची चर्चा पुढीलप्रमाणे –

१) श्राद्धमागील धार्मिक पैलू –

१.१) वैदिक साहित्य – मृत झालेल्या व्यक्तीबद्दलची कृतज्ञता हा तत्कालीन वैदिकांच्या आस्थेचा विषय आहे. दिवंगताचे शरीर अचेतन झालेले असले तरीसुद्धा त्याला कोणताही त्रास होऊ नये अशा आशयाच्या भावना मंत्रांमधून व्यक्त झालेल्या दिसून येतात. दिवंगत पितरांविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्याचे माध्यम या अर्थाने धार्मिक कृत्यांना महत्त्व दिले गेले आहे. (ऋ. १०.१५.५, १०.१५३) या धार्मिक आचारांची वाढ

होत होत पितरांसाठी एका स्वतंत्र धार्मिक उपचार पद्धतीची निर्मिती झाली आहे व तिला 'श्राद्ध' असे नाव देण्यात आले असावे. (ऐतरेय ब्राह्मण ३.३.१३, कृ. यजु. १.८.५.९ काण्व शतपथ ब्राह्मण १.३.३.३)

१.२) इतिहास – रामायण व महाभारतामध्ये दिवंगत पूर्वजांसाठीचा श्राद्धविधी विकसित व प्रचलित झालेला दिसून येतो. व्यक्तीच्या निधनापासूनच्या विधींसह, श्राद्धविधीचे आचरण कसे केले गेले याचे वर्णन या महाकाव्यांमधून आढळून येते. (वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड ७७.१-३, ७६.३, ७६.१८, महाभारत अनुशासन पर्व ८७.३, ९१.१५) धार्मिक कृत्यात आवश्यक गोष्टी सहज उपलब्ध न झाल्यास आपल्याकडे जे उपलब्ध आहे त्याच्या सहाय्याने दिवंगताचे स्मरण करणे शक्य आहे हा विचारही रामायणातून प्रकट होतो. वनवासात असताना श्रीरामाने दशरथराजाचे केलेले श्राद्ध हे याचे आदर्श उदाहरण म्हणता येईल. (वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड १०३.२९-३०) महाभारत काळात श्राद्धाला स्थिरता मिळाली असून तत्कालीन धर्मवेत्त्यांनी श्राद्धविधी करणे रूढ केले असे निमि ऋषींनी केलेल्या श्राद्धाच्या संदर्भानुसार म्हणता येऊ शकेल. (महाभारत अनुशासन पर्व ९२.१-३)

१.३) स्मृती व पुराणे – स्मृतिग्रंथ, सूत्रग्रंथ, पुराणांनी श्राद्धविधीचे महत्त्व विशेषत्वाने मांडून समाजजीवनात श्राद्धाचे धार्मिक महत्त्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्राद्धविधीमध्ये ब्राह्मण भोजन, विविध दाने यांची भर घातली गेली आहे. विशेषतः गरूड पुराणाने स्वतंत्रपणे व्यक्तीच्या निधनापासून ते श्राद्धपर्यंतचा १२-१३ दिवसांमधील धार्मिक आचारांची व्यवस्था सांगितली आहे.

(मनुस्मृती ३.८२, १२२, १२५, २१४-२२७, पराशर स्मृती ३.१२, देवल स्मृती ११.१२६५, गरूड पुराण प्रेतकल्प अध्याय २१०)

गृहस्थाने आपल्या धार्मिक कर्तव्याचे निदर्शक म्हणून दैनंदिन कृत्यातही दिवंगत पूर्वजांचे स्मरण अवश्य करावे असे ग्रंथकारांनी नमूद केले आहे.

१) श्राद्धाच्या दानांमागील धार्मिक पैलू –

१.१) वैदिक साहित्य – संहितांमध्ये ज्या दानांचे उल्लेख आढळतात ती दाने विविध यज्ञांच्या वा धर्मकृत्यांच्या प्रसंगी ऋषींना दिली जात असत. (ऋग्वेद ५.२७.१, ५.६१.१०) ब्राह्मणग्रंथांनी पितरांसाठी सुचविलेले पिंडदान हे श्राद्धविधीचे एक महत्त्वाचे अंग आहे पण ऋषी वा ब्राह्मणाला दिलेल्या द्रव्य वा वस्तुरूप दानासारखे

‘पिंडदान’ हे दान नाही हे ही लक्षात घ्यायला हवे. उपनिषदांनी कोणतेही दान देताना ते श्रद्धेने करावे असे सुचविले आहे. (तैत्तिरीय उपनिषद ११.७.१२) पुढील काळात श्राद्धविधीमध्ये दिवंगताच्या संतोषार्थ दिल्या जाणाऱ्या दानांसारखी संकल्पना वैदिक साहित्यात आढळून येत नाही.

१.२) इतिहास – रामायण व महाभारतात श्राद्धाच्या धार्मिक विधीचे एक महत्त्वाचे अंग या अर्थी दिवंगताप्रीत्यर्थ ब्राह्मणांना, गरजूंना दाने देण्यास सुरुवात झाल्याचे दिसून येते. (महाभारत अनुशासन पर्व ६१.१३-१४, कर्णपर्व ८.२३.३५ शल्यपर्व ९.२७.४)

१.३) स्मृती व पुराणे – स्मृतिग्रंथ व पुराणांनी श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मणांना विविध दाने द्यावीत असे सांगितले आहे; तथापि अशा ब्राह्मणांची गुण-वैशिष्ट्ये विचारात घेऊन सत्पात्री दान करावे असेही स्मृतिकार आवर्जून सांगतात. (संवर्त स्मृती १०.४९, मनुस्मृती २.२१३) शक्यता असली तरी श्राद्धाच्या धार्मिक कृत्यांचा अनावश्यक विस्तार करू नये असेही स्मृतिकार सांगतात. (मनुस्मृती ३.१२५)

गरूड पुराणाने निधनानंतर १० ते १२ दिवसांमध्ये कोणती दाने ब्राह्मणाला द्यावी याची स्वतंत्रपणे मांडणी केल्याचे दिसते.

(गरूड पुराण प्रेतकल्प २५.३६, ८.२२, चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प)

२) श्राद्धामागील मानसिक पैलू –

२.१) वैदिक साहित्य – दिवंगत व्यक्तीविषयी त्याच्या वंशजांना वाटणारे प्रेम, आस्था, आदर या भावना वैदिक साहित्यातून मांडला गेल्या आहेत. दिवंगत पूर्वजांनी वंशजांवर कृपादृष्टी ठेवावी अशी भावनाही दिसून येते. (ऋग्वेद १०.१८.२, अथर्ववेद ४.६१)

देवतांसाठी ज्याप्रमाणे विविध धार्मिक कृत्यांची योजना यज्ञप्रसंगी केली आहे त्याच पद्धतीने दिवंगत पितरांसाठीही स्वतंत्रपणे धार्मिक विधींची निर्मिती होण्यामागे पितरांविषयीचे प्रेम, आस्था, कृतज्ञता या भावना दिसून येतात. (गोपथ ब्राह्मण १.४, १.२४, तैत्तिरीय ब्राह्मण १.३.१०)

२.२) इतिहास – रामायण व महाभारतात दिवंगत पूर्वजांबद्दलची आस्था व प्रेम दिसून येते. आपल्या गोत्रातील पूर्वजांचे स्मरण होणे, त्यांचे आशीर्वाद मिळविणे याकडे तत्कालीन धर्मवेत्त्यांचा कल दिसून येतो. (महाभारत अनुशासन पर्व ९१.१५, रामायण अयोध्या कांड १०३.२६.२७)

२.३) स्मृती व पुराणे – दिवंगत पूर्वजांचे स्मरण ही भावना स्मृतिकार, सूत्रकार व पुराणकारांनीही स्वीकारलेली दिसते. श्रद्धेच्या जोडीनेच कर्तव्याची जाणीवही श्रद्धाच्या माध्यमातून करून दिली गेली आहे असे दिसून येते. (मनुस्मृती ३.८२, यमस्मृती ८.१ देवलस्मृती १२.१३)

पुराणांमध्ये विशेषतः गरूड पुराणाने दिवंगताला यमलोकात होणाऱ्या त्रासांचे आवर्जून वर्णन करून वंशजांच्या दिवंगताबद्दलच्या हृद्य भावनांनाच थेट स्पर्श केला आहे व या भावनेच्या माध्यमातून विविध दाने करण्यास सुचविले आहे. (गरूड पुराण अध्याय २१०, २११)

२) श्रद्धाच्या दानांमागील मानसिक पैलू –

२.१) वैदिक साहित्य – वैदिक साहित्यात सांगितली गेलेली दाने हे त्यागाचे प्रतीक आहे. विविध धार्मिक कृत्यांच्या, यज्ञांच्या निमित्ताने ही दाने देण्याची भावना दिसून येते. हिंदू-धर्म संस्कृतीत निरपेक्ष त्यागाला विशेष महत्त्व दिले गेले आहे व ती मानसिकता वैदिक साहित्यातून डोकावते. श्रद्धप्रसंगी दिली जाणारी दाने वैदिक साहित्यात आढळून येत नाहीत.

२.२) इतिहास – रामायण व महाभारतात दिवंगताप्रीत्यर्थ केल्या जाणाऱ्या स्वतंत्र दानांची योजना दिसून येते. ही दाने करताना प्रजातंत्राचा प्रमुख असलेल्या राजाने, समाजाप्रती असलेल्या कर्तव्यबुद्धीने अशी दाने करावीत असा भाव प्रामुख्याने दिसून येतो. (महाभारत कर्णपर्व ८.२३ २, २९)

२.३) स्मृति व पुराणे – स्मृतिग्रंथ व पुराणे यामध्ये सुचविलेली दाने दिवंगताप्रीत्यर्थ आहेत. त्याद्वारे दिवंगताला मिळणारे सुख ही भावना विशेषत्वाने मांडली गेली आहे. परंपरेनुसार केली जाणारी दाने पुढील काळातही चालू रहायला हवीत अशा भावनेतूनही ही दाने दिली जाण्यासाठी प्रोत्साहन दिले गेले आहे.

(याज्ञवल्क्य स्मृती १९८-९९, देवलस्मृती ५.२१८५)

गरूड पुराणाने दिवंगताला यमलोकात होणाऱ्या पीडांचे विस्तृत वर्णन करून त्या पीडांपासून मुक्त होण्यासाठी दानांची योजना केलेली दिसते. (गरूड पुराण उत्तरार्ध २१.२-३, ८.२२, २५.३६)

श्रद्धा, कृतज्ञता, त्याग, प्रेम, कर्तव्यबुद्धी अशा विविध मानसिकता श्रद्धी दानाशी जोडल्या गेल्या आहेत.

३) श्राद्धामागील सामाजिक पैलू -

३.१) वैदिक साहित्य - दिवंगत पूर्वजांची प्रार्थना त्यांचे आशीर्वाद प्राप्त करणे यासारख्या भावना कौटुंबिक ऐक्य वाढविण्यास सहाय्य करतात. या प्रार्थनांमधून "आम्हां सर्वांचे कल्याण" असा हेतू दिसून येतो. क्वचित् प्रसंगी शत्रूपासून रक्षणाची प्रार्थना पितरांना केलेली दिसते- हे तात्कालिक सामाजिक स्थितीचे निदर्शन म्हणता येईल. (ऋग्वेद १०.१४.६, अथर्ववेद २.१२.५) वंशजांनी ज्याप्रमाणे एकत्रपणे राहणे अपेक्षित आहे त्याप्रमाणे दिवंगत पितरांनीही आपल्या संघात एकत्रितपणे असण्याची अपेक्षा दिसून येते; यामध्ये संघटन व ऐक्य जाणवते. (ऋग्वेद १०.१५.१, अथर्ववेद १८.१.५२)

३.२) इतिहास - रामायण व महाभारतात राजाचे कर्तव्य विशेषत्वाने मांडले गेले आहे. श्राद्धाच्या निमित्तानेही राजाने हे कर्तव्य पूर्ण करण्याची संधी घ्यावयाची आहे. अध्ययन-अध्यापन, धार्मिक कृत्ये याद्वारे समाजाचे स्थैर्य टिकवून ठेवणारे ऋषी, ब्राह्मण यांची काळजी घेणे हे राजाच्या सामाजिक कर्तव्याचे निदर्शन आहे. (वाल्मीकि रामायण अयोध्याकांड ७७.१-३)

३.३) स्मृति, पुराणे - स्मृति, सूत्रे व पुराणांनी धार्मिक कृत्याच्या जोडीने श्राद्धाकडे सामाजिक आस्थेनही पाहिले आहे. ब्राह्मण, यती, ब्रह्मचारी यांना श्राद्धासाठी बोलविणे यावर भर दिला गेला आहे. दिवंगत पूर्वजांव्यतिरिक्त ज्ञात-अज्ञात, वृक्ष, पशू-पक्षी यांचेही श्राद्धाप्रसंगी स्मरण व्हावे या विचारातून सामाजिक एकता व बंधुता व्यक्त होते असे म्हणता येईल. आशौच संकल्पनेतून समाजाचे आरोग्य, स्वच्छता याची काळजी घेतली गेली आहे. (गौतम धर्मसूत्र १४.५, आश्वलायन गृह्यसूत्र ४४.१४-१८, पराशर स्मृती ३.११.२२-२३ गरुड पुराण, उत्तरार्ध २१०.११)

श्राद्धविधीच्या विविध टप्प्यांवर व्यक्ती व समाज या दोहोंच्या स्थैर्याचा विचार दिसून येतो. प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी धार्मिक विधीच्या माध्यमातून सामाजिक बांधणीचा केलेला विचार श्राद्धविधीच्याद्वारे व्यक्त होतो.

३) श्राद्धाच्या दानांमागील सामाजिक पैलू -

३.१) वैदिक साहित्य - विविध धार्मिक कृत्यप्रसंगी व यज्ञप्रसंगी केली जाणारी दाने ही प्रामुख्याने लोकहितासाठी केलेली दिसून येतात. धनवानांनी गरजूंना उपकाराच्या भावनेने काही देऊ नये तर त्यागाच्या,

कर्तव्यबुद्धीच्या भावनेने द्यावे असा हेतू यामध्ये दिसून येतो. वैदिक साहित्यात दिवंगताप्रीत्यर्थ दानांची योजना नसली तरी सामाजिक बांधीलकीच्या माध्यमातून दान करणे ही संकल्पना निश्चितच मांडली गेली आहे. (ऋग्वेद ५.२७.१-२)

३.२) इतिहास – रामायण व महाभारतातील दान संकल्पना तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीनुसार सुचविली गेली आहे. श्राद्धप्रसंगी दाने दिली जात असताना दान स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीला आवश्यक असलेल्या सुविधा योग्य पद्धतीने उपलब्ध व्हाव्यात याची योजना दिसून येते. (महाभारत अनुशासन पर्व ६१.१३-१४, कर्णपर्व ८.२३.२७)

३.३) स्मृति व पुराणे – स्मृति व पुराणे यांनी श्राद्धप्रसंगी जी दाने सुचविली त्यामध्ये समाजाचा विचार मोठ्या प्रमाणावर केल्याचे दिसून येते. श्राद्धाच्या निमित्ताने दिवंगताच्या वंशजांकडून अधिकाधिक प्रमाणात समाजोपयोगी दान व्हावे असे विचारात घेतले गेले आहे. गृहस्थाने ब्राह्मणांना, यतींना, ब्रह्मचार्यांना त्यांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करणारी दाने देण्यास आवर्जून सांगितले आहे. गृहस्थाश्रम हा अन्य तीन आश्रमांचा व समाजाचा आधार असल्याने त्याने अशा प्रकारची दाने अवश्य द्यावीत अशी योजना केलेली दिसते. (याज्ञवल्क्य स्मृती २०९-१०, संवर्त स्मृती १०.४९-५०, मनुस्मृती ३.२१८, वायु पुराण अनु. पाद ८०.३१-३२)

४) श्राद्धमधील आर्थिक पैलू –

४.१) वैदिक साहित्य – सदर प्रबंधामध्ये नमूद केलेल्या संदर्भावरून लक्षात येते की वैदिक साहित्यात श्राद्धाचा स्वतंत्र विधी व त्याच्याशी संबंधित आर्थिक रचना अशी स्वतंत्र मांडणी आवर्जून केलेली नाही. यज्ञप्रसंगी, पिंडपितृयज्ञासारख्या विधीच्या निमित्ताने निमंत्रित ऋषींना दक्षिणा व दाने दिली जात असत. पण त्यामागे धार्मिक 'कृत्याबद्दलचे मानधन' व आदर व्यक्त करणे एवढाच हेतू असावा.

४.२) इतिहास – रामायण – महाभारतातील उद्धृत संदर्भावरून दिसून येते की धनवानाने, आर्थिक दृष्ट्या संपन्न राजाने श्राद्ध करावे व त्याद्वारे समाजातील वंचितांना, गरजूंना दान करून आपल्या संपत्तीचा विनियोग करावा. (महाभारत अनुशासन पर्व ८७.३, वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड ७७.१-३)

४.३) स्मृति व पुराणे – स्मृतिकार, सूत्रकार व पुराणकारांनी श्राद्धाच्या विधीचे विकसित स्वरूप मांडले आहे. त्यामध्ये काळाच्या ओघात भर पडलेली आहे; त्यामुळे अर्थातच अधिक गुंतागुंतीचा, जटील श्राद्धविधी करण्यासाठी होणाऱ्या आर्थिक गुंतवणूकीत वाढ झाली आहे असे जाणवते. शक्यता असली तरी श्राद्धाचा विस्तार करू नये असे मनुस्मृतीत सांगितले आहे त्यामुळे अर्थकारणावरही नियंत्रणाची योजना नोंदविली गेल्याचे दिसते. (मनुस्मृती ३.१२५)

धार्मिक, मानसिक, सामाजिक पैलूंचा विचार श्राद्ध व दानाच्या ग्रंथिक संदर्भाच्या शब्दार्थातून, भावार्थातून थेट प्रकट होत दिसून येत नाही- आशयाच्या माध्यमातून अभ्यासाद्वारे तो उकलावा लागतो असे येथे आवर्जून नमूद करावेसे वाटते.

४) श्राद्धाच्या दानांमागील आर्थिक पैलू –

४.१) वैदिक साहित्य – हिंदू धर्म – संस्कृतीचे अविभाज्य अंग असलेली दान संकल्पना आर्थिक पैलूशी संबंधित आहे असे खात्रीपूर्वक दिसून येते. तत्कालीन समाजात केवळ द्रव्यरूपातील संपत्तीला महत्त्व नसून, सोने, चांदी हे मौल्यवान धातू, गाय-बैल यांसारखे पशू यांनाही 'संपत्ती' समजले जात असे. त्यामुळे दानांमध्ये त्यांचाही आवर्जून समावेश केला आहे. (ऋग्वेद ५.२७.१-२, ५.६१.१०)

४.२) इतिहास – सदर प्रबंधात नोंदविलेल्या संदर्भावरून दिसून येते की मौल्यवान रत्ने, पशू- पक्षी, दास- दासी, भूमी, घर यांचाही समावेश राजाच्या संपत्तीमध्ये गृहीत धरला आहे व श्राद्धप्रसंगी त्यांचेही दान करण्यास सांगितले आहे. (वाल्मीकि रामायण अयोध्या कांड ७७.१-३)

४.३) स्मृति, पुराणे – ब्राह्मण, यती, ब्रह्मचारी यांच्या उदरनिर्वाहाची जबाबदारी गृहस्थावर सोपवून धर्मशास्त्रकारांनी आर्थिक विभागणीद्वारे समाजातील संपत्तीचा विनियोग समाजातील सर्वांसाठीच योग्य पद्धतीने व्हावा असा विचार केला आहे. (पराशर स्मृती १.६२-६३, मनुस्मृती ४.२३३, नरसिंह पुराण- च. व. चि.)

दानाच्या माध्यमातून दान संविभागः । असा विचार सर्वापर्यंत पोहोचविण्याचा विचार ग्रंथांमध्ये दिसून येतो. तथापि या ठिकाणीही असे नोंदवावेसे वाटते की आर्थिक पैलूंचा विचार स्पष्टपणे उल्लेख करून मांडला गेला नसला तरी दान संकल्पनेच्या माध्यमातून अप्रत्यक्षपणे तो पोहोचविण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

५) श्राद्धामागील पर्यावरणीय पैलू -

५.१) वैदिक साहित्य - श्राद्धाच्या निमित्ताने पर्यावरण विचार स्वतंत्रपणे मांडला गेला आहे असे सदर प्रबंधात नमूद केलेल्या संदर्भावरून स्पष्टपणाने लक्षात येत नाही. तथापि दर्भासारख्या नैसर्गिक गोष्टींचा वापर पिंडपितृयज्ञात केलेला दिसतो. (काण्व शतपथ ब्राह्मण २.६.१)

५.२) इतिहास - श्राद्धासाठी वापरलेली सामग्री, श्राद्धाचे ठिकाण, नदी किनारा इ. मधून पर्यावरणाशी संलग्न होण्याचा विचार दिसून येतो. गाय, बैल इ. प्राण्यांच्या दानाचे उल्लेख या संदर्भात नोंदविले गेले आहेत. परंतु श्राद्ध व पर्यावरण अशी सांगड घालून केलेली मांडणी आढळून येत नाही. (बौधायन श्रौतसूत्र ३.१०-११, बौधायन धर्मसूत्र २.८.१४)

५.३) स्मृति, पुराणे - आपापल्या भौगोलिक प्रदेशात जे निसर्गात सहज उपलब्ध आहे त्याचा वापर श्राद्धामध्ये करण्यास सांगितले आहे. देवपूजन व पितृपूजन या दोन्हीसाठी लागणारे साहित्य उदा. फुले, पाने, अन्नपदार्थ हे निसर्गाकडूनच मिळालेले असते. परंतु देवतांसाठी व पितरांसाठी लागणाऱ्या साहित्याचा विचार सर्वथैव स्वतंत्रपणे केलेला दिसतो. उदा. देवतांना रंगीत फुले, तुळस, बेल इ. अर्पण केले जाते तर पितरांना केवळ पांढरी फुले, माका इ. अर्पण करण्याचे संकेत या ग्रंथांनी रुढ केले आहेत. (मनुस्मृती ३.२१४-२२७, गरुड पुराण प्रेतकल्प २१०, २११)

तीर्थश्राद्धे, नदीकिनारी दाहकर्म व श्राद्ध संपन्न करणे याद्वारे निसर्गाच्या सान्निध्याचा विचार पर्यावरण रक्षणाचा विचार प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी नोंदविला आहे; परंतु - श्राद्धाशी संबंधित या संकल्पना पर्यावरण हितार्थ नोंदविल्या आहेत असे प्रत्यक्ष नमूद केलेले दिसून येत नाही. संदर्भाच्या अभ्यासातूनच हा हेतू समजून घेऊन त्याची उकल करावी लागते.

(रामायण अयोध्याकांड १०३.२६-२७)

(चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९, श्राद्धकल्प)

५) श्राद्धाच्या दानांमागील पर्यावरणीय पैलू -

५.१) वैदिक साहित्य - वैदिक साहित्यात गाय, बैल, अश्व, बकरे यांचे दान करण्यास सुचविले आहे हे दान प्रामुख्याने यज्ञप्रसंगी दिले जाई. श्राद्धप्रसंगी अशी दाने वैदिक साहित्यात आढळून येत नाहीत. (ऋग्वेद ५.२७.१-२, ऋग्वेद ५.६१.१०)

५.२) इतिहास – रामायण व महाभारतात शेती, पशुपालन यासंदर्भात दाने देण्यास सांगितले आहे. (महाभारत शल्यपर्व ९.२७.४ कर्णपर्व ८.२३.३५)

५.३) स्मृति, पुराणे – गाय, बैल, घोडे यांचे दान करणे, वृषोत्सर्गाच्या माध्यमातून सशक्त बैलाच्या संपर्कातून पुष्ट संतती निर्माण होणे, त्या प्रजेचा शेतीसाठी उपयोग होणे असे हेतू दिसून येतात. येथेही ग्रंथांमध्ये केवळ वृषोत्सर्ग सांगितला आहे. त्याचा नैसर्गिक व पर्यावरणीय हेतू आशय समजून घेऊन स्वीकारावा लागतो. (मनुस्मृती ४.३२१, २३३, अग्नीपुराण २०९.२३, ब्रह्मांड पुराण २.३.१६)

पुराणग्रंथांनी पर्यावरणोपयोगी दाने आवर्जून नोंदविली आहेत. वृक्षारोपण, जलाशय-उद्याने निर्मिती, वने तयार करणे, शेतजमीन दान देणे, याद्वारे पर्यावरण विचार सुचविला आहे. तीर्थक्षेत्री जाऊन श्राद्ध करण्याचे लाभही आवर्जून नोंदविले आहेत. ही तीर्थक्षेत्र पर्यावरण समृद्ध असल्याने त्यांच्या भेटीचा विचार नोंदविला गेला आहे. उदा. केदारक्षेत्री समृद्ध बाग लावल्यास पितरांचा उद्धार होतो –

(मत्स्य पुराण १८.१४, नीलमत पुराण ७३५-३६) (च. व. चि, अध्याय ९, श्राद्धकल्प)

अभ्यासाचा सारांश

ग्रांथिक संदर्भांच्या माध्यमातून श्राद्ध व दान संकल्पना समजून घेण्यासाठी जे संदर्भ सदर प्रबंधात नमूद केले आहेत त्यांच्या अभ्यासातून दिसून येते की-

१) श्राद्ध व दान या केवळ परंपरेने आचरावयाच्या धार्मिक संकल्पना नसून त्यामागे समाजाचे कल्याण व पर्यावरणाचे रक्षण या दोन्ही हेतूंचा समावेश आहे.

२) धर्मशास्त्रकारांनी धार्मिक, सामाजिक, मानसिक, आर्थिक, पर्यावरणीय अशा विविध पैलूंचा विचार करून श्राद्ध व दानांची योजना केली आहे. त्यांनी प्रत्यक्षणे हे हेतू नमूद केलेले आहेतच असे नाही. तथापि सदर अभ्यासाच्या माध्यमातून हे हेतू समजून घेऊन ते सर्वापर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न या प्रबंधाद्वारे केला आहे.

ब) दृष्टीकोन समजून घेणे (सर्वेक्षणाधारे)

- * प्रश्नावली, मुलाखती या सदरात लोकांचे श्राद्ध - दान संकल्पनेबद्दल काय विचार आहेत?
प्रश्नावलीच्या आधारे समाजातील प्रातिनिधीक गटाद्वारे श्राद्धाबद्दल नोंदवली गेलेली मते -
 - व्यक्तीच्या निधनानंतर तिच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी श्राद्ध करावे.
 - विधीपूर्वक श्राद्ध संपन्न करण्याकडे काही सदस्यांचा कल आहे. आणि आपल्या सोयीनुसार शक्य त्या स्वरूपात श्राद्ध म्हणजेच दिवंगताचे स्मरण करण्याकडे काही सदस्यांचा कल आहे.

* हे विचार अभ्यास प्राचीन ग्रंथातील संदर्भांशी जुळणारे आहेत का?

हे दोन्ही प्रकारचे विचार प्राचीन ग्रंथांमधील विचारांशी जुळणारे आहेत असे दिसून येते.

दिवंगत पूर्वजांचे स्मरण होणे, यासाठी श्राद्धविधी अवश्य करावा असे प्राचीन धर्मशास्त्रकार सांगतात. तथापि रामायणातील संदर्भानुसार वनवासात श्रीरामांनी दशरथांचे जे श्राद्ध केले, त्यामध्ये वनात ज्या गोष्टी उपलब्ध होत्या त्या मर्यादित साधनांच्या द्वारेच हे श्राद्ध झाले होते. सारांश, कोणत्याही माध्यमातून श्राद्ध केले तरी त्यामागे दिवंगताविषयीची आस्था, श्रद्धा असावी ही भावना प्राचीन व आधुनिक काळातही एकाच पद्धतीने दिसून येते असे म्हणता येऊ शकेल.

श्राद्धाला निमंत्रित ब्राह्मण, ज्यांना श्राद्धाची दाने द्यायची असतात असे ब्राह्मण यांचे व्यक्तिमत्त्व अभ्यासू पावित्र्य जपणारे, शुचिता पाळणारे असावे असा अभिप्राय सर्वेक्षणाद्वारे समोर आला आहे. आज अशा व्यक्तिमत्त्वाचे ब्राह्मण / पुरोहित आढळत नाहीत अशी खंतही काही सदस्यांनी व्यक्त केली आहे.

प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी श्राद्धी ब्राह्मणांची लक्षणे आपल्या ग्रंथात आवर्जून नोंदविली आहेत. विद्वान, श्रोत्रिय, सत्यवचनी, धर्मपरायण, क्रोधरहित, वेदज्ञ, त्रिणाचिकेताचे अभ्यासक असे ब्राह्मण श्राद्ध करण्यास व दान स्वीकारण्यास योग्य आहेत असे संदर्भ आढळतात (म. भा. कर्णपर्व ८.२३,२९) संवर्त स्मृती १०.५०, मनुस्मृती ३.१२८)

प्राचीन काळी श्राद्धी ब्राह्मणांविषयी ज्या अपेक्षा व्यक्त करण्यात आल्या आहेत त्याच प्रकारच्या अपेक्षा आधुनिक समाजही करीत आहे असे यावरून म्हणता येऊ शकेल.

* श्राद्धी दानांबद्दल नोंदवली गेलेली मते -

प्रातिनिधीक गटाने नोंदविले आहे की दान हे सत्पात्री असावे. गरजूला दान द्यावे. ज्याला ज्या गोष्टीची आवश्यकता आहे त्याचे दान व्हावे. दिलेल्या दानाचा योग्य तो वापर झाल्यास देणाऱ्याला समाधान मिळते.

प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी नमूद केले आहे की ज्याला जे उपयुक्त त्याचे दान करावे. (याज्ञवल्क्य स्मृती २०९-२१०) (पराशर स्मृती १.६२-६३) यानुसार ज्याला ज्या गोष्टी आवश्यक नाहीत त्यांचे दान कदापि करू नये असे सांगितले आहे. दान सत्पात्री असावे असेही धर्मग्रंथात आवर्जून नोंदविले आहे. (गरूड पुराण उत्तरार्ध २०.५ आदित्य पुराण, चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९, श्राद्धकल्प, विष्णुधर्मोत्तर पुराण, चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९, श्राद्धकल्प)

प्राचीन काळी नोंदविलेली सत्पात्री दानाची अपेक्षा आधुनिक काळातही बदललेली नाही असे यावरून म्हणता येऊ शकेल.

प्रातिनिधीक गटाने सर्वेक्षणादरम्यान प्रश्नावलीत पुढील दाने देण्यावर अधिक भर दिला आहे. - अन्न, कोरडा शिधा, वस्त्र, ग्रंथ, अनाथ प्राण्यांचे रक्षण.

प्राचीन धर्मग्रंथांनी नमूद केलेल्या दानांमध्ये ह्या दानांचा समावेश आहेच. अन्नाने मिळणारी तृप्ती अधिक महत्त्वाची असल्याचे सांगून प्रातिनिधीक गटाने अन्न व कोरडा शिधा यांच्या दानाला प्राधान्य दिले आहे. अन्नानंतरची माणसाची महत्त्वाची गरज म्हणजे वस्त्र. प्रेमाचे व मायेचे प्रतीक म्हणून वस्त्रदान करण्याकडे प्रातिनिधीक गटाचा कल दिसून येतो. आधुनिक काळास समाजातील वंचितांचे शिक्षण आणि पर्यावरणाचा समतोल या आवश्यक बाबी झाल्या आहेत. त्यामुळे प्रातिनिधीक गटाने ग्रंथदान व अनाथ प्राण्यांचे रक्षण याला प्राधान्य दिले आहे. प्राचीन ग्रंथकारांनी दिलेल्या यादीपैकी समाज व पर्यावरणाला उपयुक्त दाने आधुनिक काळातही स्वीकारली गेली आहेत.

आधुनिक काळाचा विचार करता सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून प्रातिनिधीक गटाने काही नवी दाने सुचविली आहेत. श्राद्धप्रसंगी रक्तदान, अवयवदान, नेत्रदानाचा संकल्प करणे, अपंग व्यक्तींना मदत करणे, वृक्षारोपण करणे अशी दाने सुचविली गेली आहेत.

प्राचीन धर्मग्रंथात तत्कालीन समाज, कुटुंबव्यवस्था, धार्मिक आचार यांचा विचार करून श्राद्धी दाने सुचविली गेली आहेत ; त्याचप्रमाणे सद्यः स्थितीचा विचार करून आधुनिक काळाला उपयुक्त दाने सर्वेक्षणातून नोंदविली गेली आहेत. सारांश, दानांचा विचार करता प्राप्त परिस्थितीत समाज व पर्यावरणाला उपयुक्त दाने याबाबत प्राचीन व अर्वाचीन मते परस्परंशी जुळणारी आहेत.

क) चर्चा

धार्मिक पैलूविषयक

१) श्राद्ध व दान संकल्पनेत धार्मिक पैलूचा विचार केला आहे का? कसा?

- श्राद्ध व दान या दोन संकल्पना हिंदू धर्मातील महत्त्वाच्या संकल्पना आहेत. जो समाजाची धारणा करतो तो धर्म असे मानले जाते त्यानुसार समाजाच्या विविध स्तरातील लोकांसाठी दैनंदिन आचरणाचे जे नियम प्राचीन ग्रंथात सांगितले आहेत त्यामध्ये आपल्या दिवंगत पूर्वजांच्या स्मरणाचे कृत्यही श्राद्ध व दानाच्या निमित्ताने नोंदविले आहे.

२) या पैलूचे वैशिष्ट्य काय?

- ज्याप्रमाणे देवता, निसर्ग, यांच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्याचे माध्यम म्हणून हिंदू धर्मात विविध पूजा, यज्ञ यांची योजना प्राचीन ग्रंथांनी केली आहे. त्याचप्रमाणे आपल्या दिवंगत पूर्वजांच्या स्मरण-पूजनासाठी श्राद्धाची व त्याप्रसंगी दानांची योजना केली आहे. जिवंतपणी आपण ज्यांच्यावर प्रेम करतो त्यांच्या मृत्यूनंतरही त्यांच्याविषयी प्रेमाची भावना कायम रुजली जावी या हेतूने श्राद्ध करण्यास सांगितले आहे हे याचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. श्राद्धविधीच्या धार्मिक कृत्यांसाठी नदीचा घाट, तीर्थक्षेत्र यांची विशेष स्वतंत्र रचना योजली गेली आहे.

३) सद्य परिस्थितीत त्याज्य पद्धती व स्वीकारण्याच्या पद्धती -

- श्राद्धद्वारे दिवंगत पूर्वजांचे स्मरण करणे हे कोणत्याही काळात सहजसुलभ आहे कारण ते मानसिकतेशी जोडलेले आहे. तथापि श्राद्धासाठी ज्या विधियुक्त उपचारांची योजना केली गेली आहे त्यांची जशाच्या तशा स्वरूपात जोपासना करणे आधुनिक काळात काहीसे अवघड होत चालले आहे.

व्यक्तीच्या निधनानंतर तेरा दिवसांचे आशौच पाळणे, सर्व व्यवहार थांबवून त्या काळात घरी राहणे, ४-५ दिवस सलग श्राद्धविधींसाठी राखून ठेवणे, दिवंगताच्या स्मरणार्थ विविध वस्तुरूप दाने ब्राह्मणाला देणे अशा विविध संकल्पनांची / कृतींची जोपासना करणे व त्यांचे प्रत्यक्ष आचरण करणे सद्य परिस्थितीत अवघड होत आहे असे दिसून येते. त्यामुळे या प्राचीन परंपरांना, संकल्पनांना आचरणाची जोड द्यावयाची असेल तर आधुनिक काळात आचरता येतील असे नवे आयाम या परंपरांना जोडावे लागतील. बदलत्या काळाच्या प्रवाहात परंपरा जोपासण्यासाठी असे बदल करणे व ते स्वीकारणे औचित्याचे ठरू शकेल.

४) धार्मिक पद्धतीत बदलाची गरज किंवा आवश्यकता का आहे ?

- आधुनिक काळातील नवी पिढी कोणत्याही धार्मिक कृत्यामागील कार्यकारणभाव शोधते आहे. त्यामागील तत्त्व त्यांना पटले आणि ते आचरणे त्यांना सुलभ ठरले तर ते करण्याकडे त्यांचा कल आहे. त्यामुळे श्राद्धविधी करण्यामागील मुख्य हेतू स्पष्ट होणे, श्राद्धामागील तत्त्वे आचरावयास सोपी असणे ही आधुनिक काळाची गरज होणार आहे. त्यामुळे द्रष्टेपणाने भविष्यकालीन विचार करून श्राद्ध व दानाच्या धार्मिक पद्धतीत बदल करणे आवश्यक ठरेल असे वाटते.

५) बदल स्वीकारण्याची मानसिकता - (सर्वेक्षणाधारे)

५.१ - सर्वेक्षणाद्वारे असे म्हणता येऊ शकेल की श्राद्धाच्या व दानांच्या धार्मिक पैलूंमध्ये बदल स्वीकारण्याची मानसिकता समाजात दिसून येईल ती पुढीलप्रमाणे -

उदा. पिंडदानपूर्वक श्राद्ध करणे न जमल्यास दिवंगताच्या छायाचित्राचे पूजन करणे, त्यांच्या चांगल्या आठवणींना उजाळा देणे असे करता येऊ शकेल.

श्राद्धप्रसंगी दिवंगताप्रीत्यर्थ ब्राह्मणाला छत्रीचे दान करणे याला पर्याय म्हणून एखाद्या अनाथ विद्यार्थी / विद्यार्थिनीला सहाय्य करून 'मायेचे छत्र' देण्याचा प्रयत्न करणे इ.

- श्राद्धप्रसंगी समाजाची धारणा करणारी या अर्थी विविध धार्मिक दाने देण्यास ग्रंथकारांनी सुचविले आहेच. त्याच जोडीने देवालये बांधणे, गोपालनास मदत, ब्राह्मणांना धर्मग्रंथाचे दान अशी दानेही सांगितली आहेत. त्यांचाही स्वीकार केला जाईल.

श्राद्ध करावे परंतु ते धार्मिक पद्धतीने झालेच पाहिजे असा आग्रह धरू नये असे काही सदस्य नोंदवितात. तर काही सदस्यांना वाटते की धार्मिक तरतुदीनुसार श्राद्ध करायला हवे.

१) श्राद्धाच्या धार्मिक विधींमुळे कुटुंबातील श्राद्धप्रसंगी महिलांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते.

२) बदलत्या काळात सर्व साग्रसंगीत श्राद्धविधी संपन्न करणे गैरसोयीचे वाटते. पूर्वी केले पण आता जमत नाही, त्यामुळे सोयीस्कर पर्याय उपलब्ध व्हायला हवेत.

३) श्राद्धप्रसंगी भोजनासाठी ब्राह्मणांऐवजी सर्व स्तरातील गरजूंना बोलविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे.

४) श्राद्धी दान सत्पात्र व्हायला हवे. ज्याची जशी गरज त्यानुसार दान केले जायला हवे. हिंदू धर्मात ब्राह्मणवर्णीय, वेदाध्ययन करणाऱ्या व्यक्तीला श्राद्धप्रसंगी दान द्यावे असे म्हटले आहे. तथापि यती, संन्यासी

यांचाही धार्मिक क्षेत्रात उपयुक्त सहभाग असतो. त्यामुळे त्यांनाही दाने द्यावीत. 'जो ब्रह्म जाणतो तो ब्राह्मण' या व्याख्येत ब्रह्म शब्दामध्ये सद्यःस्थितीत विविध अभ्यासशाखा समाविष्ट होऊ शकतात. त्यामुळे ज्ञानार्जनासाठी कष्ट घेणाऱ्या कोणत्याही वर्णाच्या व्यक्तीला दान देण्याचा प्रयत्न व्हायला हवा.

५) श्राद्धाचे धार्मिक कृत्य करण्यासाठी मार्गदर्शन करणाऱ्या पुरोहितांची गुणवत्ता वाढणे अपेक्षित आहे. केवळ संख्यात्मक वाढ अपेक्षित नाही. वर्षानुवर्षे श्राद्धाचे पौरोहित्य करणारे गट/ कुटुंबे आजही समाजात आहेत. त्यांनीही बदलत्या काळाचा विचार करून श्राद्धपद्धती सुलभ, सोयीची करावी. दानवस्तू स्वीकारल्यानंतर त्यांचा विनियोग उपयोगासाठी करावी; केवळ ते स्वीकारण्याचा दृष्टीकोन असू नये.

समाजाच्या विविध गटांमध्ये श्राद्धविधीच्या धार्मिक आचरणातही फरक आढळून येतो.

उदा. मराठवाड्यामध्ये निधनानंतर एक महिन्याच्या आत ऊनाब्दी श्राद्धविधी केला जातो. काही समाजगटात वर्षश्राद्धापूर्वी 'साडे अकरा महिन्यांचे श्राद्ध' करावयाची पद्धत आहे. या फरकांचा व साम्यस्थळांचा अभ्यास करून श्राद्धाच्या धार्मिक विधीमधील आशय मांडणी केली गेली पाहिजे. स्थलकालसापेक्ष विविध ग्रंथकारांनीही श्राद्धविधीमध्ये नमूद केलेल्या संकल्पनात भेद आढळून येतात, त्यावरही बदलत्या काळानुरूप चिंतन होणे आवश्यक वाटते.

६) श्राद्धाचा व दानाचा धार्मिक पैलू व पुरोगामी काळ -

६.१ - धार्मिक परंपरेनुसार व्यक्तीच्या निधनानंतर १३ दिवसांमध्ये विविध श्राद्धे व दाने यांचे आचरण प्रचलित आहे. आधुनिक काळात जागतिकीकरणामुळे परदेशात जाणाऱ्यांची संख्या लक्षणीय आहे. परदेशात एखाद्याचे निधन झाल्यास तत्काळ दहनाची संधी मिळतेच असे नाही. तेथील नियमानुसार प्रतीक्षा यादीनुसार क्रमांक मिळेल तेव्हा दहन करावे लागते. अशावेळी एक महिना दहनासाठी थांबून शव शीतगृहात ठेवावे लागते. त्यामुळे दहन झाले नसताना धार्मिक नियमानुसार श्राद्ध १३ दिवसात करावे की नाही? देहदान केल्यास अश्मा मिळत नाही, मग दहाव्याचा विधी कसा करावा? असे धार्मिक पैलूविषयी प्रश्न उपस्थित होतात. त्यांची उत्तरे प्राचीन ग्रंथात सापडतातच असे नाही. अशावेळी सद्यः काळाचा विचार करून, सारासार विवेकाने या धार्मिक प्रश्नांचा उलगडा करावा लागतो असेही अनुभवास आले आहे.

६.२ - श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मण, सवाष्ण उपलब्ध न होणे, नदीकाठी कावळेच नसल्याने दहाव्या दिवशी काकस्पर्शाला प्रश्न निर्माण होणे अशा धार्मिक आचाराच्या अडचणीही सध्या उद्भवताना दिसतात.

६.३ - श्राद्धाचा धार्मिक विधींमागे काही 'विज्ञान' आहे का? आणि असल्यास ते कसे समजून घ्यावे असाही भावी काळात एक प्रश्न उपस्थित होण्याची शक्यता जाणवते आहे.

६.४ - दान संकल्पनेला धार्मिक पैलूची दिलेली जोड ही सामाजिक, पर्यावरणीय, कौटुंबिक, स्तरावर कृतज्ञता व्यक्त करण्याचे माध्यम म्हणून योजिली आहे असे जाणवते. एखाद्याने दान करण्याची टाळाटाळ करू नये, सद्भावनेने ते करण्याकडे कल असावा या हेतूने श्राद्धी दानांना धार्मिक पैलूची जोड दिलेली असावी. धार्मिक आचरणावर विश्वास असणाऱ्या व्यक्ती त्यासंबंधीचे नियम आदरपूर्वक पाळत असल्याने पर्यावरण, समाज यांच्यात सुव्यवस्था टिकून राहण्यासाठी दानांची शक्यता वाढेल व ती उपकारक ठरेल असा विचार यामागे असावा असे वाटते. श्राद्धप्रसंगी दाने दिल्याने दिवंगताला सुख लाभेल असे नमूद करून दाने देण्यासाठी दिवंगतांच्या कुटुंबियांना प्रोत्साहन दिले आहे. या दानाची उपकारक फलेही धार्मिक पैलूच्या आधारे मांडली गेली आहेत.

सारांश सामाजिक, कौटुंबिक व पर्यावरणीय स्तरांवर स्वास्थ्य टिकून रहावे, सूसूत्रता असावी, ऐक्य निर्माण व्हावे या हेतूने प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी 'धार्मिक' अंगाने श्राद्ध व दान संकल्पनांचे महत्त्व विशद करून त्यांचे प्रत्यक्ष आचरण होण्यासाठी प्रयत्नपूर्वक उपाय योजले आहेत असे म्हणता येऊ शकेल.

मानसिक पैलू

१) श्राद्ध व दान संकल्पनेत मानसिक पैलूचा विचार केला आहे का? कसा?

श्राद्ध व त्याच्या दान संकल्पनेत मानसिकतेचा खूप महत्त्वाचा वाटा आहे.

शतकानुशतके मृत्यूविषयी माणसाच्या मनात गूढ, अनाकलनीय भावना, उत्सुकता अशी संमिश्र आंदोलने दिसून येतात. एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर तिचे नेमके काय होते? ती कोठे जाते? अशा शंका जिवंत माणसांच्या मनात घर करून असतात. आपल्या मृत्यूनंतर आपले काय होईल? अशी भावनाही माणसाच्या मनात येते त्यामुळे मृत्यूनंतर दिवंगताला सुख मिळावे, त्याने आपल्यावर अवकृपा करू नये या भावनेने श्राद्ध व दान संपन्न करण्याकडे कल असतो. प्राचीन ग्रंथकारांनीही या मानसिक आंदोलनांचा विचार करून श्राद्धाला व दानांना धर्माचरणाची चौकट जोडली असावी. दिवंगताचा संतोष हे श्राद्धाचे फलस्वरूप सांगितले गेल्याने आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या निधनानंतरही तिला सुख लाभावे या द्वय भावनेचा यथायोग्य वापर करून श्राद्धाचे फल नोंदविले आहे.

श्राद्ध हा धार्मिक विधी म्हणून दृश्य स्वरूपात अनुभवास येत असला तरी मानसिक स्तरावर ती अमूर्त अशी भावनिक नात्यांची गुंतवणूक आहे. व ती व्यक्त करण्याचे मूर्त माध्यम म्हणजे श्राद्ध व दान होय.

२) या पैलूचे वैशिष्ट्य काय?

जिवंतपणी आपल्या कुटुंबातील सदस्यांची काळजी घेणे, त्यांच्याशी प्रेमाचे नाते असणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. तथापि एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर, ती व्यक्ती आपल्यामध्ये नसतानाही तितक्याच प्रेमाने, आत्मीयतेने व श्रद्धेने तिचे स्मरण करण्याची द्वय भावना श्राद्ध व दानातून व्यक्त करणे हे या मानसिकतेचे वैशिष्ट्य होय.

३) सद्यः परिस्थितीत त्याज्य पद्धती – श्राद्धाशी व दानाशी जोडली गेलेली आपुलकीची व प्रेमाची भावना ही त्याज्य ठरू शकत नाही. तथापि श्राद्धाशी वर्षानुवर्षे जोडली गेलेली अशुभ, अपवित्र ही भावना मात्र सोडायला हवी.

सद्यः परिस्थितीत स्वीकारण्याची पद्धती – श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने केलेले दिवंगताचे स्मरण म्हणजे श्राद्ध आणि गरजू व्यक्तीला तिच्या गरजा ओळखून केलेले सहाय्य म्हणजे दान अशा संकल्पना आधुनिक काळात स्वीकारणे औचित्याचे ठरेल असे वाटते.

बदलत्या काळानुसार गतिमान युगात दैनंदिन गरजा बदलत चालल्या आहेत. पूर्वी ज्या गोष्टी केवळ कल्पनेच्या पातळीवर अस्तित्वात होत्या त्यांचा आपण सद्यः स्थितीत सहज स्वीकार केला आहे. त्यामुळे प्राचीन काळापासून व्यक्तीच्या दैनंदिन कर्तव्यांमध्ये सांगितल्या गेलेल्या धर्माचरणातही कालसंगत बदल आवश्यक झाले आहेत असे वाटते. तरच ते आचरावयास सोपे जातील व आचरावेसे वाटू लागतील.

४) यामध्ये बदल करण्याची आवश्यकता आहे का?

दिवंगत आप्त, स्नेही यांविषयी प्रेम, आदर, कृतज्ञता या भावना कायम टिकणाऱ्या हव्या. त्यामध्ये कुठेही दुराव्याची, कृतघ्नतेची भावना येऊ नये हे नक्की!

५) बदल स्वीकारण्याची मानसिकता – (सर्वेक्षणाधारे)

सर्वेक्षणाधारे म्हणता येऊ शकेल की असा बदल स्वीकारण्याची मानसिकता समाजामध्ये रूढ होते आहे. दिवंगत पूर्वजांचे स्मरण ही भावना सर्व काळात, कोणत्याही स्थितीत त्याज्य नाही; फक्त ती व्यक्त करण्याचे माध्यम बदलणे आवश्यक वाटू लागले आहे.

एखादी व्यक्ती जिवंत असताना तिच्यासाठी गुणवत्तापूर्ण वेळ देणे, परस्पर सौहार्द जोपासणे, तिची काळजी घेणे अधिक आवश्यक आहे. सद्यः स्थितीत वयस्कर कुटुंबियांकडे लक्ष देणे, त्यांची शुश्रूषा करणे सर्वाना शक्य होतेच असे नाही, मग त्यासाठी अन्य व्यावहारिक पर्याय स्वीकारले जातात. तथापि अशा कुटुंबियांशी भावनिकदृष्ट्या जोडले रहाणेही आधुनिक काळात आवश्यक आहे. तरच निधनानंतर त्या व्यक्तीचे श्रद्धेने स्मरण करणे औचित्याचे ठरू शकेल.

व्यक्तीच्या निधनानंतर तिचा पुढील प्रवास, तिला होणारा त्रास वा सुख या कल्पित संकल्पना आहेत का खरोखर अस्तित्वात आहेत याचे उत्तर शोधणे कठीण आहे. यावर अनेक अभ्यासकांनी आपली मते नोंदविली आहेत तथापि त्याबद्दलच्या स्वीकारशीलतेबद्दल शंका उपस्थित होण्याची शक्यता स्वीकारावी लागेल.

प्राचीन ग्रंथकारांनी श्राद्धप्रसंगी दाने दिल्यास दिवंगताला सुख लाभेल अशी मांडणी केली आहे. त्यामुळे श्राद्धप्रसंगी दिवंगतासाठी कोणतीही तडजोड न करता ही दाने देण्याचा भाव दिसून येतो. जिवंतपणी ज्या त्रासातून वाचण्याची धडपड मनुष्य करतो तो त्रास मृत्यूनंतरही त्यांली सहन करावा लागू नये अशी

भावनाही यामागे आहे. उदा. यमलोकातील प्रवासात उष्णतेचा, काटाकुट्यांचा, थंडीचा त्रास होऊ नये यासाठी छत्री, चपला, टोपी, पाण्याचा घडा याचे दान ब्राह्मणाला केल्यास दिवंगताला त्याचा उपयोग होईल. आपण जर दिवंगतासाठी दाने दिली तर ते पाहून आपले वंशजही आपल्या मृत्यूनंतर आपल्या सुखासाठी दाने देतील अशी भावना मनात येण्याची शक्यताही विचारात घेण्यास हरकत नसावी.

परंपरेने दिल्या जाणाऱ्या दानांखेरीज समाज व पर्यावरणाच्या हितार्थ दिली जाणारी दाने समजावून घेणे याकडे समाजाची मानसिकता नसते. परंपरेचे पालन करून श्राद्ध करणे एवढाच भाव त्यामागे असल्याने समाज व पर्यावरण हितार्थ सांगितलेली दाने लोकांपर्यंत पोहोचत नाहीत, व ते समजून घेण्याची उत्सुकताही अभावानेच आढळते. परंतु यानंतरच्या काळातील नवी पिढी हे सर्व समजून घेण्यास उत्सुक असेल.

धार्मिक विधीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन -

१) सर्वेक्षणाधारे जाणवले आहे की काकस्पर्श, नारायण-नागबळी यांसारख्या विधींमध्ये गूढतेने बघण्याची मानसिकता थोड्या प्रमाणात का होईना पण समाजात अस्तित्वात आहे. श्राद्धामागील मानसिक भाव समजून घेतला तर ही गूढता कमी होऊ शकेल.

२) श्राद्धाला अशुभ समजण्याचे कारण नसून आपल्या दिवंगत पूर्वजांचे ते पूजनच आहे असा दृष्टीकोन समाजाला देता येईल.

३) वर्षानुवर्षे श्राद्ध हे अशुभ मानले गेल्याने त्यासंदर्भात विचार करण्यास कोणी उत्सुकता दाखवीत नाही. उत्सुकता वाटलीच तर शंकांचे निरसन करून घेणारे लोकही अल्प आहेत. निधनप्रसंगानंतर गांधीर्यांच्या, शोकाच्या वातावरणात श्राद्ध व दानाबद्दल जाणून घेण्याच्या मानसिकतेतही कुटुंबातील सदस्य नसतात. त्यामुळे श्राद्धाचा मानसिक भाव समजावून सांगितला गेला तर तो स्वीकारण्याची तयारी लोक दाखवू शकतील व दिवंगताविषयीचे आपले प्रेम श्रद्धेने व्यक्त करू शकतील व त्यामागील गूढतेची भावना कमी होईल.

४) श्राद्धप्रसंगी दान केल्याने दिवंगताला खरोखर सुख लाभते काय? हे सांगणे कठीण आहे. तथापि दान देणाऱ्याला व स्वीकारणाऱ्याला मिळणारे समाधान अधिक महत्त्वाचे आहे. असा दृष्टीकोण प्रस्थापित केल्यास

त्याचे आचरण करणे सुलभ होईल. नेत्रदान, त्वचादान, अवयवदान, रक्तदान यामुळे एखाद्या जिवंत व्यक्तीला लाभणारे गुणवत्तापूर्ण दीर्घायुष्य अधिक सुखकारक ठरेल अशी आशा वाटते. आधुनिक काळात हा दृष्टीकोण स्वीकारला जाऊ शकेल.

सामाजिक पैलू

१) श्राद्ध व दानाच्या संकल्पनेत सामाजिक पैलूचा विचार केला आहे का? कसा?

संपूर्ण समाजाचे स्वास्थ्य टिकून राहिल याचा विचार करून प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी श्राद्ध व दान संकल्पनांची मांडणी केली आहे असे म्हणता येऊ शकेल.

कुटुंब हा समाजाचा एक उपघटक कौटुंबिक हिताचा विचार श्राद्ध संकल्पनेत अंतर्भूत आहे. आपल्या वंशवृक्षाचा आदर, कुळाचा आदर व स्मरण करणे यासाठी श्राद्ध संकल्पना मांडली गेली आहे. प्रत्येक मनुष्य आपल्या उत्कर्षासाठी प्रयत्नशील असतो. तथापि त्याला त्यासाठी भक्कम आधार, यशापयशात सहभागी लोक हे त्याच्या कुटुंबातूनच मिळतात. कुटुंबातील जिवंत व्यक्तींचे पाठबळ जितके महत्त्वाचे तितकेच कुटुंबातील दिवंगताचे आशीर्वादही महत्त्वाचे मानले जातात. ही आस्था जपण्याचे माध्यम म्हणजे श्राद्ध.

समाजव्यवस्थेचे नियम म्हणजेच धर्म त्यामुळे श्राद्धाच्या व दानाच्या धार्मिक आचरणाला सामाजिक चौकटही आहेच.

कुटुंबातील दिवंगतांच्या ऋणांची परतफेड करण्यासाठी श्राद्ध करावे. यानिमित्ताने वंशजांना आपल्या पूर्वजांची माहिती मिळते, कुळाचा इतिहास समजतो. पूर्वजांचे कर्तृत्व उल्लेखनीय असेल तर वंशजांच्या मनात स्वतः बद्दल व कुटुंबाबद्दल आदर वाढिला लागतो. पूर्वजांकडून काही चुका घडल्या असतील तर त्याचा सारासार विचार करून त्या पुढील पिढीकडून घडू नयेत याबद्दल काळजी घेतली जाऊ शकते. श्राद्धाच्या निमित्ताने कुटुंबीय एकत्र येतात, परस्पर मतभेद असल्यास अशा प्रसंगी ते विसरून सर्वजण एकत्रितपणे पितृस्मरण करतात. या निमित्ताने कौटुंबिक ऐक्य व स्वास्थ्य टिकून राहण्यास मदत होते.

कुटुंबाच्या जोडीने समाजाच्या दृष्टीनेही श्राद्धाचे व दानाचे महत्त्व विशेष आहे. श्राद्धप्रसंगी समाजातील उपेक्षित, गरजू, वंचितांना आवर्जून भोजनासाठी, दान घेण्यासाठी बोलविले जाते. यानिमित्ताने कुटुंबाकडून समाजातील गरजूंना सहाय्य मिळते.

विद्वान ब्राह्मण, यती, संन्यासी हे आपापल्या रचनेत समाजाच्या हितासाठी प्रयत्नशील असतात. ज्यांच्यामुळे आपली समाजरचना सुरळीत चालू आहे हे निस्पृहपणे काम करीत आहेत त्यांच्या योगक्षेमाची

काळजी समाजातील अन्य सदस्यांनी घेणे अपेक्षित आहे. गृहस्थाश्रम हा अन्य सर्व आश्रमांचा आधार असल्याने गृहस्थाने निष्ठापूर्वक केलेले श्राद्ध हे सर्वांच्या उपयोगाचे ठरू शकते.

आपल्याला अज्ञात, अपरिचित अशा अनेक जीवांचे मृत्यू घडत असतात. त्या सर्वांच्या मृत्यूपश्चात त्यांचे श्रद्धापूर्वक स्मरण म्हणजे 'वसुधैव कुटुंबकम्' या विचाराची जोपासनाच होय. हा सामाजिक आस्थेचाच एक महत्त्वाचा दृष्टीकोण म्हणता येईल.

श्राद्धी दानांची प्राप्ती झाल्यामुळे समाजातील रुग्ण, गरजू विद्यार्थी, उपेक्षित, यती, संन्यासी यांना स्थैर्य प्राप्त होण्यास मदत होते. ही दाने 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' अशी आहेत. सर्वसमावेशकता हा या दानांचा उद्देश आहे. एकूणातच 'दाना' चे महत्त्व मांडताना Diana L. Eck यांनी आपल्या The Religious Gift : Hindu, Buddhist and Jain perspectives on Dana, 2013 (summer) social research Vol 80, No.2, P. 359-379 या निबंधात म्हटले आहे - " The gift establishes a complex set of moral relations and the circulation of gifts enables in sight into a social interconnectedness. Dana is not part of a web of reciprocity and obligation. Dana flows giver, to a worthy recipient, with no expectation whatsoever of return." (P. 360)

दाने देणाऱ्या कुटुंबाकडून दाने स्वीकारणाऱ्या कुटुंबाला उपयुक्त गोष्टींची प्राप्ती होत असते. द्रव्य, धान्य, प्राणी, दैनंदिन वापराच्या वस्तू या विकत घेऊन वापरणे ज्यांना आर्थिकदृष्ट्या शक्य नाही अशांच्या कुटुंबियांच्या दृष्टीने या दानांचा लाभ महत्त्वाचा आहे. उपभोग्य वस्तूंच्या वापराची संधी मिळाल्याने गरजूंच्या कुटुंबियांना होणारा आनंद हे सामाजिक स्वास्थाच्या दृष्टीने उपयुक्तच आहे. एखादी गोष्ट हवी असूनही न मिळाल्यास त्यातून निर्माण होणारा क्षोभ अनेक दुष्कृत्यांना जन्म देतो व त्यातून समाजाची हानी होते. त्यापेक्षा ज्या स्तरापर्यंत शक्य आहे त्या स्तरापर्यंत अशी दाने पोहोचल्यास ती उपयुक्तच ठरतात.

वंचितांना मिळालेल्या दानांमधून त्यांचे कल्याण होते तसे समाजाचेही होतेच. श्राद्धप्रसंगी एखाद्या आदिवासी जमातीतील गरजू बुद्धीमान विद्यार्थ्याला सहाय्य मिळाल्यास तो चांगले शिक्षण घेऊन आपल्या समाजाचा स्तर उंचावू शकतो.

श्राद्धविधीमध्ये निधनानंतर दहाव्या दिवशी दिवंगत कुटुंबियांपैकी पुरुष सदस्यांना केस, दाढी, नखे कापण्यास सांगितले आहे. शवाच्या सान्निध्यात रोगजंतूंचा फैलाव वाढून ते केस इ. ठिकाणी राहण्याची शक्यता असते. त्यामुळे सामाजिक व सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने ते कापण्यास सांगितले गेले असावे. तथापि आधुनिक काळात स्वच्छतेसाठी वैद्यकीय दृष्ट्या प्रमाणित सुविधा उपलब्ध असल्याने त्यांचा वापर करणे अधिक सोयीचे ठरते.

२) या पैलूचे वैशिष्ट्य काय ?

धार्मिक व सामाजिक चौकटीतून केली गेलेली श्राद्ध व दानांची योजना हे या पैलूचे वैशिष्ट्य. समाजाचे नीतिनियम म्हणजे धर्म. त्यामुळे या दोन्हीची सांगड घालण्याचा प्रयत्न प्राचीन अभ्यासकांनी केलेला आहे व प्रत्येक मनुष्याच्या आयुष्यात या प्राचीन विचारांना महत्त्व प्राप्त करून दिले गेले आहे.

३) सद्य परिस्थितीत त्याज्य पद्धती व स्वीकारण्याच्या पद्धती -

सामाजिक आरोग्याच्या दृष्टीने सुचविली गेलेली निधनानंतरच्या १३ दिवसांपर्यंत पाळण्याची आशौच पद्धती आधुनिक काळात आचरणे सोयीचे नाही. आधुनिक काळात स्वच्छतेच्या विविध सोयी उपलब्ध आहेत त्यामुळे आशौच पाळण्याचे स्वरूप बदलता येऊ शकेल.

जागतिक व्यापारातील उलाढाली, जागतिक संगणीकरण यामुळे कार्यमग्न असणाऱ्या आधुनिक पिढीला १३ दिवस सूतक पाळून घरात बसणे व्यवहारतः सोयीचे नाही.

- वर्षश्राद्ध, महालय अशी विविध श्राद्धे धर्मशास्त्रकारांनी नोंदविली आहेत. गतिमान युगात ती सर्वच्या सर्व संपन्न करणे शक्य होईल असे नाही.

४) बदलाची आवश्यकता आहे का?

सद्यःस्थितीत स्वच्छतेच्या, आरोग्याच्या दृष्टीने उपलब्ध सुविधा मुबलक आहेत. त्यामुळे आशौचाची कल्पना बदलावी लागेल.

श्राद्धकर्त्याला आवश्यक ते (दहाव्यापासून तेराव्यापर्यंत) सर्व दिवस श्राद्ध करण्यासाठी राखून ठेवता येतील असे नाही ; तथापि दिवंगताचे स्मरण होणे आवश्यक असल्याने सुटसुटीत, आचरावयास सोपे पर्याय उपलब्ध करून द्यावे लागतील. विभक्त कुटुंबपद्धती, परदेशात कामानिमित्त निवास अशा कारणांनी

कुटुंबातील सर्व सदस्य एकत्रित होणे अवघड असेल तर प्रत्येकाने स्वतंत्रपणे दिवंगतांचे स्मरण करणे स्वीकारावे लागेल. म्हणजे मोठ्या भावाने श्राद्ध केल्यास अन्य भाऊ-बहिणींना येणे शक्य नसेलच तर त्यांनीही स्वतंत्र श्राद्ध - स्मरण करावे.

समाजात दान स्वीकारण्यास सत्पात्र व्यक्ती मिळणे काहीसे कठीण झाले आहे. त्यामुळे सत्पात्र व्यक्ती, संस्था यांच्या निकषात बदल करावे लागतील. उदा. गरजू ब्राह्मण न मिळाल्यास अन्य वर्गातील गरजूला उपयुक्त दान करणे इ. यासंबात Jacob Copeman यांनी The Gift and its forms of like in contemporary India, sep. 2011, Modern Asian Studies Vol 45, issue 05, P. 1051-1094 या निबंधात म्हटले आहे - " In our understanding the emphasis is on the proper selection of the donee. If the donee is selected carefully then the Dan will be effective, There will be no need to monitor how the funds are actually used. " (P. 1064)

५. बदल स्वीकारण्याची मानसिकता - (सर्वेक्षणाधारे)

सर्वेक्षणाधारे म्हणता येऊ शकेल की आशौच, साग्रसंगीत श्राद्धविधी संपन्न करणे यामध्ये समाजाची बदल स्वीकारण्याची मानसिकता आहे. तसे बदल झाले तर ते आचरावयास सोपे होतील व आचरण्याकडे कल वाढेल असे जाणवते आहे.

ज्यांना कुटुंबात श्राद्धाला उपस्थित रहाणे शक्य नसते असे परदेशस्थित कुटुंबीय संगणक तंत्राद्वारे (SKYP) आपली उपस्थिती नोंदवितात व सहभाग घेतात. हा बदल स्वीकारणे आवश्यक आहे.

यती, संन्यासी यांचे समाजातील वाढीव प्रस्थ कुंभमेळ्यासारख्या प्रसंगी दिसून येते. समाजात गरजूंसाठी काम करणाऱ्या संस्था, आश्रम, व्यक्ती यांचीही संख्या पुष्कळ आहे. मात्र सद्यःस्थितीत त्यांना दाने देण्यापूर्वी त्यांची अधिकृतता, सच्चेपणा तपासून पहायला हवे असे वाटते.

सर्वेक्षणात आधुनिक समाजाचे प्रश्न विचारात घेता त्वचादान, रक्तदान अशी दानेही सुचविली गेली आहेत.

६) श्राद्ध व दानाचा सामाजिक आशय व पुरोगामी काळ -

शतकानुशतके श्राद्धविधी व त्यातील दानांचे आचरण धार्मिक अंगाने केले जात आहे. त्यांचा सामाजिक दृष्टीकोण धार्मिक अंगातच अंतर्भूत आहे तथापि तो प्रकटपणे व्यक्त झालेला नाही. तो तसा स्पष्टपणे प्रकट झाल्यास आधुनिक काळातील श्राद्ध व दानाचा 'धार्मिक' विधी लोक 'सामाजिक' स्वास्थ्यासाठी स्वीकारतील अशी आशा वाटते.

नवी सामाजिक दाने - (सर्वेक्षणाधारे)

- १) आदिवासी आश्रमशाळेतील गरजू विद्यार्थ्यांना मदत
- २) त्वचादान, नेत्रदान, अवयवदान, रक्तदान, देहदान इ. प्रत्यक्ष कृतीत आचरणे वा त्याचा संकल्प करणे. मात्र अशा दानांचा संकल्प करताना तो फलाशारहित असावा.

Jacob Copeman यांनी आपल्या The Gift and its forms of Life in Contemporary India, Sept 2011, Modern Asian studies/Vol 45/issue 05/P. 1051-1094 या निबंधात रक्तदानाविषयी मत मांडताना म्हटले आहे - " One doctor founder of a Delhi NGO concerned with promoting voluntary blood donation, complained me about the giving of incentives such as mugs and t-shirts to donors. He was adamant that blood donors must have the wish to give a Dan with nothing to return. If people donate with expectations of receiving a gift, this is impure, selfish (swarth purna) blood " (P. 1069)

- ३) अपंगांना मदत करणे.
- ४) समाजाच्या विविध स्तरातील गरजू, अनाथ यांना सहाय्य.
- ५) अनाथ मूल दत्तक घेणे.

आर्थिक पैलू

१) श्राद्ध आणि दान संकल्पेत आर्थिक पैलूचा विचार केला आहे का? कसा ?

श्राद्ध व प्रामुख्याने दान संकल्पनेत आर्थिक पैलूचा विचार केला गेला आहे असे म्हणता येऊ शकेल.

विविध प्रकारची श्राद्धे संपन्न करण्यासाठी विशिष्ट मार्गदर्शन करणाऱ्या पुरोहितांचा स्वतंत्र गट समाजात अस्तित्वात आहे दाहकर्म व श्राद्ध या दोन्ही विधींसाठी हे पुरोहित मार्गदर्शन करतात. परंपरेने शतकानुशतके दाहकर्म श्राद्धविधी हा अशुभ व अपवित्र मानला गेल्याने अन्य धार्मिक कार्ये संपन्न करणारे पुरोहित दहनाचे व श्राद्धाचे पौरोहित्य करीत नाहीत. त्यामुळे श्राद्धाच्या व दहनाचे पौरोहित्य करणाऱ्या पुरोहितांच्या अर्थार्जनाची व्यवस्था या विधींच्या माध्यमातून केली गेली आहे असे म्हणता येऊ शकेल.

श्राद्धाला भोजनासाठी निमंत्रित ब्राह्मण, ब्रह्मचारी यांना दिलेल्या द्रव्यातून त्यांना आर्थिक सहाय्य मिळण्याची सोय केली गेली असावी.

दान संकल्पनेचा आर्थिक पैलू हा समाजाच्या सर्व स्तरांच्या हितासाठी उपयुक्त असाच आहे.

श्राद्धाचे विविध प्रकार विविध निमित्तांनी संपन्न करीत असताना दानांच्या द्वारे आर्थिक वितरणाची शक्यता जास्त आहे. गृहस्थाने आपापल्या कर्तव्यानुसार धर्माचरण करीत द्रव्यार्जन करणे अपेक्षित आहे. तथापि ते द्रव्य / धन त्याने केवळ स्वतःच्या कुटुंबासाठी वापरणे असा हेतू नाही. दिवंगतांच्या प्रीत्यर्थ श्राद्ध करीत असता निरपेक्ष भावनेने गृहस्थाने त्या द्रव्यातील काही हिस्सा ब्राह्मण, यती, ब्रह्मचारी, गरजू, रुग्ण, प्राणी यांच्या योगक्षेमासाठी द्यावयाचा आहे. यामागे त्यागाची निरपेक्ष भावना जोडली गेली आहे.

२) या पैलूचे वैशिष्ट्य काय –

दानं संविभागः । या तत्वानुसार समाजातील सर्व घटकांच्या योगक्षेमाची व निसर्गाच्या संतुलनाची काळजी घेणे हा दानाचा सर्वात महत्त्वाचा आर्थिक पैलू आहे असे वाटते. प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी हा आर्थिक पैलू थेट न मांडता त्याला धार्मिक आचरणाची जोड देऊन लोकांना त्यासाठी प्रोत्साहित केले आहे.

तीर्थस्थानांच्या ठिकाणी केल्या जाणाऱ्या श्राद्धातून व दानांमधून त्या त्या ठिकाणच्या स्थानिक पुरोहितांना अर्थार्जनाची व गरजूंना आर्थिक मदत मिळण्याची संधी उपलब्ध करून दिली आहे.

२) या पैलूचे वैशिष्ट्य काय?

श्राद्ध व दान संकल्पनेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य सांगता येऊ शकेल ते असे की प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी आर्थिक रचनेच्या दृष्टीनेही समाजातील विविध स्तरातील लोकांचा विचार आवर्जून केला आहे.

आर्थिकदृष्ट्या जो संपन्न आहे तो यथाविधी श्राद्ध व दान करून दिवंगताचे स्मरण करतोच. पण जो आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आहे त्याने काय करावे?

– श्राद्धविधी वाचावा.

– गाईला गवत घालावे.

– दक्षिणेकडे तोंड करून रडावे.

काहीच शक्य नसेल तर सूर्यासमोर उभे राहून खांका वर करून दिवंगतांचे स्मरण करावे.

दिवंगतांच्या स्मरणासाठी आर्थिक स्तर महत्त्वाचा नाही. निर्धन असलेली व्यक्तीही आपल्या दिवंगत पूर्वजांचे स्मरण करू शकते व ते होणे अधिक महत्त्वाचे आहे.

३) सद्य परिस्थितीत त्याज्य पद्धती –

– सद्य परिस्थितीत श्राद्धविधीचे पौरोहित्य करणाऱ्या पुरोहितांची आर्थिक स्थिती तुलनेने सुधारली आहे असे अनुभवास येते. यती, संन्यासी यांनाही विविध संस्थांच्या, आश्रमांच्या माध्यमातून आश्रय मिळतो आहे. त्यामुळे ज्यांना आर्थिक अपेक्षा / सहकार्य आवश्यक आहे अशांना शोधून त्यांना आर्थिक मदत करण्याकडे व विविध दाने करण्याकडे कल वाढवायला हवा.

प्राचीन काळी गोधन, पशुधन हे संपत्तीचे निदर्शक मानले जात. आजच्या काळात ही संकल्पना मागे पडून विविध भौतिक गोष्टींची उपलब्धता व सुविधा हे संपत्तीचे निदर्शक बनले आहेत.

स्वीकारण्याच्या पद्धती –

बदलत्या काळाचा विचार करता श्राद्धनिमित्ताने अशा व्यक्तींना बोलवावे लागेल की ज्यांना चांगल्या गुणवत्तेने जीवन जगण्याची इच्छा आहे परंतु आर्थिक अडचणींमुळे त्यांना ते साध्य होऊ शकत नाही.

दाने स्वीकारण्यास सत्पात्र व्यक्तीही पारखून घ्याव्या लागतील. ज्या व्यक्ती/ संस्था दिलेल्या दानाचा प्रामाणिकपणे विनियोग करतील त्यांनाच अशी दाने औचित्याची ठरतील.

वाढत्या व्यापारीकरणाचे पडसाद विविध तीर्थक्षेत्रांवरही उमटू लागले आहेत असे अनुभवास येत आहे. त्यामुळे तीर्थक्षेत्री श्राद्ध-दान करून खर्च करताना तेथील आर्थिक शुचिताही पारखूनच घ्यावी लागेल.

४) यामध्ये बदल करण्याची आवश्यकता आहे का?

श्राद्ध व दानांशी संबंधित आर्थिक पैलू आधुनिक काळानुसार बदलावा लागेल. दानांच्या आर्थिक रचनेत पुढीलप्रकारे बदल करावे लागतील - पूर्वी ब्राह्मणांना दिवंगताप्रीत्यर्थ श्राद्धवेळी पादत्राणांचे दान केले जाई. आजच्या काळात गरजू विद्यार्थ्यांला प्रवासासाठी सायकल भेट देणे, बसचा पास काढून देणे अशा पद्धतीने त्यांच्या 'पायाची' काळजी घ्यावी लागेल. एखाद्या अपंग व्यक्तीला 'लाकडी पाय' देऊन त्याला चालण्यास प्रोत्साहन देणे हे ही उत्तम दान ठरू शकेल.

५) बदल स्वीकारण्याची मानसिकता - (सर्वेक्षणाधारे)

सर्वेक्षणाचा आधारे असे म्हणता येऊ शकेल की आर्थिक दृष्टीने दानाच्या आचरण पद्धतीत बदल करण्याची मानसिकता आहे.

श्राद्धाचे पौरोहित्य करणाऱ्या मार्गदर्शकांनी आर्थिक शुचिता पाळायला हवी असे मत नोंदविले गेले आहे. आवश्यकतेपेक्षा जास्त रक्कम स्वीकारू नये, जी दाने प्रत्यक्ष वापरली जाणार नाहीत अशी दाने केवळ विधीचा भाग म्हणून स्वीकारून वाया जाऊ देऊ नयेत असेही मत मांडले गेले आहे.

नातेवाईकांना, इष्टमित्रांसाठी श्राद्धप्रसंगी कर्ज काढून जेवणावळी घातल्या जातात, ही प्रथा चालू ठेवणे म्हणजे पैशाचा अपव्यय होय. त्याऐवजी त्यांविषयी कृतज्ञता म्हणून अन्य काही द्यावे.

श्राद्धी दाने देतानाही ती गरजूला दिली जावीत. देणाऱ्याच्या कष्टाची कमाई योग्य पद्धतीने वापरली गेली पाहिजे. त्यामुळे 'जो खरा गरजू' त्यालाच दान मिळावे.

गाय दान करण्यासाठी गाईच्या मूर्तीवर उदक सोडून मग त्याचे प्रतीक म्हणून काही रक्कम श्राद्धकर्त्याकडून स्वीकारली जाते. त्याऐवजी पांजरपोळाला आर्थिक मदत करणे, गाईला चारा घालणे यासाठी ती रक्कम वापरल्यास प्रत्यक्ष विनियोगाचे समाधान मिळेल.

श्राद्धासाठी पुष्कळ आर्थिक भार सोसून ते संपन्न करण्याऐवजी श्राद्ध आर्थिकदृष्ट्या सोयीस्कर व्हावे व त्यातून शिल्लक राहिलेली रक्कम गरजूला दान करावी.

एक झाड दिवंगताच्या स्मरणार्थ लावून या झाडाच्या वाढीसाठी आवश्यक ती आर्थिक योजना करणे, एखाद्या प्राणिसंग्रहालयातील अनाथ प्राण्यांच्या आहारासाठी आर्थिक सहाय्य करणे असाही पैशाचा विनियोग करणे आधुनिक काळात औचित्याचे आहे.

सद्यः स्थितीत वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे अनेकांचे आर्थिक जीवन समृद्ध झाले आहे. अशांनी श्राद्धप्रसंगी दाने देऊन समाजात आर्थिक संतुलन प्रस्थापित करण्यास सहाय्य करायला हवे. अशा समाजगटाकडे आर्थिक समृद्धी आहे पण स्वतःच्या वाढत्या भौतिक गरजा पूर्ण करण्यातच ती वापरली जात आहे. कुटुंबातील एखाद्या व्यक्तीच्या श्राद्धाला उपस्थित राहणेही या समाजगटाला दैनंदिन कामातून शक्य होत नाही. अशावेळी दानांच्या माध्यमातून समाज व पर्यावरणहितार्थ गोष्टी करणे या समाजगटाला शक्य आहे. (परदेशात mitigation bank या उपक्रमाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर रक्कम गोळा केली जाते व ती सामाजिक कार्यासाठी वापरली जाते. श्राद्धाच्या निमित्तानेही असा उपक्रम राबविता येईल असे वाटते.)

आधुनिक काळात तर संगणकीकृत सुविधांमुळे एखाद्या उपक्रमाला परस्पर रक्कम हस्तांतरित करता येते. त्यामुळे हा बदल स्वीकारणे या गटाला शक्य होईल. आपल्याकडून आपल्या दिवंगत आप्त-स्वकीयांचे स्मरण या पद्धतीने केल्याचे समाधानही मिळेल.

जे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नाहीत त्यांनी रक्तदानासारखा संकल्प श्राद्धप्रसंगी करावा. प्रत्यक्ष रक्कम खर्च करून श्राद्ध व दान शक्य नसेल तर एखाद्या वृद्धाश्रमात, अनाथाश्रमात काही सेवा देणे इ. उपक्रम सहज शक्य होऊ शकतील. घराच्या परिसरात तुळशीसारखे सहज उपलब्ध रोप लावून त्याला पाणी घालणे या पद्धतीनेही दिवंगतांचे 'श्रद्धेने' स्मरण करता येईल. त्यामुळे हवा शुद्ध होईल व निसर्गातील पावित्र्यही वाढेल.

पर्यावरणीय पैलू

१) श्राद्ध व दान संकल्पनेत पर्यावरणीय पैलूचा विचार केला आहे का? कसा?

- श्राद्ध व दान संकल्पनेत पर्यावरणीय पैलूचा विचार केला गेला आहे असे म्हणता येऊ शकेल. प्राचीन काळापासून व्यक्तीच्या निधनानंतर केले जाणारे दाहकर्म व श्राद्ध हे विधी गावापासून लांब नदीकिनारी करण्याची पद्धती रूढ आहे.

दाहकर्म व श्राद्ध हे विधी अशुभ मानले जात असल्याने ते जनसंपर्कापासून दूर अंतरावर केले जात असावेत. तथापि त्यामागे नदीचा काठ, भोवतालचा परिसर यांचा महत्त्वपूर्ण विचार असावा असे वाटते. नदीच्या पाण्यात पिंड विसर्जन इ. करताना नदीतील जलचरांना ते अन्न म्हणून उपयोगी पडावे असा हेतू असावा नदीच्या काठावरील झाडांवर असलेल्या कावळ्याचेही महत्त्व श्राद्धविधीमध्ये समाविष्ट आहेच. निसर्गाची स्वच्छता राखणारा तथापि दुर्लक्षित अशा कावळ्याला यानिमित्ताने आदर देण्याचा हेतू असावा.

श्राद्धी दाने सुचविताना जलाशय, उद्याने बांधणे, वृक्षारोपण, अनाथ प्राण्यांना अभय अशी निसर्गपूरक व पर्यावरण सांभाळणारी दाने प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी सुचविली आहेत.

२) या पैलूचे वैशिष्ट्य काय?

Gavin Van Horn यांनी आपल्या Hindu Traditions and Nature : Survey Article, (Worldview 10, i, P. 5-39) या निबंधात म्हटले आहे - "Hinduism by appealing to various positive attitudes toward nature found within Hindu Traditions including deification of natural forces and objects, the sacred geography of India, monism, nonviolence, reincarnation and the sacredness of the cow." (P. 32)

३) सद्य परिस्थितीत त्याज्य पद्धती -

श्राद्धाचे पिंड, अन्न साहित्य नदीमध्ये सोडणे सद्यः स्थितीत पर्यावरण विघातक ठरू शकते. सतत प्रवाही असणाऱ्या नद्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे, व्यावसायिकरणामुळे धोक्यात आल्या आहेत. त्यामुळे अशा पद्धती बदलाव्या लागतील.

स्वीकारण्यायोग्य पद्धती -

पर्यावरणाचा विचार करता श्राद्धाचे पिंड, दर्भ इ. विसर्जन करताना ते झाडांमध्ये घातल्यास कुजून त्याचे खत होईल व त्याचा उपयोग होईल.

महालय श्राद्धामध्ये आपल्याला ज्ञात-अज्ञात व्यक्तींसाठी याप्रमाणे पिंडदान, पिंडपूजन करण्यास सांगितले आहे त्याप्रमाणे आपल्या भोवतीचे वृक्ष, पशू-पक्षी, आपल्या घरातील पाळीव प्राणी यांच्यासाठीही एक पिंड देण्यास आवर्जून सांगितले आहे.

निसर्गचक्राची साखळी पूर्ण करणारे व तिचे नियंत्रण ठेवणारे कृमी-कीटक पशू, पक्षी, वनस्पती यांबद्दल जिवंतपणी कृतज्ञता व्यक्त करणे हे हिंदू-धर्म संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे. चित्राहुती घालणे, पंचयज्ञ करणे, नागपंचमी, बैलपोळा, वटसावित्री, नारळीपोर्णिमा, गोवत्सद्वादशी अशा व्रतांच्या माध्यमातून ही कृतज्ञता व्यक्त केली जाते. पण त्यांचे आयुष्य संपल्यावरही त्यांचे स्मरण ठेवणे हे श्राद्धद्वारे आपल्या संस्कृतीने जोपासले आहे. Water, wood and wisdom : Ecological perspectives from the Hindu traditions, Fall 2001, Daedalus, Vol 130, No. 4, Religion and ecology : can the climate change? P. 179-206 या आपल्या निबंधात Vasudha Narayanan म्हणतात - "Hindu philosophies and communities value nature and privilege the existence of plants, trees, and water? Although the short answer is "yes", Hindus have answered this question in many different ways that have been documented in excellent texts." (P. 180)

पर्यावरणीय पैलूचा विचार श्राद्ध व दानांच्या माध्यमातून जोपासला गेला आहे. जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर अगदी एखादा व्यक्तीच्या निधनानंतरही त्याच्या कुटुंबियांनी निसर्गाचा समतोल सांभाळायचा आहे अशी योजना प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी केलेली दिसते.

तीर्थक्षेत्री गेल्यावर दिवंगताच्या स्मरणार्थ श्राद्ध करण्यासाठी प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी आवर्जून प्रोत्साहन दिले आहे. नद्यांच्या संगमावर सामान्यतः तीर्थाची संकल्पना रुजते दोन नद्या एकत्रित येताना पर्यावरणाच्या दृष्टीने तयार होणारी रचनाही महत्त्वपूर्ण असावी. त्यामुळे या तीर्थावर श्राद्ध केल्यास दिवंगताला

मोक्ष मिळतो किंवा जिवंतपणी स्वतःच स्वतःचे श्राद्ध केल्यास मृत्युनंतर श्राद्ध करण्याची गरज नाही अशा संकल्पना धार्मिक विचारातून रूढ झाल्या असाव्यात.

श्राद्धप्रसंगी दिवंगताच्या संतोषार्थ पिंपळ वृक्षाला पाणी घालणे, वृक्षारोपण करणे, अनाथ प्राण्यांना अभय देणे, जलाशय बांधणे, उद्यानांची निर्मिती करणे अशी पर्यावरणपूरक दाने प्राचीन ग्रंथकारांनी सुचविली आहेत.

आधुनिक काळात केवळ मनुष्य-प्राणीच नव्हे तर पशू-पक्ष्यांनाही अभय देण्याची नितांत आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

वृक्षतोडीमुळे नदीकिनारी कावळेही आढळून येणे अवघड होऊ लागले आहे. त्यामुळे दिवंगताच्या इच्छा जाणून घेण्यास कावळ्याचा भावनिक आधार घेण्यापेक्षा, जिवंत असतानाच दिवंगताच्या इच्छा जाणून घेऊन त्या यथाशक्ती पूर्ण करणे औचित्याचे ठरेल.

निसर्गाचा बिघडलेला तोल सावरण्यासाठी हे महत्त्वाचे कार्य ठरू शकेल अनेक पशू-पक्ष्यांच्या प्रजाती आज नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. वाढते शहरीकरण, प्रदूषण यामुळे पशू-पक्ष्यांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. त्यामुळे आपल्या पुढील पिढ्यांना सुखी आयुष्य जगता यावे, त्यांना दिवंगताचे आशीर्वाद लाभावेत या हेतूने श्राद्ध करताना आपल्या अवती-भवतीच्या पशू-पक्ष्यांच्या वंशकल्याणाचा विचारही औचित्यपूर्ण आहे. कारण पर्यावरणाचा समतोल राखाल तरच मानवी पिढ्यांचे आयुष्य सुकर होणार आहे. Water, wood and wisdom : Ecological perspectives from the Hindu traditions, Fall 2001, Daedalus, Vol 130, No. 4, Religion and ecology : can the climate change? P. 179-206 या आपल्या निबंधात Vasudha Narayanan म्हणतात - "Hindu texts a close correlation between dharma (righteousness, duty, sustains) and the ravaging of Earth. Many Hindu texts are firm in their view that human beings must enhance the quality of life."(P.181)

" These vast and varied religious resources can undoubtedly be used to raise people's consciousness about environmental problems." (P. 183)

" We know that the environmental problems facing India are tremendous, but there is also no doubt that religion is a potential resource for raising people's consciousness about these problems." (P. 188)

४) श्रद्धाच्या या पैलूत बदलाची गरज किंवा आवश्यकता आहे का?

बदलत्या काळानुरूप पर्यावरण समतोल साधला जाईल याची काळजी घेण्याची आवश्यकता जाणवते.

५) बदल स्वीकारण्याची मानसिकता – (सर्वेक्षणाधारे)

Jain Pankaj यांनी त्यांच्या Dharmic Ecology - Perspectives from the Swadhyay Practitioners. (Worldview 13, 2009) P. 305-320 या निबंधाच्या समारोपात म्हटले आहे –

" I suggest that the concept of Dharma can function as a bridge between the ecological notions and environmental ethics of local Hindus communities and the ecological message related to the plant earth. The word dharma can be effectively used to translate the ecological awareness to reach out to the local communities of Hindus based on its meanings related to duties, ecological order, sustenance, virtues, righteousness and religion." (P. 319)

पर्यावरणाचा समतोल राखण्याचे महत्त्व आता समाजात समजायला लागले आहे. स्वतःच्या दैनंदिन भौतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी निसर्गाचे जे शोषण चालले आहे ते भावी काळात धोकादायक ठरेल याबद्दल समाजात जाणीव-जागृती होत आहे. अनेक ज्येष्ठ संशोधक, अभ्यासक पर्यावरण वाचविण्यासाठी तळमळीने काम करीत आहेत. मृत्युच्या अपरिहार्यतेमुळे दिवंगतांचे स्मरण करण्याच्या संधीही संख्येने जास्त असल्याने या दोन्हीची एकत्रित सांगड घालून श्रद्धाच्या दानांचा पर्यावरणासाठी वापर करण्याची संधीही अनेकदा मिळण्याची शक्यता आहे.

आधुनिक काळात साग्रसंगीत स्वरूपात श्रद्धा संपन्न करणे शक्य नसेल तरी दिवंगतांची आठवण कायम राहण्याच्या हेतूने पर्यावरणीय दानांचा विचार स्तुत्य ठरावा.

श्रद्धाविधीच्या निमित्ताने पर्यावरण विघातक गोष्टी करण्यापेक्षा पर्यावरणाची जपूणक करणाऱ्या गोष्टींचा विचार सद्यः स्थितीत आवश्यक आहे. दिवंगत पूर्वजांचे स्मरण करीत असताना भावी वंशजांच्या सुखाचा विचारही स्तुत्य आहे. पर्यावरणाचा ढळणारा समतोल भावी पिढ्यांना त्रासदायक ठरू शकतो.

अलीकडे खेडेगावांमधेच नदीकाठी श्राद्ध करणे सोईस्कर आहे. शहरे आता नदीकाठानेही विस्तारु लागल्याने नदीचे काठ गलिच्छ होत आहेत. त्यामुळे श्राद्धविधी करण्यास पर्यायी व्यवस्था कराव्या लागतील.

सर्वेक्षणातील प्रातिनिधीक गटाने या बदलासाठी अनुकूलता दर्शविली आहे.

श्राद्धासाठी लागणारे अन्न उदा. भात, अन्य स्वयंपाक हे नंतर विसर्जित केले जाते. त्यामुळे अन्नधान्याची नासाडी टाळण्यासाठी प्रतीकात्मक योजना करता येतील किंवा पिंडांचा आकार लहान असावा अशाप्रकारच्या व्यवस्था कराव्या लागतील. श्राद्धाच्या दान संकल्पनेतील पर्यावरणपूवक दाने ही सद्यः स्थितीत व भावी काळातही पर्यावरणाचे प्रश्न सोडविण्यास नक्कीच उपयोगी ठरू शकतील. उदा. - वृक्षारोपण- दिवंगताच्या स्मरणार्थ झाड / झाडे लावणे; ती केवळ लावायची नाहीत तर जगवायची आहेत. यानिमित्ताने दिवंगताचे स्मरण, पर्यावरण रक्षण, भावी पिढ्यांचे हित व स्वतःचे समाधान हे सर्व एकत्रितपणे साध्य होऊ शकेल. Gavin Van Horn यांनी आपल्या Hindu Traditions and Nature : Survey article (worldview 10, i, P. 5-39) या निबंधात तिरुपती देवस्थानने योजलेल्या वृक्षसंवर्धन उपक्रमाची माहिती दिली आहे. सदर उपक्रमाचा श्राद्धाशी संबंध नसला तरीही निसर्ग जपणुकीचा तो एक स्तुत्य प्रयत्न आहे. " The venkateshwara temple, a sacred pilgrimage site of Tirumala - Tirupati in South India, has adapted the tradition of bestowing favours from the deity to devotees by providing pilgrims with tree saplings. These saplings are to be planted in pilgrims home town." (P. 21) उद्याने बांधणे, अनाथ प्राण्यांचा सांभाळ करणे किंवा ते प्राणी स्वतःच्या घरी न आणताही त्यांच्या देखभालीचा खर्च देणे, जलाशय बांधून लोकांना पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करून देणे या सर्वांद्वारे श्राद्धप्रसंगी पर्यावरण रक्षण होऊ शकेल. यानिमित्ताने आहे त्या स्थितीतील पर्यावरण नीट सांभाळणे आणि संवर्धनाची योजना करणे दोन्ही शक्य आहे.

सद्यः स्थितीत चिमण्यांना घरटी, अनाथ कुत्री-मांजरी, गायी, यांना सांभाळणे, स्वदेशी झाडे लावणे, बंधारे बांधणे यासाठी श्राद्धप्रसंगी संकल्प व प्रत्यक्ष कृती दोन्ही करता येऊ शकेल.

६) श्राद्धाच्या पर्यावरणीय पैलू व पुरोगामी काळ -

परंपरेने शतकानुशतके केल्या जाणाऱ्या श्राद्धविधीकडे अशा विचारातून कोणी पाहिले असेल याची शक्यता कमी आहे. हळूहळू विविध अभ्यासक, संस्था, उपक्रम याद्वारे पर्यावरण चळवळ प्रसृत होत आहे, जाणीव जागृती होत आहे. तथापि श्राद्ध व दानाच्या माध्यमातून हे घडविण्याची कल्पना प्राचीन तरीही नाविन्यपूर्ण आहे व सद्यःस्थितीतही आचरण्याजोगी आहेच. हा दृष्टीकोन समाजात रुजविणे व त्याद्वारे समाजाची श्राद्धाच्या धार्मिक विधीकडे बघण्याची दृष्टी बदलणे अपेक्षित आहे. हा बदल एकदम घडून येणार नाही, तथापि त्याच्या प्रसारातून हे हळूहळू नक्की साध्य करता येऊ शकेल.

अशाप्रकारे सदर प्रबंधात धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, मानसिक व पर्यावरणीय अंगांनी श्राद्धविधी संकल्पना व श्राद्धाची दान संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. शतकानुशतके अशुभ, अपवित्र मानलेली, गूढतेचे वलय असलेली श्राद्धाची संकल्पना अशा विविध अंगांनी अभ्यासण्याचा विचार क्वचितच कोणी केला असावा. एखाद्या व्यक्तीच्या निधनानंतर तिच्या कुटुंबातील व्यक्ती डोळसपणे व चिकीत्सकपणे अशा विविध अंगांनी विचार करण्याच्या मनः स्थितीत असतातच असे नाही.

विवाहासारख्या प्रसंगी खर्च टाळून गरजूंच्या संस्थांना मदत करण्याचा विचार सद्यः स्थितीत काही दांपत्य करतात. पण विवाह हा आनंदाचा प्रसंग असल्याने आपल्या आनंदात समाधानाची, कृतज्ञतेची भर असावी या हेतूने समाजोपयोगी विचार केला जातो. पण श्राद्धाकडे गंभीर, गूढ भावनेने पाहिले जाते. त्यामुळे दिवंगताच्या स्मरणाला समाज व पर्यावरणाच्या कल्याणाची जोड देण्याचा विचार होत नसावा. त्यामुळेच सदर अभ्यासातून समाजाची श्राद्धाकडे व श्राद्धी दानांकडे पाहण्याची दृष्टी सकारात्मक व उपयोजनात्मक व्हावी असा हेतू आहे.

*** श्राद्ध व दानविषयक प्राचीन संदर्भांची आधुनिक काळाशी सांगड कशी घालता येईल? ***

प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनी श्राद्ध व दान यासंदर्भात विविध विचार आपल्या ग्रंथांमधून नोंदविले आहेत. हे संदर्भ अभ्यासल्यावर दिसून आले की यातील काही विचार हे प्राचीन असले तरी त्यांच्या आशय आधुनिक काळातही आचरणात आणण्यासारखा आहे. त्या त्या काळाला अनुसरून धर्मशास्त्रकारांनी श्राद्ध व दानविषयक विचार नोंदवले असल्याचे आधुनिक काळात ते वापरताना त्याचे आयाम थोड्या प्रमाणात

बदलावे लागतील असे वाटते. त्यामुळे 'चर्चा' या विषयाखालील निवडक मुद्दे पुन्हा एकदा मांडत आहे.

१) धार्मिक - सामाजिक - आर्थिक पैलू -

श्राद्धाची व्याख्या करताना सांगितले आहे -

देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृनुदिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥ याज्ञवल्क्य स्मृती १.२.१७

- देश, काल व सत्पात्र व्यक्ती यांना अनुसरून, पितरांना उद्देशून विधीपूर्वक ब्राह्मणांना (दान) देणे म्हणजे श्राद्ध होय.

आपण ज्या ठिकाणी राहतो त्या ठिकाणाचे स्वतःचे वैशिष्ट्य असते. उपलब्धता-अनुपलब्धता यांचे निकषही त्या त्या स्थानानुसार बदलते असतात. आपण कोणत्या वेळी श्राद्ध व दान करू इच्छितो यालाही महत्त्व असते. सत्पात्र व्यक्तीची लक्षणे म्हणजे सदाचार, सत्याचरण, प्रामाणिकपणा, ही तर सर्व ठिकाणी सारख्याच पद्धतीने लागू पडणारी आहेत.

आधुनिक काळात वर्णाश्रमाधिष्ठित उद्योग-व्यवसाय केले जातातच असे नाही. त्यामुळे ब्राह्मण म्हणजे ज्याला ब्रह्माची म्हणजेच ज्ञानाची इच्छा आहे अशी व्यक्ती असा अर्थ घ्यावा लागेल.

हे सर्व उपचार पितरांसाठी करणे हा यामध्ये गाभ्याचा विचार आहे. त्यामुळे पितरांच्या स्मरणार्थ आपापल्या देश-काल-स्थितीनुसार आपल्याला जे करणे शक्य आहे त्याचे श्रद्धेने पालन करणे असा श्राद्धाचा नवा आशय स्वीकारावा लागेल असे वाटते. त्यामुळे विधीपूर्वक पिंडदान करणे शक्य न झाल्यास गरजू ज्ञानी व्यक्तीला मदत करणे हे ही श्राद्धच होऊ शकेल!

गतिमान औद्योगिक विकासामुळे परदेशात राहणाऱ्या भारतीयांची संख्याही लक्षणीय आहे. परदेशामध्ये आपापल्या ठिकाणी राहून, तेथे जे सहज उपलब्ध असेल त्याच्या आधारे दिवंगताचे स्मरण उचित ठरेल. उदा. स्थानिक पातळीवरील एखाद्या अनाथाश्रम, वृद्धाश्रम यांना आर्थिक सहाय्य करणे इ.

२) धार्मिक व मानसिक पैलू -

- श्राद्ध या शब्दामध्ये श्रद्धा शब्द अंतर्भूत आहे श्रद्धया यत् क्रियते तत् श्राद्धम् । जे श्रद्धेने केले जाते ते श्राद्ध श्रद्धा ही संकल्पना सार्वत्रिक आहे. तिचे आचरण, मनन करायला स्थल-कालाचे बंधन नाही.

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि।

श्रद्धां सूर्यस्य निमृचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥ ऋग्वेद १०.१५१.५

- प्रातःकाली, मध्याह्नकाली आणि सायंकाळी पाचारिलेल्या हे श्रद्धादेवी, तू आम्हास श्रद्धायुक्त बनव.

अशा श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने दिवंगतांचे स्मरण करणे आधुनिक काळातही उपयुक्त व औचित्याचे आहे असे वाटते.

३) सामाजिक पैलू -

- श्राद्धप्रसंगी भोजनासाठी बोलविल्या जाणाऱ्या ब्राह्मणांविषयी सांगितले आहे -

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद् ब्राह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्य संबन्धान् । गुणाहान्यं तु परेषाँ समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ (बौधायन धर्मसूत्र २.८.१४.९)

- शांत आणि पवित्र मनाने यजमानाने वेदज्ञ ब्राह्मणांना भोजन घालावे. हे ब्राह्मण त्याच्या रक्ताच्या नात्याचे वा गोत्राचे नसावेत. जर या बाहेरील ब्राह्मण मिळाले नाहीत तर उत्तम गुणांच्या (दुसऱ्या कोणत्याही) ब्राह्मणाला भोजनासाठी बोलवावे.

ज्ञानी ब्राह्मणांना श्राद्धप्रसंगी आदर देण्याविषयी प्राचीन ग्रंथांमध्ये सांगितले आहे. आधुनिक काळातही चांगला व्यक्तिमत्त्वाच्या, सदाचारी, अध्ययन करणाऱ्या कोणाही गरजूला श्राद्धप्रसंगी आदरपूर्वक आमंत्रित करणे त्याला भोजन वा शिधा किंवा उपयुक्त वस्तू देणे हा ही चांगला मार्ग ठरू शकेल.

हे केवळ पुरुषांना लागू आहे असे नाही. ज्यावेळी मुलींच्या शिक्षणाची पद्धती लोप पावली त्यावेळी केवळ मुलांनाच ज्ञानाचा अधिकार होता. पण आधुनिक काळात मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्वही विशेष आहे. त्यामुळे श्राद्धप्रसंगी होतकरु विद्यार्थिनींनाही मदत करणे औचित्याचे ठरेल.

४) धार्मिक पैलू -

सूतक संकल्पनेविषयी वेगवेगळी मते सूत्रांमध्ये दिसून येतात.

राजां च कार्यविरोधात् । ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायनिवृत्त्यर्थन् ॥ आश्वलायन गृह्यसूत्र ४४.६

- राजाला त्याच्या प्रजाकर्तव्यामुळे आणि ब्राह्मणाला त्याच्या वेदाध्ययनामुळे (सूतक नसते) ते लगेच शुद्ध होतात.

आधुनिक काळात समाजात वेगवेगळ्या प्रकारचे उद्योग-व्यवसाय, शिक्षणप्रणाली, अभ्यासशाखा अस्तित्वात आहेत. त्या सर्वांमध्ये ज्या व्यक्तींचा समावेश असतो अशा सर्वांनाच आधुनिक काळात वरील प्राचीन विचार उपयुक्त ठरावा असे वाटते. दैनंदिन कामे थांबवून दीर्घकालीन सुट्ट्या घेऊन सूतक पाळणे आधुनिक काळात सर्वांना शक्य होईलच असे नाही. त्यामुळे कार्यरत राहूनही दिवंगताविषयी श्रद्धा बाळगणे शक्य आहे.

५) धार्मिक पैलू -

रामायणामध्ये श्रीरामाने वनवासात असताना आपल्या दिवंगत वडिलांचे श्राद्ध केल्याचा उल्लेख आहे. वनवासात ज्या मर्यादित गोष्टी सहज उपलब्ध होत्या त्यांचा वापर करून श्रीरामाने हे श्राद्ध केले.

ऐङ्गुदं बदरैर्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंवस्तरे ।

नस्य रामः सुखदुःखार्तो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥

वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकांड १०३.२९

- इंगुदीच्या गरात बोरे मिसळून त्याचा पिंड करून जमिनीवर पसरलेल्या दर्भावर ठेवला.

आधुनिक काळातही अशा पद्धतीचा विचार उपयुक्त आहे. कर्मकांडामध्ये, त्यासाठी आवश्यक सामग्रीमध्ये विशेष आस्था दाखविण्यापेक्षा त्यामागील प्रतिकात्मकता समजून घेणे आवश्यक आहे. दिवंगताविषयीचे आपले प्रेम, श्रद्धा, आस्था व्यक्त करण्यासाठी जे सहज उपलब्ध आहे त्याचा माध्यम म्हणून वापर करणे देश-काल-स्थितीला अनुसरून स्वागताह असावे असे वाटते.

६) धार्मिक व आर्थिक पैलू -

- श्राद्धी ब्राह्मणांना निमंत्रण देताना मनूने नोंदविले आहे की संपन्नता कितीही असली तरी यापेक्षा अधिक विस्तार करू नये -

द्वौ दैवेपितृकृत्ये त्रीनकैकमुभयत्र वा ।

भोजयत् सुसमृद्धाऽपि न प्रवर्तेत विस्तरे ॥ मनुस्मृती ३.१२५

- श्राद्ध करताना देवस्थानी दोगांना, पितृस्थानी तिघांना किंवा दोन्ही स्थानी एकेक असे जेवणासाठी बोलवावे.

आधुनिक काळातही दिवंगताच्या स्मरणार्थ केल्या जाणाऱ्या कृत्यांचा अधिक विस्तार न करता श्रद्धेने जेवढे सहज शक्य आहे तेवढे केले म्हणजे पुरेसे ठरेल. अधिक ब्राह्मण, भोजनासाठी बहुसंख्य नातेवाईकांना बोलविणे यासारख्या गोष्टींना छेद देणे शक्य आहे.

श्राद्धाच्या दान संकल्पनेविषयी धर्मशास्त्रकारांनी नोंदविलेली मतेही प्राचीन असली तरी आधुनिक काळात उपयुक्त ठरणारी आहेत.

७) धार्मिक व सामाजिक पर्यावरणीय पैलू -

श्रीमद्भगवद्गीतेत म्हटले आहे -

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ गीता १७.२०

- योग्य देशात, योग्य वेळी (नेमके उपयोगी पडेल तेव्हा) आणि दानयोग्य मनुष्याला कर्तव्यबुद्धीने दिलेले दान सात्त्विक होय.

दान घेणारी व्यक्ती, दानाचा उपयोग व विनियोग याचा विचार कोणतेही दान देताना आवश्यक मानला आहे. श्राद्धप्रसंगी दिवंगताप्रीत्यर्थ दान देताना सात्त्विक भाव आवश्यक मानला आहे. श्राद्धप्रसंगी दिवंगताप्रीत्यर्थ दिले जाणारे दानही गरजूला आणि आवश्यक तेव्हा मिळाले म्हणजे त्याचा विनियोग चांगला पद्धतीने होईल. यानिमित्ताने दान देणारा व घेणारा दोघांनाही समाधान मिळेल. सद्यः स्थितीचा विचार करता समाज व पर्यावरण यांच्यासाठी उपयुक्त दाने करणे आणि योग्य वेळ साधून ती देणे दोन्ही आवश्यक आहे. श्राद्धाच्या निमित्ताने त्या त्या परिस्थितीत समाज व पर्यावरणाला आवश्यक ती दाने देण्याकडे कल राहिल असे पाहता येईल.

श्रान्तसम्वाहनं रोगि परिचर्वा सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमाजनं गो प्रदाननत् ।

भूदीपाश्चान्न वस्त्राभि तिलसार्पिः प्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकं स्वर्गधुर्य्यं दत्त्वा स्वर्गे महीतये ॥ याज्ञवल्क्य स्मृती २०९-१०

- थकलेल्याला आसन, शय्या देणे, रोग्यांची औषधे देऊन सुश्रुषा, प्रवाशांना आश्रय, भारवाहक यांचे दान येथे सांगितले आहे.

उदा. - ऑगस्ट २०१३ मध्ये केदारनाथ येथील प्रलयात जीवितहानी झाली. अनेक प्रवासी भाविकांना अवघड परिस्थितीशी सामना करावा लागला. अशा प्रसंगी मदतीसाठी जाहीर आवाहन केले जात होते. आपल्या कुटुंबातील दिवंगताची श्राद्धतिथी। श्राद्धदिन या काळात असेल तर अशा आपतींसाठी दान पाठविणे औचित्याचे ठरेल.

पर्यावरणीय पैलू - भारतीय संस्कृती ही प्रामुख्याने कृषिप्रधान संस्कृती म्हणून ओळखली जाते. जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर अन्न-धान्याचे महत्त्व विशेषत्वाने आहे. त्यामुळे कृषिश्च पाशुपाल्यं च विशांदानं च सर्वशः असे महाभारत कर्णपर्व ८.२३.३५ यामध्ये म्हटले आहे.

सद्यः स्थितीत दुष्काळ, अवर्षण असे प्रश्न भेडसावत असतात. ग्रामीण शेतकरी बऱ्याच वेळा नुकसान सहन न झाल्याने आत्महत्या करायला प्रवृत्त होतात. या प्रश्नाचे गांभीर्य लक्षात घेता श्राद्धप्रसंगी एखाद्या गरजू पण कष्टाळू शेतकऱ्याला शेती, पशुपालन यासाठी आवश्यक सहाय्य करणे अत्यंत उपयोगी ठरू शकेल.

- गावस्तमुपतिष्ठन्ति नरं पुष्टिस्तथैव च ।

श्राद्धे यथेप्सितं दत्त्वा पुंडरीकफलं लभत् ॥ ब्रह्माण्ड पुराण, उपोद्घातपाद २.३.१६

गाय तसेच सुदृढ बैलाचे दान श्राद्धप्रसंगी केल्यास विष्णुलोकाची प्राप्ती होते. ब्राह्मणाला गाय व बैलाचे दान दिले जात असे कारण कौटुंबिक जीवनात त्यांचे महत्त्व असे. आधुनिक काळात ग्रामीण भागात प्रामुख्याने शेतकऱ्यांनाच गाय व बैलाचे महत्त्व विशेष असते. त्यामुळे आधुनिक काळात असे दान शेतकऱ्याला दिल्यास ते औचित्याचे व उपयोगी ठरेल.

९) सामाजिक पैलू -

बहुप्रकाराणि अन्नानि मृष्टानि च मृदूनि च ।

फलानि चैव स्वादूनि यथाकालोद्भवानि च ॥

चतुर्वर्गचिंतामणि (मार्कंडेय पुराण) अध्याय ९, श्राद्धकल्प.

- विविध प्रकारचे स्वादयुक्त अन्न, मिठाई, उत्तम चवीची, त्या त्या काळात उपलब्ध होणारी फळे (दान द्यावीत)

श्राद्धप्रसंगी अनाथाश्रम, आश्रमशाळा, वृद्धाश्रम अशा ठिकाणी अन्न, फळे दान केल्याने, ज्यांना

अशा आनंदापासून वंचित रहावे लागते अशांना त्याचा लाभ होईल व समाधान लाभेल.

१०) धार्मिक व सामाजिक पैलू -

दद्यात् यज्ञोपवीतानि पितृणां प्रीतये सदा ।

श्रद्धावान् धार्मिकस्तेन जायते ब्रह्मवर्चसि ॥

(भविष्य पुराण) चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

स विद्वान् जायते वाम्नी मेधावी च बहुश्रुतः ॥ चतुर्वर्गचिंतामणि

- पितरांच्याप्रीत्यर्थ ब्राह्मणाला जानवे द्यावे । पितरांच्या संतोषार्थ ब्राह्मणाला ग्रंथ देणारा विद्वान् होतो असे म्हटले आहे.

- जानवे व ग्रंथ हे ज्ञानाचे, विद्या मिळविण्याचे प्रतीक तसेच साधन आहे. आधुनिक काळात मुला-मुलींना समान पद्धतीने शिक्षणाचा अधिकार आहे. त्यामुळे श्राद्धप्रसंगी या प्राचीन विचाराचे प्रतीक म्हणून आधुनिक काळात एखाद्या गरजू विद्यार्थी - विद्यार्थिनीला शैक्षणिक मदत करता येऊ शकेल.

११) पर्यावरणीय पैलू -

यः श्राद्धे अभयं दद्यात् प्राणिनां जीवितैषिणाम् ॥ चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९ श्राद्धकल्प

प्राण्यांच्या रक्षणासाठी, त्यांची हत्या होऊ नये म्हणून त्यांना अभय देणे हे दान म्हणून सांगितले आहे.

आधुनिक काळात पर्यावरणाच्या हितासाठी काही संस्था कुत्रा, मांजर अशा अनाथ प्राण्यांच्या दत्तक मेळाव्याचे आयोजन करतात. काही संस्था जखमी पक्षी, प्राणी यांच्यावर उपचार करतात. अशा पर्यावरणपूरक कार्य करणाऱ्या संस्थांना श्राद्धप्रसंगी मदत करून अनाथ प्राणी-पक्ष्यांना अभय देता येऊ शकेल.

वापीकूपतडागानि वृक्षानाराममेव च ।

शालीतुक्षेत्रकेदाराः समृद्धाः पुष्पवाटिकाः ॥

श्राद्धेषुदत्त्वा प्रयतः पितृनात्मानमेव च ।

उद्धरेत्येनसो दुः खाद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ बौधायन चतुर्वर्गचिंतामणि

वृक्षास्तु रोपिता येन तडागादि जलाशयाः ।

कृता ये हि मार्गेऽस्मिन् सुखं याति स मानवः ॥ गरुड पुराण

- विहीरी, जलाशय, उद्याने यांची निर्मिती, वृक्षारोपण यासारख्या दानांमधून धर्मशास्त्रकारांनी समाज व पर्यावरणाच्या हिताचा विचार मांडला आहे. प्राचीन काळी उपयुक्त वाटणारी दाने आधुनिक काळातील पर्यावरणाच्या न्हासाचा विचार करता सद्यः स्थितीत अधिक उपयुक्त ठरतील. अश्वत्यसेचन् कार्यं पितृणां तृप्तयेन्वहम् । अग्निपुराण चतुर्वर्गचिंतामणि अध्याय ९, श्राद्धकल्प.
- पितरांच्या तृप्तीसाठी पिंपळ वृक्षाला पाणी घालण्यास सुचविले आहे. याच विचारातून वृक्ष लागवड तर करता येईलच पण आधीपासूनच लावलेल्या झाडांनाही पाणी घालण्याची कृती याद्वारे करता येईल.

मा. पांडुरंगशास्त्री आठवले यांनी त्यांच्या स्वाध्याय परिवाराच्या माध्यमातून वृक्षमंदिर संकल्पना स्वाध्यायींच्या मनात रुजवली आहे. निसर्गाची जपणूक असा थेट हेतू त्यामागे नसला तरीही मानव-पशू-पक्षी-वृक्ष यांच्या ठिकाणी परमात्म्याचे अस्तित्त्व आहे या भूमिकेतून त्यांनी ही वृक्षमंदिरे साकारली आहेत. Jain Pankaj यांनी Dharmic Ecology : Perspectives from the Swadhyaya practitioners. (Worldview 13, 2009) P. 305-320 या निबंधात म्हटले आहे -

" Ancient sages introduced the sacred use of specific plants and trees in all rituals to develop reverence for them. Evidently, Athavale's teachings are based on the upanishadic philosophy to see divinity in every particle.

Ecological problems have to be solved at the global level, not at the local level. Trees are only a small part of ecology; only small number of gardens cannot really help the environment." (P. 312)

श्राद्धी दानाच्या निमित्ताने वृक्षारोपणाची संधी घेऊन पर्यावरण रक्षणाच्या कार्यात आपला सहभाग देता येईल.

१२) सामाजिक पैलू -

औषधं स्नेहमाहारं रोगिणे रोगशान्तये ।

ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥ कूर्म पुराण उत्तरार्ध २६.५१

रोग्याचा रोग बरा होण्यासाठी जो औषध देतो तो रोगरहित सुखी दीर्घायुष्य प्राप्त करतो असे सांगितले आहे. गरजूंना औषधांचा पुरवठा करणे किंवा त्यासाठी त्यांना आर्थिक सहाय्य करणे असाही संकल्प श्राद्धप्रसंगी करता येईल.

आधुनिक काळात सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय अशा विविध क्षेत्रातील समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. श्राद्धांचे विविध प्रकार धर्मशास्त्रकारांनी नमूद केले आहेत. त्यापैकी निधनानंतरची श्राद्धे, वर्षश्राद्ध, महालय श्राद्ध या निमित्ताने विविध प्रकारची दाने करण्याची संधी उपलब्ध होऊ शकते. सर्वेक्षणाच्या आधारे म्हणता येऊ शकेल की श्राद्धाचे व दानांचे स्वरूप समाज व पर्यावरणाला उपयुक्त असावे असे प्रातिनिधीक गटाचे म्हणणे आहे. त्यानुसार समाजातील अन्य सदस्यही या आधुनिक विचारांच्या पण प्राचीन परंपरेशी जोडलेल्या संकल्पना भावी काळात स्वीकारू शकतील.

त्यामुळे समाज, पर्यावरण यांच्या हितार्थ, धर्माच्या परंपरागत संस्कारांशी बांधीलकी जपत श्राद्ध व दानाचा विचार वरील पद्धतीने करता येऊ शकेल असे वाटते.

प्रबंधाच्या प्रस्तावनेमध्ये संशोधनामागील तत्त्वज्ञान मांडले गेले आहे तसेच समस्येचा शोध - (संशोधन प्रश्न) यामध्येही काही प्रश्न उपस्थित केलेले आहेत. या दोन्ही संकल्पनांमध्ये जे प्रश्न उपस्थित केले गेले त्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी प्रकरण २ ते ४ अनुक्रमे श्राद्धविधीचा आढावा, दान संकल्पना व सर्वेक्षण यांची अभ्यासाधारे मांडणी केली आहे. या तीन प्रकरणांची सविस्तर चर्चा करून प्रारंभी उपस्थित केलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला आहे व त्या अनुषंगानेच संपूर्ण अभ्यासविषयाचा अंतिम निष्कर्ष मांडला आहे.

क - अंतिम निष्कर्ष

श्राद्ध व दान संकल्पनांशी संबंधित धार्मिक, सामाजिक मानसिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय पैलूंची चर्चा केली आहे. या सदरात त्यानुसार समोर आलेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे -

१) धार्मिक -

- दिवंगत पूर्वजांबद्दल श्रद्धापूर्वक कृतज्ञता व्यक्त करणे हा श्राद्धविधीमागील हेतू आहे.
- प्राचीन काळापासून दिवंगतांसाठी केल्या जाणाऱ्या कर्मकांडात्मक विधीमध्ये आधुनिक काळात आचरण्यास सोपे असे बदल करावे लागतील. तसे करीत असतानाही दिवंगताबद्दलची श्रद्धा त्यातून व्यक्त होईल असे स्वरूप योजावे लागेल.
- श्राद्धविधी करणाऱ्या पुरोहितांची गुणवत्तावाढ होणे अपेक्षित आहे.
- श्राद्धाशी संबंधित दान संकल्पना आधुनिक काळानुसार बदलावी लागेल. उदा. ब्राह्मणाला पाण्याचा घडा दान करणे याला पर्याय म्हणून समाजहितार्थ पाणपोई घालण्याचा प्रयत्न करणे असे उपक्रम योजणे औचित्याचे ठरेल.
- श्राद्ध हा केवळ धार्मिक विधी नसून त्यामध्ये कुटुंबाचे संघटन, दिवंगताचे स्मरण, समाज व पर्यावरणाचा विचार असे विविध पैलू अंतर्भूत आहेत हे याद्वारे लक्षात घेणे आवश्यक वाटते.

२) सामाजिक -

- श्राद्ध व त्याच्या दान संकल्पनेमध्ये 'समाज' केंद्रस्थानी ठेवला गेला आहे. असे दिसून येते.
- कुटुंब, समाज यांच्या ऐक्यातून सर्वांनी एकत्रित व्हावे, पूर्वजांच्या इतिहासाचे स्मरण करावे व त्यातून प्रेरणा घेऊन चांगले कार्य करण्यासाठी उपयुक्त व्हावे हा श्राद्धामागील सामाजिक विचार आहे.
- समाजामध्ये कुटुंबातील सदस्य, शेजारी-पाजारी, ओळखीचे-अनोळखी व्यक्ती, निसर्गातील विविध घटक यांचा समावेश होतो. या सर्वांच्या हिताचा विचार करून 'वसुधैव कुटुंबकम्' असा विचार श्राद्धाच्या माध्यमातून व्यक्त झालेला दिसतो.
- गरजूला मदत, अन्न-धान्य, वस्त्राचे दान, पाणपोई घालणे, रुग्णांना सहाय्य या दानांच्या माध्यमातून श्राद्धद्वारे समाजाचे हित व कल्याण जोपासण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो.

३) मानसिक -

- आपल्या आयुष्याचा महत्त्वाचा भाग असलेली व्यक्ती जेव्हा निधन पावते त्यावेळीही आपले तिच्याशी असलेले भावनिक बंध कायम राहतात. हे आपले प्रेम, आस्था व्यक्तीच्या निधनानंतरही व्यक्त होण्यासाठी माध्यम आहे ते श्राद्धाचे. एखादी व्यक्ती जिवंत असताना तिच्या इच्छा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करणे स्तुत्य होय. तसे न जमल्यास व्यक्तीच्या स्मरणार्थ तिच्या आवडीनुसार आपण उपयुक्त दाने देऊन तिच्या अपूर्ण इच्छांना मूर्तरूप देऊ शकतो. यानिमित्ताने दान देणाऱ्याला मिळणारे समाधान विशेष महत्त्वाचे ठरेल.

४) आर्थिक -

- समाजाच्या विविध स्तरातील व्यक्तींच्या चरितार्थाची काळजी श्राद्धाच्या व दानाच्या निमित्ताने घेतलेली दिसते. श्राद्धकर्माचे पौरोहित्य करणारी व्यक्ती, गरजू विद्यार्थी-विद्यार्थिनी, अनाथ पशू-पक्षी अशा सर्वांच्या कल्याणासाठी आवश्यक ती आर्थिक योजना श्राद्ध व दानाच्या माध्यमातून केलेली दिसते.
- गृहस्थाने आर्थिक सचोटीने मिळविलेल्या रकमेतील काही हिस्सा आवश्यक तेथे वापरावा यासाठी ते त्याच्या कर्तव्याचे निदर्शक म्हणून नोंदविले आहे. श्राद्ध व दान ही त्याच्या कर्तव्यपूर्तीची माध्यमे म्हणूनच सांगितली गेली आहेत.

५) पर्यावरणीय -

- श्राद्धासाठी उपयुक्त ठिकाणे मुख्यतः नदीकिनारी असल्याने नद्यांच्या परिसरातील पावित्र्य जपले जाणे अपेक्षित आहे. निसर्गघटकातील महत्त्वाचा तथापि दुर्लक्षित 'कावळा' यालाही श्राद्धाच्या माध्यमातून जपले गेले आहे.
- वृक्षारोपण, अनाथ प्राण्यांना अभय, वृक्षांना पाणी घालणे यांसारख्या दानांच्या माध्यमातून पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यास सहाय्य मिळेल याची काळजी घेतली गेली आहे. या सर्व विवेचनाचे सारांशरूप मांडायचे झाल्यास असे म्हणता येऊ शकेल की श्राद्ध हा केवळ

एक धार्मिक विधी नसून ती एक व्यापक संकल्पना आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाचा विचार करून दिवंगताच्या संतोषार्थ ही संकल्पना मांडली गेली आहे हे याचे वैशिष्ट्य होय.

श्राद्धाचा विधी, श्राद्धाची स्थाने, श्राद्धाची दाने या सर्वच तपशीलांच्या माध्यमातून समाज व पर्यावरणाच्या कल्याणाचा विचार मांडला आहे. कुटुंबातील दिवंगत पूर्वजांच्या स्मृतीला उजाळा देण्याच्या प्रक्रियेत भाव पिढ्यांचे, वंशजांचे हित साधणारा श्राद्धविधी हा शुभ व पवित्र आहे असे सुचवावेसे वाटते.

भावी संशोधनाची दिशा –

- १) धार्मिक – विविध धर्मातील श्राद्धपद्धतींचा अभ्यास करून त्यामागील मूल्य व तत्वांचा अभ्यास करणे.
- २) सामाजिक – भिन्न प्रांतातील तसेच विभिन्न समाजगटांमधील श्राद्धपद्धतींचा अभ्यास करणे.
- ३) आर्थिक – श्राद्धविधीची दान संकल्पना आधुनिक काळाला समांतर पद्धतीने मांडण्याचा अभ्यास.
- ४) मानसिक – सर्वेक्षणाधारे श्राद्धसंदर्भातील समाजाची मानसिकता या विषयावर मानसशास्त्राच्या अभ्यासपद्धतीनुसार संशोधन करणे.
- ५) पर्यावरणीय – प्रचलित श्राद्धातील 'कावळ्याचे' महत्त्व व विज्ञानाधिष्ठित संशोधन. नदीकिनाऱ्याचे पर्यावरण व श्राद्धसंदर्भात त्याचे महत्त्व.

अभ्यास, दृष्टीकोन समजून घेणे, श्राद्ध व दानाच्या विविध पैलूंची चर्चा व अंतिम निष्कर्ष अशी उपसंहारात्मक मांडणी केली आहे. या सर्व संशोधनाचा हेतू हा 'प्रत्यक्ष उपयोजन' असा असल्याने प्रबंधाच्या शेवटच्या टप्प्यात ते जाणीवपूर्वक नोंदवीत आहे व त्याचा प्रत्यक्ष वापर होईल यासाठी अधिकाधिक प्रसार करण्याचा मानस नोंदवीत आहे.

ड) प्रत्यक्ष उपयोजनाच्या संधी

अभ्यास सदराचा विचार लक्षात घेऊन आताचे विविध प्रश्न सोडवता येतील का? कसे?

अभ्यास सदराचा विचार करता तसेच जनमानसाची मानसिकता विचारात घेऊन, समाज व पर्यावरण यांच्या हिताचे, आधुनिक काळाला आवश्यक असे प्रश्न सोडविता येऊ शकतात.

१) धार्मिक – समाजात अनेक ठिकाणी श्राद्धप्रसंगी कर्मकांडावर विशेष भर दिला जातो. ज्यांना हे शक्य नसेल त्यांनी आपल्याला योग्य वाटेल त्या पद्धतीने दिवंगताचे स्मरण अवश्य करावे.

धार्मिक विधींमध्ये पाहत असताना केवळ परंपरेने ते तसेच चालू ठेवण्यापेक्षा त्यातील प्रत्येक विधीच्या आशयाची माहिती करून घेणे औचित्याचे ठरेल. धर्म या शब्दामागे 'समाजाची धारणा' असा अर्थ प्राचीन काळापासून जोडलेला आहे त्यामुळे समाजाची धारणा चांगला पद्धतीने व्हायची असेल तर आर्थिक विषमता कमी होणे, पर्यावरणाचे रक्षण होणे, समाज शारीरिक-मानसिक- वैचारिकदृष्ट्या प्रगल्भ होणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे या सर्व घटकांचा विचार करता सर्वांचे हित सांभाळण्यासाठी श्राद्धाच्या निमित्ताने विविध उपक्रम वैयक्तिक या सामूहिक पातळीवर राबविणे उपयुक्त ठरेल.

२) सामाजिक – समाजाच्या विविध स्तरामध्ये सद्यः स्थितीत विषमता आढळून येते. निम्न स्तरातील गरजू विद्यार्थी, आदिवासी आश्रमशाळातील विद्यार्थी, भारताच्या सीमावर्ती भागातील विद्यार्थी यांना शिक्षण घेण्याची इच्छा आहे. तथापि योग्य ते सहाय्य न मिळाल्याने असे होतकरू विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहतात. श्राद्धप्रसंगी अशा विद्यार्थ्यांना मिळणारी मदत ही दिवंगतासह त्यांच्या वंशजांनाही समाधान देणारी ठरेल.

पाण्याची समस्या सोडविणे यासारखे उपक्रम म्हणजे एखाद्याची तहान भागविणेच आहे. अन्न व पाण्याने मिळणारी तृप्ती दात्याला समाधान देणारीच आहे. ज्याप्रमाणे तर्पणाच्या माध्यमातून पितरांसाठी पाण्याचे अर्घ्य दिले जाते त्याचप्रमाणे जिवंत व्यक्तींना पाणी उपलब्ध करून देणे, भुकेल्या लोकांना अन्न देणे असेही उपक्रम योजता येतील.

श्राद्धाच्या दिवशी शक्य झाल्यास दिवंगताच्या आवडीच्या विषयावर कीर्तन-प्रवचन यांचे आयोजन करता येईल. याद्वारे समाज प्रबोधनासाठी उपयुक्त विचारांचा प्रसार होण्यास मदत होईल व कीर्तनासारखी प्राचीन परंपरा जोपासल्याचे समाधानही लाभेल.

३. मानसिक – आधुनिक काळात विविध प्रकारच्या गतिमान जीवनशैलीमुळे इच्छा असूनही दिवंगताचे साग्रसंगीत श्राद्ध / वर्षश्राद्ध / पक्षश्राद्ध प्रत्येक वेळी करता येतेच असे नाही त्यामुळे सर्व कुटुंबियांनी शक्य त्या वेळेला एकत्र येऊन मनःपूर्वक दिवंगताचे स्मरण करता येईल. ताण-तणावांना सामोरे जाताना अनेक विद्यार्थी, विवाहित दांपत्य, नैराश्याने ग्रासलेली व्यक्ती असे अनेक प्रकारचे लोक अवती-भवती दिसतात. त्यांच्याबद्दल केवळ सहानुभूती व्यक्त करण्यापेक्षा त्यांना उपचारांसाठी समुपदेशकांकडे नेणे, त्यांना शक्य नसल्यास त्यांच्या उपचाराचा खर्च देणे व त्यातून त्यांचे मानसिक स्वास्थ्य सांभाळणे असाही संकल्प श्राद्धाच्या निमित्ताने करता येईल.

४. आर्थिक – आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना मदत करणे व त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी मदत करणे हे श्राद्धाच्या निमित्ताने शक्य होईल.

ज्या समाजापर्यंत श्राद्धाचा आशय पोहोचलेला नाही अशा विविध समाजगटातील लोक प्रसंगी कर्ज काढून श्राद्ध करतात. अशा गटातील सदस्यांना जाणत्या व्यक्तींनी योग्य ते मार्गदर्शन केल्यास त्यांचा आर्थिक भार कमी होण्यास मदत होईल.

५) पर्यावरणीय –

- श्राद्धाचा धार्मिक विधी प्रामुख्याने नदीकिनारी करण्याची प्रथा आहे. तथापि सद्यः स्थितीचा विचार करता नद्यांचे प्रदूषण, नदीतील पाण्याची कमी पातळी, त्यामुळे निर्माण होणारी समस्या याचा विचार करणे आवश्यक ठरेल.
- श्राद्धविधी संपन्न झाल्यावर पिंड, निर्माल्य इ. नदीत न सोडता एखाद्या मोठ्या झाडाच्या मुळाशी घालणे अशा प्रकारचे बदल करता येतील.
- दिवंगताप्रीत्यर्थ सर्व विधी पूर्ण झाल्यावर नदीकाठी एखाद्या स्वदेशी वृक्षाचे रोपण सर्व आप्त- स्वकीयांनी मिळून करणे औचित्याचे ठरेल.
- निधनानंतर सर्व आप्तेष्ट जेव्हा एकत्र येऊन श्राद्धसंदर्भात नियोजन करतील त्यावेळी अशा प्रकारचे संकल्प करणे सोयीचे ठरेल. अनाथ प्राण्यांना दत्तक घेणे, चिमण्यांसाठी कृत्रिम घरटे बांधणे, घरात दररोज पक्ष्यांसाठी धान्य-पाणी ठेवणे असेही संकल्प दिवंगताच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ करता येतील. श्राद्धतिथीला प्रतिवर्षी त्या दिवशी 'विना वाहन-इंधन वापर प्रवास' असाही संकल्प उपयुक्त ठरेल.

(१४५)

संदर्भ ग्रंथ सूची - मराठी ग्रंथ, पुस्तके
हार्वर्ड पद्धतीनुसार

(अकारविल्हे - लेखक/संपादकाचे आडनाव, नाव, प्रकाशन वर्ष, ग्रंथनाम, आवृत्ती, प्रकाशन संस्था या क्रमाने)

- १) अभ्यंकर (डॉ.) शंकर वासुदेव, ३० नोव्हेंबर १९९८, गीता सागर, आवृत्ती प्रथम,
प्रकाशक - सुनंदा कोल्हटकर-आदित्य प्रतिष्ठान, पुणे.
- २) अभ्यंकर (डॉ.) शंकर वासुदेव, २००३, भारतीय उपासना-भक्तिकोश खंड ४, आदित्य
प्रतिष्ठान, पुणे.
- ३) आपटे (डॉ.) प्रभाकर पांडुरंग, २००६, पौष्कर संहिता (द्वितीय भाग), राष्ट्रीय संस्कृत
विद्यापीठम् -तिरुपती.
- ४) आठवले अनंत दामोदर, (शके १९०५) १९८३, श्री उपनिषदर्थ कौमुदी, श्री राधा
दामोदर प्रतिष्ठान, पुणे.
- ५) उपाध्याय काशीनाथशास्त्री, धर्मसिंधु.
- ६) ओक जनार्दन विनायक (संपादक), १९६०, गीर्वाण लघुकोश (संस्कृत-मराठी),
प्रकाशक - ओक द्वारकाबाई.
- ७) काणे (डॉ.) पांडुरंग वामन, अनुवादक-अर्जुन चौबे कश्यप, १९६६ - प्रथम संस्करण,
१९७५ - द्वितीय संस्करण, धर्मशास्त्र का इतिहास भाग १ ते ५, हिंदी समिती
(उत्तर प्रदेश शासन), लखनौ.
- ८) कोकजे रघुनाथशास्त्री, १९३३, धर्म-स्वरूप-निर्णय, कैवल्यधाम, लोणावळे.
- ९) कोकजे रघुनाथशास्त्री, १९४०, श्राद्धप्रयोग, धर्म-निर्णय-मंडळ, लोणावळे.
- १०) गोखले गणेशशास्त्री (संपादक), १९१०, धर्मसूत्राणि (गौतमप्रणीत) हरदत्तकृत
मिताक्षरावृत्तिसहित, आनंदाश्रम, पुणे.

- ११) चमनलाल गौतम (संपादक), १९७३, शतपथ ब्राह्मण, प्रथम संस्करण, संस्कृति संस्थान, बरेली.
- १२) चापेकर नारायण गोविंद, कार्तिक (शके १८७०) १९४८, तर्पण.
- १३) चित्राव (डॉ.) सिद्धेश्वरशास्त्री, १९७२, अथर्ववेदाचे मराठी भाषांतर, श्री अमृतेश्वर देवस्थान, पुणे.
- १४) चित्राव (डॉ.) सिद्धेश्वरशास्त्री, उपनिषदांचे मराठी भाषांतर, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे.
- १५) चित्राव (डॉ.) सिद्धेश्वरशास्त्री, १९६९, ऋग्वेदाचे मराठी भाषांतर, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे.
- १६) चित्राव (डॉ.) सिद्धेश्वरशास्त्री, १९७७, अन्त्येष्टी संस्कार, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे.
- १७) चित्राव (डॉ.) सिद्धेश्वरशास्त्री, १९९८, तैत्तिरीय उपनिषद.
- १८) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, धार्मिक पुनरुज्जीवन व त्याचे परिणाम, टाऊन हॉल कमिटी, हिराबाग, पुणे.
- १९) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, १९८४, धर्मकोश: संस्कार कांड भाग १ ते ६, प्राज्ञ पाठ शाळा मंडळ ग्रंथमाला.
- २०) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, १९०६, धर्मकोश, भाग २ ते ६ तसेच संस्कार काण्डम्, प्राज्ञ-पाठ-शाला-मंडळ ग्रंथमाला.
- २१) जोशी महादेवशास्त्री, होडारकर पद्मजा (संपादक), २००९, भारतीय संस्कृती कोश, पुनर्मुद्रण, भारतीय संस्कृति कोश मंडळ प्रकाशन.
- २२) डांगे (डॉ.) सदाशिव अंबादास, अश्वत्याची पाने.
- २३) झा (डॉ.) तारिणीशी, त्रिपाठी घनश्याम (संपादक), १९८६, अग्नी पुराण, हिंदी साहित्य संमेलन प्रकाशन, अलाहाबाद.
- २४) तगारे जी. व्ही., १९८२, कूर्म पुराण.

- २५) दिवेकर (पं.) महादेवशास्त्री, १९४६, अखिल हिंदूकरिता नवा हिंदुधर्म, आवृत्ती दुसरी, हिंदुसमाजोद्धारक वाङ्मयमाला.
- २६) दीक्षित भट्टोजी, १८३६, वैयाकरण सिद्धांतकौमुदी, क्षेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन.
- २७) दीक्षित वैद्यनाथ, घारपुरे जे आर (संपादक), स्मृतिमुक्ताफलम्, Collection of Hindu Law Text No. 25, वर्णाश्रमधर्म कांड.
- २८) दीक्षित रामनाथ (संपादक), १९८५, चतुर्वर्गचिंतामणि : सर सी. पी. रामस्वामी आर्य (अय्यर) धर्मनिधी, मद्रास.
- २९) नाटेकर राजारामशास्त्री, गोकानी लक्ष्मीकांत, संस्कृत शब्द-धातु-रूपावलिः, नवनीत प्रकाशन, दादर मुंबई.
- ३०) नवरे (डॉ.) श्रीकांत कृष्णाजी, १९८८, पिंडपितृयज्ञ - एक अध्ययन (प्रबंध), मार्गदर्शक - म. दे. पंडित.
- ३१) पणशीकर वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री, प्रथमावृत्ती १९१५, १९८७, अमरकोषः, द्वितीयावृत्ती, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली.
- ३२) पाध्ये प्रभाकर म. २९.८.२००४, श्राद्ध-एक विचार आणि कृती, प्रथमावृत्ती, प्रचेतना प्रकाशन.
- ३३) पाण्डेय (डॉ.) उमेशचंद्र (संपादक), १९७२, बौधायन-धर्मसूत्रम् (श्रीगोविंदस्वामीप्रणीत विवरणसमेतम्) चौखम्बा संस्कृत सीरीज वाराणसी १, श्रीकाशी संस्कृत ग्रंथमाला- १०४.
- ३४) पाण्डेय जोषणरामजी, मिश्र लालबिहारीजी, शास्त्री श्रीरामकृष्णजी, (संवत् २०६२), सन २०००, अन्त्यकर्म-श्राद्धप्रकाश, द्वितीय पुनर्मुद्रण, गीताप्रेस, गोरखपूर.
- ३५) पाण्डेय (डॉ.) राजबली, १९६६, हिंदू संस्कार-सामाजिक तथा धार्मिक अध्ययन, द्वितीय संस्करण, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, विद्याभवन राष्ट्रभाषा ग्रंथमाला (१२).
- ३६) पाण्डेय (पं.) रामनारायणदत्त शास्त्री (अनुवादक) (संवत् २०५३), सन १९८१, महाभारत, संस्करण ७, गीताप्रेस, गोरखपूर.

- ३७) डॉ. पुल्लेल श्रीरामचन्द्रः, २००२, **संस्कृतवचोविच्छितिः प्रत्ययार्थवैचित्री च**, राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ ग्रंथमाला ८७, राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ प्रकाशन, तिरुपती.
- ३८) प्रज्ञादेवी (डॉ.) मेधादेवी (संपादक), त्रिवेदी (पं) क्षेमकरणदास (भाष्यकार) १९७७, **गोपथ ब्राह्मण-भाष्यम्** द्वितीय संस्करण, सेठ (डॉ.) इंद्रदयाल (प्रकाशक), अलाहाबाद.
- ३९) बापट विष्णुशास्त्री, (संपादक), १९२९, **श्रीयाज्ञवल्क्य स्मृती, मिताक्षरासह.**
- ४०) बापट (श्रौताचार्य) धुंडिराजशास्त्री गणेश, हिल्लेकर श्री. पु. (संपादक), १९९६, **कृष्ण यजुर्वेद-तैत्तिरीय ब्राह्मण व आरण्यक.**
- ४१) बापट (श्रौताचार्य) धुंडिराजशास्त्री गणेश, (शके १८५२) १९३०, **ऐतरेय ब्राह्मण** (तृतीय व चतुर्थ पंचिका) प्रकाशक धुंडिराज बापट.
- ४२) भट्ट कमलाकर, १९८४, **निर्णयसिंधु**, क्षेमराज श्रीकृष्णदास (प्रकाशक).
- ४३) भातखंडे (डॉ.) श्रीराम, दाबके वैशाली, २०११, **चला संस्कृत शिकू या**, तृतीयावृत्ती, मनोरमा प्रकाशन.
- ४४) भावे ह. अ. (अनुवादक-मराठी) मॅक्स मूलर, २००० सप्टेंबर, **India-What Can It Teach Us?** श्री. मॅक्समुल्लर यांची १८८२ मधील सात भाषणे, प्रथमावृत्ती, वरदा प्रकाशन.
- ४५) **महाराष्ट्र शब्दकोश**, १९३८, महाराष्ट्र शब्दकोश मंडळ, पुणे,
- ४६) मालवीय (डॉ.) सुधाकर (संपादक), **ऐतरेय ब्राह्मणम्** भाग १ व २, प्राच्य भारती ग्रंथमाला-१४
- ४७) रंगस्वामी के. व्ही. (संपादक), १९५०; **कृत्यकल्पतरु, श्राद्धकांड आणि दानकांड.**
- ४८) राजवाडे वैजनाथ काशिनाथ, **निघंटुवरील यास्ककृत निरुक्ताचे मराठी भाषांतर**, १९३५, इचलकरंजी ग्रंथमाला ग्रंथांक ९
- ४९) वर्णेकर (डॉ.) श्रीधर भास्कर, १९८८, **संस्कृत वाङ्मय कोश**, प्रथम खंड, प्रथमावृत्ती, भारतीय भाषा परिषद, कलकत्ता.
- ५०) (स्वामी) वरदानंद भारती, (संपादक) (शके १९२३) २००१, **श्रीमनुस्मृती (सार्थ-सभाष्य)** प्रथमावृत्ती, श्री राधा दामोदर प्रतिष्ठान, पुणे.

- ५१) विद्यालंकार (डॉ.) कैलाशचंद्र, **पितृ-पूजा** (प्रबंध पुस्तकरूपाने प्रकाशित) भारतीय ग्रंथ निकेतन.
- ५२) शर्मा गुरुप्रसाद, १९९८, **पाराशर स्मृति** :, मन्नालाल अभिमन्यु, (संपादक) चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी.
- ५३) शर्मा (डॉ.) आर्येन्द्र, पाध्ये, १९६४, **दानविवेकोद्योतः मदनरत्न**, भाग १ व २.
- ५४) शर्मा (आचार्य) श्रीराम, (संपादक) १९७२, **गृह्य सूत्र संग्रह**, प्रथम संस्करण, संस्कृति संस्थान, बरेली.
- ५५) शर्मा (आचार्य) श्रीराम, १९९५, **षोडश संस्कार विवेचन**, पथम संस्करण, ब्रह्मवर्चस् (संपादक) अखंड ज्योति संस्थान, मथुरा.
- ५६) शर्मा (आचार्य) श्रीराम, १९७९, **बीस स्मृतियाँ** (खंड १) चमनलाल गौतम (प्रकाशक), संस्कृति संस्थान बरेली.
- ५७) शर्मा (आचार्य) श्रीराम, १९७६, **विष्णु पुराण**, संस्कृति संस्थान, बरेली.
- ५८) शर्मा (आचार्य) श्रीराम, १९७६, **स्कंद पुराण**, द्वितीय संस्करण, संस्कृति संस्थान, बरेली.
- ५९) शर्मा (आचार्य) श्रीराम, १९८२, **यजुर्वेद संहिता** (सरल हिंदी भावार्थसहित), पंचम आवृत्ती, ब्रह्मवर्चस् (प्रकाशक), हरिद्वार.
- ६०) शर्मा जी. पी., १९८८, **पराशर स्मृति**.
- ६१) शास्त्री (आचार्य) जगदीश, १९७३, **ब्रह्माण्ड पुराण**, मोतीलाल बनारसीदास.
- ६२) शिन्ने (पं.) शिवरामशास्त्री, १९३८, जानेवारी, **सार्थ आश्वलायन गृह्यसूत्र**.
- ६३) संत (डॉ.) दु. का., १९८८, **संशोधन - पद्धती, प्रक्रिया व अंतरंग**, द्वितीयावृत्ती, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे.
- ६४) सातवळेकर (पं.) श्रीपाद दामोदर, **ऋग्वेद संहिता (अष्टविकृतिसहित)**.
- ६५) सातवळेकर (पं.) श्रीपाद दामोदर, १९७८, **ऋग्वेदका सुबोध भाष्य**, (खंड १ ते ४), प्रथमावृत्ती, स्वाध्याय मंडळ (पारडी), जि. बलसाड.
- ६६) स्वामी दयानंद, **सत्यार्थ प्रकाश**.

- ६७) स्वामी वरदानंद भारती-(संपादक), (शके १९२३) २००१, श्रीमनुस्मृती (सार्थ-सभाष्य), प्रथमावृत्ती, श्री राधा दामोदर प्रतिष्ठान, पुणे ३०.
- ६८) १९८१, मत्स्य पुराण, आनंदाश्रम संस्कृत ग्रंथावलि.
- ६९) १९८६, शतपथ ब्राह्मणम् (भाग १ व २), Intraduction By Dr. Chaube B. B., भारतीय विद्या प्रकाशन, दिल्ली.
- ७०) १९९५, धर्मशास्त्रसंग्रहः, खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन, मुंबई ४.
- ७१) श्रीमन्महर्षी वेदव्याप्रणीत महाभारत, गीताप्रेस गोरखपूर.

Bibliography – English Books

By – Harvard Method

(Alphabetically – Author/Editor’s Surname, Name, Year of Publication, Name of the Text, Edition, Publication)

- 1) Abhyankar Kashinath Vasudev, Shukla J. M., Kantwala S. G. (महामहोपाध्याय), First Edition - 1961, Third Edition - 1986, **A Dictionary of Sanskrit Grammer**, (Reprint), Geakwad's oriental series Oriental institute, Baroda.
- 2) Aiyangar Rangswami (Editor), 1941, **Krtyakalpataru of Bhatt Lakshmidhar**, Edition First, Baroda Oriental Institute.
- 3) Banerjee (Dr.) S. C. 1962, **Dharma – Sutras- A study in their Origin and Development**, Punthi Pustak Calcutta – 4.
- 4) Bettany G. T., **Encyclopedia of world Religions**, Bracken Books-London.
- 5) Bhattacharya Ramshankar, 1964, **Garuda Purana**, Chaukhamba Sanskrit Series, Varanasi.

- 6) Bubo is Abbe J. A., Translation –Beauchamp Henryk, 1906, **Hindu Manners, Customs and Ceremonies**, Third Edition, Oxford Press.
- 7) Chauhan (Dr.) G. C; **Early Indian Religious Traditions and Environment**, Punjab University, Chandigrah.
- 8) Chopra (Dr.) D. N. 1975, **Gazetteer of India, Vol I – Country and People, Vol II – History of Culture.**
- 9) Dandekar R. N., Kashikar C. G. (Editor), 1958, **Srautakosh**, Vol- I, Part I, Vaidik Samshodhan Mandal, Poona.
- 10) Dikshitar V. R. Ramchandra, 1955, Edition First, 1995, 2000 (Reprint), **The Puranic Index** Vol I, II. Edition First, Motilal Banarasidas Pub. Delhi.
- 11) Dutt M. N., 2007, **Garuda Mahapuram**, Edition First, New Bhartiya Book Corporation – Delhi.
- 12) Ghatge A. M., 1976, **An Encyclopedia Dictionary of Sanskrit On Historical Principles – Vol –I**, Deccan college Post Graduate and Research Institute, Pune.
- 13) Gode P. K., Karve C. G. (Editor) 1958, **Prin. Vaman Shivram Apte's The Practical Sanskrit - English Dictionary.**
- 14) Griffith Ralph T. H. (Translation), Shastri J. L. (Editor), 1973, **The Hymns of the Rgveda**, (Reprint 1999,) Motilal Banarasidas.
- 15) Hazra R. C., 1940 (Edition First) 1987 (Reprint) **Studies in the Puranic Records on Hindu Rites and Customs**, Motilal Banarasidas, Delhi.
- 16) Hapkins Washburn E., 1915, **Epic Mythology**, (Strqssburg) Motilal Banarasidas.

- 17) Kane (Dr.) P. V., 1973, **History or Dharmashastra**, Vol-I to V, Bhandarkar Oriental Research Institute.
- 18) Kevalananda Sarasvati (Editor), 1960, **Manusmṛti with Bhasya of Bhatt Medhatithi**, Edition Second, J. R. Gharpure, Aangrewadi, Mumbai (publisher)
- 19) Macdonell A. A., 2000, **Vedic Mythology**, Originally Published by Verlag Vankar J., in 1897, Munshiram Manoharlal Publication, Delhi 55.
- 20) Maxmuller F, Translation Julius Eggling, 1963 **Satapatha- Brahmana** (Vol I To V) (The Sacred Books of the East) University Press, Motilal Banarasidas (Reprint).
- 21) Moghe S. G. (Editor), 1994, **Shraddha Sagar of Kulluk Bhatta** (with a critical exposition and Introduction), D. K. Printworld, New Delhi.
- 22) Nagar Shantilal, (Editor), 2008, **Kurma Mahapurānam**, Edition First, Parimal Publication, Delhi.
- 23) Olivelle Potrik, 2000, **Dharmasutras (The law code of Apastamba, Gautam, Baudhayan, Vasishtha.)** Motilal Banarasidas.
- 24) Rangaswami K. V., 1941, **Kṛtyakalpataru of Bhatta Lakshmidhar**, Baroda Oriental Series.
- 25) Dr. Shah U. P., 1972, **The Valmiki Ramayana**, (Critical Edition) Oriental Institute Baroda.
- 26) Sharma E. R. Shreekrishna, **Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscripts**, Volume 13, Veda Section, Vishwa Bharati Collection.
- 27) Shastri Dakshina Ranjan, 1963, **Ancestor worship in India - Origin and Development of the Ritual of Shraddha.**

- 28) Shastri Vishwanath (Editor), 1-1-1971, **Sraddhakalpa of Chaturvarga Chintamani** – (Hemadri Pandit), Part I, Govt. Of India, Ministry of Education.
- 29) Swain (Dr.) Brajakishor, 1982, **Vipramishra's Sraddhapradipah, with Rashmi Tipanni**, Union Ministry of Education and Culture – Govt. of India.
- 30) Swain Brajakishor, 2004 December, **The Dharmashastra An Introductory Analysis**, Akshay Prakashan, Delhi.
- 31) Upadhyay Vachaspati, 1982, **Dharmashastra Samgrah**, Vol II, Navrang Publication, Delhi.
- 32) Ved kumari (Dr.), 1973, **The Nilmata Purana**, (Critical Edition) English Translation, Jand k Academy of Art, culture and Languages, SriNagar.
- 33) Wadekar (Dr.) M. L. 1996, **Deval Smrti – Reconstruction**, Vol I and II, Koshal Book Depot, Delhi.
- 34) Washburn W. Hopkins, 1974, **Epic Mythology**, First Published in 1915 (Strassburg), Reprint 1986, Motilal Banarasidas.
- 35) Zalkikar Bhimacharya, 1893, **Nyayakosha**, Edition Second, The Dept of public instruction, Bombay.
- 36) **Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts** Vol 13, Vishwabharati Collection, (Ved Section) (Adyar library).

Journal -

- 1) **Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute** Pune 4, Vol LXXXVI (2005) - Thite G. U, Dhadphale M. G पासून Vol XC (2009) - Deshpande Maitreyee, Thite G. U.
- 2) **Journal of the Anantacharya Indological Research Institute.**
- 3) **The Journal of Sanskrit Academy Adarsh Shodha Samsthan** Osmania University, Hyderabad.
- 4) **Journal of Suktindra Oriental Research Insititute**, Kuthapady, Thammanam, kochi
- 5) **Indian – Journal of the Heras Institute of Indian history and culture.**
- 6) **Journal of the K R CAMA Oriental Institute** Mumbai.
- 7) **Praci Jyoti – Digest of Indological Studies** Editer – Ravi Singh, Kurukshetra University, Kurukshetra , Vol s-XLI-XLII, 2005-2006. Issued in 2010.
- 8) **शोधप्रभा – श्री लाल बहादुरशास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठम् नवदेहली.**
- 9) **Journal of Indian and Buddhist Studies** Japanese association of Indian and Buddhist Studies Japan.
- 10) www.jstore.Com (मार्गदर्शिकांच्या माध्यमातून उपलब्ध)

४) संगणकीय संकेतस्थळे – सदर अभ्यासासाठी पुढील संगणकीय संकेतस्थळांवरून माहिती शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'श्राद्ध', 'पिंडदान', 'दान', 'हिंदूधर्म', 'हिंदू संस्कार', असे कळीचे शब्द (Key words) टंकित केल्यावर Google या संगणकीय स्थळावरून पुढील संकेतस्थळे (Websites) उपलब्ध झाली –

- 1) www.religionfacts.com
- 2) www.nationsonline.org
- 3) www.hinduism.about.com
- 4) www.hinduismtoday.com
- 5) www.hindujanjagruti.org
- 6) www.sanatandharma.org
- 7) www.Youtube.com-mahalayshradha vidhi-pinddan-video clip
- 8) www.arisehindu.wordpresh.com
- 9) www.tamilbrahmins.com
- 10) www.wikipedia.org
- 11) www.britanica.com
- 12) www.jstore.com

परिशिष्ट - १

श्राद्धप्रसंगी दिवंगताच्या संतोषासाठी ब्राह्मणांना दिली जाणारी दाने

(ग्रंथोक्त संदर्भानुसार) -

क्र. दानवस्तू	प्रकार	हेतू/उपयोग
१) गाय	प्राणी	१) दूध २) पशुपालन
२) सशक्त बैल	प्राणी	१) संकरातून चांगली संतती जन्माला येणे २) शेतीसाठी
३) बकरे	प्राणी	१) पशुपालन
४) घोडे	प्राणी	१) रथाला जोडण्यासाठी २) वैयक्तिक प्रवासासाठी
५) सोन्याची नाणी	धन	१) उदरनिर्वाह २) भविष्यकालीन गुंतवणूक ३) दाग-दागिने तयार करणे.
६) यज्ञोपयोगी वस्तू युद्धोपयोगी शस्त्रे व्यापारोपयोगी वस्तू शिल्पोपयोगी हत्यारे		वर्णाश्रम व्यवस्थेनुसार ज्याला दैनंदिन कामासाठी जे आवश्यक आहे त्या वस्तू उपलब्ध करून देणे.

क्र.	दानवस्तू	प्रकार	हेतू/उपयोग
१)	रत्ने	मौल्यवान वस्तू	क्र. १ ते १५ च्या दानवस्तू - १) भविष्य निर्वाह निधी म्हणून वापरण्यासाठी २) ब्राह्मणांच्या कुटुंबातील स्त्रियांना स्वतःच्या सुशोभनासाठी दागिने वापरायला मिळावेत यासाठी.
२)	सोने	मौल्यवान वस्तू	= / =
३)	चांदी	मौल्यवान वस्तू	= / =
४)	सोन्याची भांडी	मौल्यवान वस्तू	= / =
५)	चांदीची भांडी	मौल्यवान वस्तू	= / =
६)	अंगठी	मौल्यवान वस्तू	= / =
७)	केयूर	मौल्यवान वस्तू	= / =
८)	हार	मौल्यवान वस्तू	= / =
९)	कडी	मौल्यवान वस्तू	= / =
१०)	तोडे	मौल्यवान वस्तू	= / =
११)	कुंडले	मौल्यवान वस्तू	= / =
१२)	मंजीर	मौल्यवान वस्तू	= / =
१३)	कंबरपट्टा	मौल्यवान वस्तू	= / =
१४)	दाब	मौल्यवान वस्तू	= / =
१५)	मोती	मौल्यवान वस्तू	= / =
१६)	आच्छादन	दैनंदिन गरजेची वस्तू	विश्रांतीसाठी बिछाना
१७)	छत्री	प्रासंगिक गरजेची वस्तू	ऊन पावसापासून संरक्षण
१८)	वस्त्रे, पागोटे	दैनंदिन गरजेची वस्तू	लज्जानिवारणार्थ

१९)	चपला	दैनंदिन गरजेची वस्तू	घराबाहेर जाताना वापरण्यासाठी
२०)	पाण्याचा घडा	दैनंदिन गरजेची वस्तू	१) तहान भागविण्यासाठी २) पिण्याचे पाणी वा रोजच्या दैनंदिन वापरासाठी
२१)	फुले	नैसर्गिक घटक	१) देवपूजेसाठी २) सुशोभनासाठी
२२)	न्यायशास्त्र,पुराणे धर्मशास्त्र, कला इ. चे ग्रंथ	दैनंदिन वापरायची वस्तू	१) स्वतःच्या अभ्यासासाठी २) शिकायला येणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासाठी
२३)	जानवे	धार्मिक आचारात आवश्यक वस्तू	स्वतः परिधान करण्यासाठी
२४)	केसांसाठी प्रसाधने, आरसा फणी, काजळ	सुशोभन	कुटुंबातील स्त्रियांना सौंदर्य वाढविण्यासाठी
२५)	चवरी/पंखा	दैनंदिन वापरातील वस्तू	उन्हाळ्यापासून आल्हाद मिळविण्यासाठी
२६)	शेगडी	दैनंदिन वापरातील वस्तू	१) थंडीपासून रक्षणासाठी २) रोजच्या स्वयंपाकासाठी
२७)	काठी	दैनंदिन वापरातील वस्तू	१) प्रवासात वापरासाठी २) प्राण्यांपासून रक्षणासाठी, ३) घरात कामासाठी आवश्यक.
२८)	कांबळे	दैनंदिन वापरातील वस्तू	थंडीपासून संरक्षणासाठी
२९)	रथ	दैनंदिन वापरातील वस्तू	प्रवास सुखकर होण्यासाठी
३०)	दास, दासी, सेवक, कन्या	वस्तू नसून मदतीसाठी मनुष्याची योजना	१) घरकामात सहाय्य २) शेतीसाठी सहाय्य ३) विवाहासाठी उपवर कन्या उपवर ब्राह्मणाला देणे

३१)	मध	अन्न	१) अन्न ही प्रत्येक मानवाची मूलभूत गरज.
३२)	दूध	अन्न	२) ब्राह्मणाची भूक भागविणे.
३३)	तूप	अन्न	३) ब्राह्मणाच्या कुटुंबियांच्या भोजनासाठी उपयुक्त.
३४)	दही	अन्न	= / =
३५)	अन्नपदार्थ	अन्न	= / =
३६)	तीळ	अन्न	= / =
३७)	विडा	अन्न	= / =
३८)	फळे	अन्न	= / =
३९)	धान्यपर्वत	अन्न	= / =
४०)	दुधात कालविलेले धान्याचे पीठ	अन्न	= / =
४१)	बर्फ	अन्न	= / =
४२)	साखर	अन्न	= / =
४३)	हिरव्या भाज्या	अन्न	= / =
४४)	मिठाई	अन्न	= / =
४५)	भूमी	भौतिक मालमत्ता	अन्न, वस्त्र व निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा आहेत. तथापि घर, जमीन, गोठा बांधणे यासाठी आवश्यक मूल्य ब्राह्मणाकडे नसल्यास या दानांचा त्याला उपयोग होऊ शकतो.
४६)	घर	स्थावर मालमत्ता	
४७)	गोठा	स्थावर मालमत्ता	
४८)	गाय, बैल, म्हैस	प्राणी	दुधदुभते, पशुपालन, शेतीसाठी उपयोग.

वर नमूद केलेली क्र. १ ते ४८ ही दाने ब्राह्मणाच्या प्रामुख्याने गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणाच्या दैनंदिन वैयक्तिक गरजा पूर्ण करतात तसेच त्यांच्या कुटुंबियांच्याही सुखाचा हौसेचा विचार पूर्ण करण्यासाठी ही दाने उपयुक्त ठरतात.

२) श्राद्धप्रसंगी दिवंगताच्या संतोषासाठी यती/संन्यासी यांना दिली जाणारी दाने -

क्र.	दानवस्तू	प्रकार	हेतू/उपयोग
१)	कृष्णाजिन	वस्तू	ध्यानधारणेसाठी
२)	योगपट्ट	वस्तू	ध्यानधारणेसाठी
३)	सूत्रपट्ट	वस्तू	पांघरण्यासाठी
४)	आसन	वस्तू	बसण्यासाठी
५)	अन्नपदार्थ	अन्न	शरीरपोषणासाठी
६)	कमंडलु	वस्तू	पाण्याची गरज भागविण्यासाठी

३) प्राचीन ग्रंथात सांगितलेली पण आधुनिक काळातही समाज व पर्यावरण हित जपणारी दाने.

क्र.	दानवस्तू	प्रकार	हेतू/उपयोग
१)	फळा-फुलांनी बहरलेले वन	निसर्ग	विश्रांती, रमणीयता, निसर्ग संवर्धन
२)	विहीरी	स्थावर रचना	सर्वांची पाण्याची गरज पूर्ण करणे.
३)	उद्याने	निसर्ग, स्थावर रचना	विश्रांती, निसर्ग संवर्धन
४)	जलाशय	स्थावर रचना	सर्वांची पाण्याची गरज भागविणे.
५)	पाणपोई	स्थावर रचना	प्रवासी, यात्रेकरूंची पाण्याची गरज भागविणे
६)	प्राण्यांना अभय	भावनात्मकता	निसर्गाचा घटक असलेल्या प्राण्यांना जीवदान सहानुभूती, संगोपन
७)	औषधे	उपयोगी व आवश्यक वस्तू	रोगांपासून मुक्ती, दीर्घायुष्य
८)	वृक्षारोपण	नैसर्गिक घटक	निसर्गाचे संवर्धन, संगोपन
९)	देवालय बांधणे	स्थावर धार्मिक रचना	धार्मिक अधिष्ठान, समाज संघटनेसाठी

परिशिष्ट - २

आर्या जोशी

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ येथील विद्यावाचस्पती (Ph.D.)पदवीसाठी
प्रबंधाला उपयुक्त प्रश्नावली

(ह्या प्रश्नावलीतील माहितीचा उपयोग केवळ प्रबंधाच्या अभ्यासासाठीच केला जाईल.)

- १) नाव :- -----
- २) शहर (ओशर) :- -----
- ३) वय- (पूर्ण वर्ष): -----
- ४) शिक्षण :- -----
- ५) विवाहित/अविवाहित :- -----
- ६) नोकरी/व्यवसाय :- -----
- ७) धर्म :- -----
- ८) संपर्क क्र. :- -----
- १) कुटुंबात कोणाचा श्राद्धविधी झाला आहे का? होय/नाही
- २) झाला असल्यास कोणती श्राद्धे आपण दरवर्षी नियमितपणे करीत आहात?

- ३) माझ्या मते श्राद्ध -
 - करण्याची गरज नसते.
 - जमेल तसे करावे
 - किमान एकदा तरी करावे
 - धर्मात सांगितल्याप्रमाणे झालेच पाहिजे
 - स्वतःसाठी नाही पण परंपरा/म्हणून, रूढी म्हणून करावे
 - समाज काय म्हणेल? म्हणून तरी करावे.
- ४) खाली श्राद्धाच्या निमित्ताने ब्राह्मणाला कोणकोणती दाने दिली जातात. त्याची यादी दिली आहे. यादीनुसार दोन स्तंभ दिले आहेत. पहिल्या स्तंभात आपल्याला जी दाने दिली जातात हे माहिती आहे अशाच दानांसमोर (✓) खूण करा. तर दुसऱ्या स्तंभात आपण स्वतः श्राद्धप्रसंगी आतापर्यंत कोणकोणती दाने केली आहेत त्यापुढे (✱) खूण करा.

दाने	स्तंभ - १	स्तंभ-२
१) गाय		
२) भूमी (जमीन)		
३) सोने		
४) चांदी		
५) शय्या (बिछाना)		
६) यान (वाहन)		
७) वृषोत्सर्ग (बैल)		
८) अन्न		
९) मिठाई, गोड फळे		
१०) छत्री		
११) चपला		
१२) यज्ञोपवीत (जानवे)		
१३) रत्ने		
१४) तीळ		
१५) कोरडा शिधा		
१६) दूध-केळे		
१७) पैसे		
१८) गृह (घर)		
१९) पाण्याचा घडा		
२०) दिवा		
२१) ग्रंथ (गरजू विद्यार्थ्याला)		
२२) वृक्षारोपण		
२३) जलाशय बांधणे		
२४) पाणपोई घालणे		
२५) अनाथ प्राण्यांचे रक्षण		
२६) औषधे (रोग्याला)		
२७) प्रसाधने		
२८) योगी जनांसाठी कमंडलु		
२९) महिषी (म्हैस) दान		
३०) वस्त्र		

- ५) तुम्ही जी दाने ब्राह्मणाला देता असे तुम्ही वर (*) खुणेने दाखविले आहे. ती कोणत्या स्वरूपात देता?
- जशाच्या तशा रूपात
 - त्याचे प्रतीक म्हणून काहीतरी
(उदा. गायीच्या धातूच्या मूर्तीवर पाणी सोडणे इ.)
 - त्याची रक्कम पैशाच्या स्वरूपात ब्राह्मणाला देणे.

- ६) वरील यादीत ३० दानांची यादी आहे. श्राद्धप्रसंगी पितरांचा संतोष व्हावा म्हणून ही दाने देण्यास धर्मग्रंथांनी सुचविले आहे. आधुनिक काळाचा विचार करता कोणती दाने प्रत्येकाने श्राद्धप्रसंगी केलीच पाहिजेत असे तुम्हाला वाटते अशी पाच दाने खाली लिहा.

१) -----

२) -----

३) -----

४) -----

५) -----

- ७) या विषयासंबंधी आपल्याला अन्य काही सांगायचे असल्यास -

धन्यवाद !

परिशिष्ट - ३
छायाचित्रे

